

**Հ.Մ.Ը.Մ.-ի
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՅՐ
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ
1918-1927**

**ՅԱՐՈՒԹ ՉԷՔԻՃԵԱՆ
ՊԵՅՐՈՒԹ - 2025**

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Գործունեությունը Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի Հանրապետության Մէջ 1918-1927- Հ.Մ.Ը.Մ. 100-ամեակի գիտաժողովին համար պատրաստուած 26 Յուլիս 2018:
History of the establishment and activity of the Armenian General Union for Physical Education and Scouting, Homenetmen, in Armenia 1918-1927.

Copyright © 2025 by Harout Chekijian- Յարութ Չէքիճեան –

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without written permission from the author.

ISBN:XXXXXXXXXXXX

ԶՕՆ

Այս աշխատասիրությունը գլխավորաբար կարելի դարձավ, շնորհիվ չորս տեսակի պատմական աղբիւրներու:

Առաջինը՝ Կոստանդնուպոլիս հրատարակուած Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկանուտ»-ը, որ կարելոր է հիմնական վաւերական աղբիւրն էր:

Երկրորդը՝ չորս յուշագրութիւն-գիրքերն էին. հայրենիք գործուղուած երեք հիմնադիր անդամներէն Տիգրան Քահանայ Խոյեանի «Նահատակ ցեղի անմահներ»-ը, ապա՝ Վահան Չերազի տիկնոջ եղբօր, Վազգէն Անդրեասեանի «Վահան Չերազ եւ իր երգն Հայաստանի» գիրքը, ապա՝ Ներսէս արեղայ Բախտիկեանի «Յուշամատեան Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 1918-1958» գիրքը եւ վերջապէս՝ Ճորճ Մարտիկեանի ինքնակենսագրութիւնը:

Երրորդը՝ Պոլիս հրատարակուած Ամերիկեան նպաստամատոյցի՝ «Նիր Իսթ Ռիլիֆ» որբախնամ հաստատութեան նոյնանուն ներքին շաքաթաթերթը՝ անգլերէն լրատուն է:

Չորրորդը՝ 1917-1922 հայաստանի հանրապետութեան մէջ լոյս տեսած օրաթերթերն ու պարբերաթերթերն են, որոնք օրը օրին անդրադարձած են սկանուտական եւ մարզական կեանքին:

Այս գիրքը նախ եւ առաջ կը նուիրեմ վերոնշեալ յուշագրողներուն, նամակագրողներուն եւ լրագրողներուն յիշատակին: Երկրորդ՝ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մեծ ընտանիքի բոլոր նախկին եւ այժմու ատենադպիրներուն եւ գործավարներուն, որոնց պատրաստած ատենագրութիւններն ու տեղեկագրերը միութեանս շարունակուող պատմութեան աղբիւր պիտի ծառայեն:

Վերջապէս, այս գիրքը կը նուիրեմ Հայաստանի Հանրապետութեան Լուսաւորութեան՝ Կրթութեան նախարար Նիկոլ Աղբալեանի յիշատակին, որ ցեղասպանութենէն ճողոպրած, եւ Արեւելեան Հայաստան հասած, շուրջ 60 հազար թշուառ ու խլեակ դարձած, կենդանական բնագոյով ապրող որբերէն, առողջ ու բարոյական բարձր արժանիքի տէր քաղաքացիներ պատրաստելու նախանձախնդրութեամբ, դիմեց Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոնական վարչութեան, Պոլիս, եւ ամերիկահայ գաղութին, որպէսզի սկանուտ խմբապետներ եւ մարզանքի ուսուցիչներ Հայաստան գործուղեն:

Հ.Մ.Ը.Մ.-ը ընդառաջեց այս կոչին: Ահա Նիկոլ Աղբալեանի մղումով է, որ սկանուտական եւ մարզական շարժումը ծնունդ առաւ նորանկախ Հայաստանի մէջ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԶՕՆ.....	3
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	7
ՆԱԽԱԲԱՆ.....	9
ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ.....	13
ԳԼՈՒԽ Ա. - ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ.....	17
ԳԼՈՒԽ Բ. - Ա. ՇՐՋԱՆ՝ 1914-1919	21
ԳԼՈՒԽ Գ. - Բ. ՇՐՋԱՆ՝ 1919-1920.....	23
ԳԼՈՒԽ Դ. - ԲԱՐՁՐԱՑԻՐ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՐ.....	41
ԳԼՈՒԽ Ե. - ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐ.....	53
ԳԼՈՒԽ Ջ. - Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ.....	61
ԳԼՈՒԽ Է. - Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԱՆԴԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ	65
ԳԼՈՒԽ Ը. - ՖՈՒԹՊՈԼԻ ԱՌԱՋԻՆ ԽԱՂԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ.....	81
ԳԼՈՒԽ Թ. - ԾԱՌԱՅԵԼ ԱԶԳԻՆ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ	89
ԳԼՈՒԽ Ժ. - ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.....	93
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. - «ՀԱՅ ՍԿԱՌԻՏ»-Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՏՈՒԿ ԹԻՒԸ	127
ԳԼՈՒԽ ԺԲ. - ՊԱՐԵՆԱԽՈՐՄԱՆ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	147
ԳԼՈՒԽ ԺԳ. - ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ԴԱԺԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ.....	157
ԳԼՈՒԽ ԺԴ. - ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ.....	173
ԳԼՈՒԽ ԺԵ. - ՇԻՆԱՐԱՐ՝ ՀՄՈՒՏ ՍԿԱՌԻՏՆԵՐ.....	185
ԳԼՈՒԽ ԺՋ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՆԴՀԱՏՈՒԻ	199
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ	209
ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ.....	215
Յարութ Զեքիաճեանի Համառոտ կենսագրութիւն	227

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հ.Մ.Ը.Մ.ի Կեդրոնական Վարչութիւնը գնահատանքով կ'ողջունէ վաստակաշատ Հ.Մ.Ը.Մ.ական, միութեան Արժանեաց շքանշանակիր եւ Հ.Մ.Ը.Մ.ի Կեդրոնական Վարչութեան նախկին անդամ եղբ. Յարութ Չեքիճեանի այս աշխատասիրութիւնը, որ կարելոր լոյս կը սփռէ Հ.Մ.Ը.Մ.ի պատմութեան յարաբերաբար անծանօթ մէկ ժամանակաշրջանին՝ 1918-1927 երկարող տարիներուն վրայ:

Աշխատասիրութիւնը, ինչպէս հեղինակին նախաբանին մէջ կ'ըսուի, առաջին անգամ ներկայացուած է Հ.Մ.Ը.Մ.ի 100-ամեակի գիտաժողովին, Երեւան: Ապա, վերամշակուելով եւ նոր նիւթերով հարստանալով լոյս տեսած է միութեան «Մարզիկ» պաշտօնաթերթի եօթը թիւերուն մէջ (417, 418-419, 420, 422, 423, 424, 425): Հետագային, Արժանթինէն եղբ. Աբրահամ Ահարոնեանի կողմէ սպաներէնի թարգմանուելով, ան պատրաստուած է նաեւ առանձին հրատարակութեան մը համար:

Հեղինակը՝ եղբ. Յարութ Չեքիճեան, տքնաջան գործ կատարած է սկզբնաղբիւրներու եւ մամլոյ հաւաքածոներու ուսումնասիրութեամբ վերականգնելու համար Հ.Մ.Ը.Մ.ի հիմնադրութեան առաջին տարիներու պատմութենէն հատուած մը, որուն աղբիւրները երկար տարիներ անհասանելի կը մնային Հ.Մ.Ը.Մ.ական մարդուն: Այս իմաստով, աշխատասիրութիւնը կ'ընդգրկէ բազմաթիւ նորութիւններ, որոնք կրնան իբրեւ ատաղձ ծառայել միութեան պատմութիւնը գիտականօրէն ուսումնասիրողներուն:

Եղբ. Յարութ Չեքիճեանը աշխատանքի մղողը, անկասկած, Հ.Մ.Ը.Մ.ի եւ Հ.Մ.Ը.Մ.ի պատմութեան հանդէպ անհուն սէրն ու հետաքրքրութիւնն է, հաւատքն ու հաւատարմութիւնն է, բարեխիղճ ու նուիրեալ աշխատանքն է, որ յստակօրէն կ'արտացոլայ այս աշխատասիրութեան իւրաքանչիւր էջէն, նկարէն եւ ծանօթագրութենէն:

Հ.Մ.Ը.Մ.ի պատմութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ եղբ. Յարութ Չեքիճեանին:

Վարձքը կատարեալ եւ գրիչը անսպառ:

Հ.Մ.Ը.Մ.Ի ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտոնաթերթ «Հայ Սկսուտ»-ի առաջին թիւը լոյս տեսաւ 25 Հոկտեմբեր 1919-ին, ուր 7-րդ էջին մէջ «Մեր գործը» խորագիրով կը կարդանք Հ.Մ.Ը.Մ.-ի հիմնադրութեան մասին Կեդրոնական վարչութեան յայտարարութիւնը, ուր կըսէ (հատուածներ).

«Զինադադարի առաջին օրերուն (համաշխարհային Ա. պատերազմի աւարտէն ետք) երբ Հայութիւնը արիւնի մկրտութենէն տակաւին նոր դուրս էր եկեր, իր շղթաներուն կղպանքները հազիւ քակուած, խումբ մը երիտասարդներ հաւաքուեցանք Գրիգոր Յակոբեանի կոչին վրայ, կազմելու համար Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը՝ Հ.Մ.Ը.Մ.: Առաջին նիստը գումարուեցաւ 1 նոյեմբեր 1918-ին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ժողովին մէջ որոշուեցաւ լայն ու պարզ ծրագիրով մը սկսիլ մարմնակրթանքի գործը եւ զայն մտցնել մասնաւորապէս դպրոցներէն եւ հիմնուելիք որբանոցներէն ներս Մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան եղաւ կազմակերպել սկստուական խումբեր, քաջ գիտնալով, որ մեր պատանիներուն շատ աւելի կարելոր էր այս՝ զանոնք մարզելու համար մարմինով եւ հոգիով...»

Այս հիմնադիր ժողովէն հինգ ամիսներ առաջ, ժողովրդային լայն խաւերու մասնակցութեամբ, ինքնապաշտպանական մարտերով, թշնամի թուրքին յաղթելէ ետք, 28 Մայիս 1918-ին Ազատ Անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը հռչակուած էր: Արեւմտահայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ հայերը ցեղասպանութեան ենթարկուած էին եւ 150 հազարէ աւելի գաղթականներ եւ 50 հազար որբեր ցիր ու ցան եղած, նորանկախ ու փոքրացած՝ շուրջ 12 հազար քառ. քմ. Հայաստանի մէջ ապաստանած էին:

Այս որբերէն եւ գաղթական երիտասարդներէն առողջ, քաջ ու օրինապահ քաղաքացիներ պատրաստելու համար, Նիկոլ Աղբալեան՝ կրթութեան նախարարը, կը դիմէ թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ին, թէ՛ ալ Միացեալ Նահանգներու հայկա-կան գաղութին՝ սկստու խմբապետներ եւ մարզիչներ գործուղելու համար Հայաստան: Այս դիմումին կընդառաջէ Պոլիսէն Հ.Մ.Ը.Մ.-ը, որ երեք սկստումարզիկ եւ մար-զիչ խմբապետներ կը դրկէ Հայաստան: Այս գիրքը անոնց տարած աշխատանքին մասին է:

Հայաստանի Հանրապետութեան 100-ամեակին առիթով, 2018-ին, արդէն Լիբանանի «Ազդակ» օրաթերթին համար Հանրապետութեան կազմաւորումին մասին պատմական արխիւային յօդուածներ կը գրէի, որոնք հաւաքուելով շուրջ 700 էջ գիրքի վերածուեցաւ եւ փետրուար 2024-ին հրատարակուեցաւ: Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Կեդրոնական վարչութիւնը նոյնպէս՝ միութեան 100-ամեակին նուիրուած հանդիսութիւններուն առընթեր կազմակերպած գիտաժողովին առիթով, խնդրեց, որ առաջին հանրապետութեան մէջ ծաւալած Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պատմութիւնը ներկայացնեմ, որուն մասին ցարդ

որեւէ արխիւ կամ յատուկ ուսումնասիրութիւն չունէինք: Այդ առիթով, եւ կարճ ժամանակի մէջ 19 էջ ուսումնասիրութիւն մը պատրաստեցի գիտաժողովին համար:

Հետագային, աւելի խորացնելով պրպտումներս, քանի մը յուշերու գիրքեր եւ միայն համացանցը օգտագործելով, 156 նշուած աղբիւրներով, 273 նկարներով եւ վերջաւորութեան 11 էջ անուններու ցուցակով միասին, 232 էջ այս գիրքին նիւթերը պատրաստեցի, որ 7 մասով լոյս տեսաւ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի «Մարզիկ» պաշտօնաթերթին մէջ, սակայն ոչ բոլոր նկարներով:

Ինչպէս սկիզբը նշած եմ, Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գործունէութիւնը դժուար է շաղկապուած պատմութեան ձեւով ներկայացնել, քանի որ այդ մէկը ցարդ որեւէ կերպով չէ կատարուած եւ կեդրոնական արխիւ մը գոյութիւն չունի: Սակայն, հաւանաբար Պոլսոյ Պատրիարքարանի արխիւներուն մէջ կարելի է Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութեան մասին յաւելեալ նիւթեր գտնել: Իսկ միւս կողմէ սակայն, այն ժամանակուան կառավարութեան եւ կրթութեան նախարարութեան տեղեկութիւնները կարելի է գտնել Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ, ուր առիթը չունեցայ պրպտում-ներ կատարելու: Ինչ որ կատարած եմ, կարելոր մասը քաղած եմ օրուան Հայաստանի թերթերէն եւ ամերիկեան նպաստամատոյցի արխիւէն, որոնց համացանցին մէջ գտնուող գրեթէ բոլոր աղբիւրներէն եւ լուսանկարներէն օգտուած եմ:

Այս աշխատութիւնը պարզապէս պատմութեան ուրուագիծ մըն է, որուն վրայ հիմնուելով, Հայաստան բնակող մը շատ աւելի պատեհ առիթը կ'ունենայ թէ՛ Ազգային Արխիւէն օգտուելու, թէ՛ ալ համացանցին մէջ չգտնուող օրուան թերթերէն, պատրաստելու համար Հայաստանի մէջ, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի աւելի ամբողջական պատմութիւնը:

Յատկանշական դրուագները շատ են, սակայն տեղի՛ն օրինակ մըն է էջ 193-էն 196-ի մէջ, ամերիկացի բժշկուհի Էլիոթի հարցումները՝ վկայութիւնը վանեցի որբ սկաւուտ Յակոբ Գոյունեանի ողիսականին մասին, որ կենսագրութիւնն է ցեղապանութենէն փրկուած գրեթէ բոլոր հայերուն, անոնց ազգային ոգիին, մահէն ու բռնի թրքացումէն փախուստին:

«- Ինչո՞ւ չես ուզեր, որ քեզի թուրք ես ըսեն:

«- Խիստ նայուածքով եւ ոճով մեզի պատասխանեց. «Ես Հա՛յ եմ: Հինգ տարեկան էի երբ զիս տարին, բնա՛ւ չեմ մոռնար»:

Շնորհակալութիւն Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Կեդրոնական վարչութեան, որուն առաջարկով այս աշխատանքին սկսայ: Շնորհակալութիւն մանաւանդ Կեդրոնական վարչութեան իմ սիրելի նախկին պաշտօնակից Աբրահամ Ահարոնեանին, որ գաղափարը ունեցաւ եւ սպաներէնի թարգմանեց «Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Գործունէութիւնը Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Մէջ 1918-1927» յօդուածաշարքը եւ գիրքի վերածեց զայն Մայիս 2023-ին՝ նախքան իմ կողմէս հայերէն գիրքի այս պատրաստութիւնը:

ՅԱՐՈՒԹ ՉԷՔԻՃԵԱՆ

29 Մարտ 2025

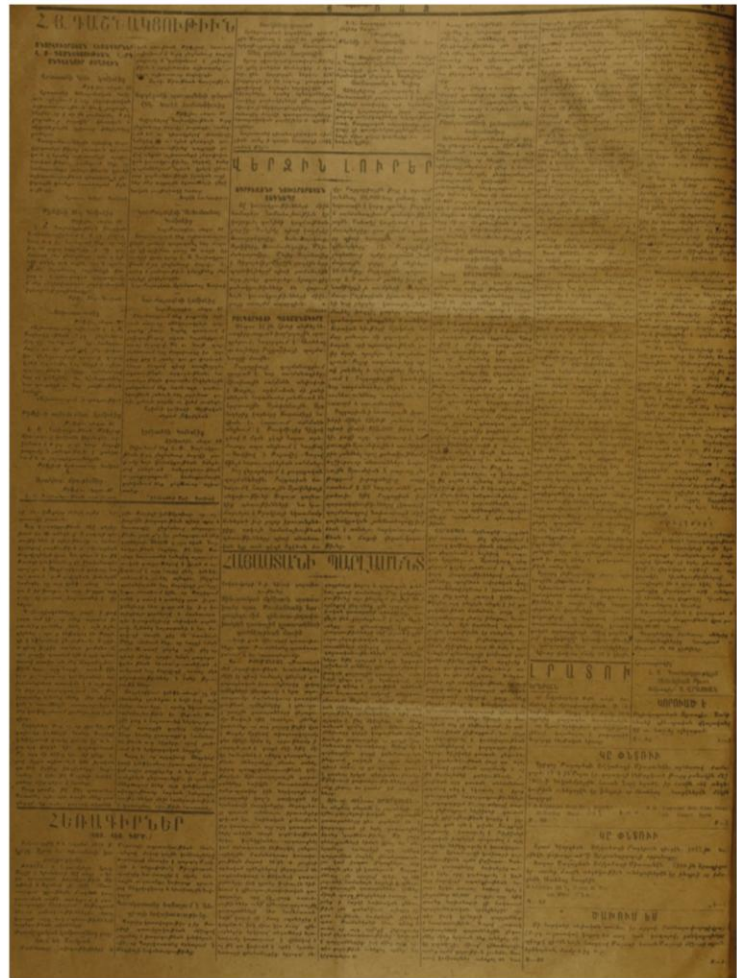
Պէյրութ, Լիբանան

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ

Որեւէ տեսակի պատմագրութեան համար աղբիւրներն ու արխիւները վաւերական հիմք կը ծառայեն: Այս ուսումնասիրութենէն յստակ դարձաւ, որ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Հայաստան գործուղուած անդամները ժողովական, արխիւային աշխատանք չեն կատարած, այլ իրենց նամակներն ու Խոյեանի եւ Մարտիկեանի պարագային, իրենց յուշագրութիւնները այս ուսումնասիրութեան աղբիւրներէն էին: Մնացեալը իրենց կատարած աշխատանքին մասին, մամուլին մէջ օրուան լրատուութեան կը պարտինք:

Տարբեր էր եղբ. Բիւզանդ Թորիկեանի «Պատմութիւն Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան» 1995-ին սկսած 7 հատոր կոթողական գործը, որուն հիմնական աղբիւրը միութեան արխիւներն էին, որոնց մեծ մասը լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի օրերուն, երկուքի բաժնուած Պէյրութ քաղաքի ակումբի տանիքի սենեակէն ապահով Պուրճ Համուտի Շրջանային վարչութեան նստավայր հասցուցի, մաս մըն ալ ուղղակի իր գրասենեակը, արձակագէնի փամփուշտ մըն ալ ստանալով ինքնաշարժիս կողին: Թորիկեան Հայաստանի մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պատմութեան անդրադարձ կատարած չէր:

Իբրեւ բոլորովին նոր ուսումնասիրութիւն, գանձ գտնելու համազօր էր օրուան Հայաստանի մամուլին մէջ սկաուտական կամ մարզական իւրաքանչիւր նշում: Այս իսկ պատճառով, գիրքին մէջ մեծ տեղ յատկացուցած եմ մամուլի այդ պատահիկներուն, նկարները տեղադրելով, որպէսզի վաւերականութեան կողքին, ընթերցողն ալ «գանձ» գտնելու ապրումը ունենայ: Յատկանշական է նկար թիւ 10, էջ 26, որ սկաուտութեան մասին առաջին պաշտօնական յիշատակութիւնն է, անդամակցութեան հրաւիրող, «Յառաջ»-ի 8 Հոկտեմբեր 1919-ի թիւին մէջ: Իսկ այս լուրը էջին մէջ գտնելն ալ հրաշքի համազօր էր, քանի որ թերթին կազմուած հաւաքածոյին վերի աջ ծալքին էր եւ դժուար ընթերցելի եւ գտանելի, տես՝ քովի՝ լուրին էջը: Մամուլի բոլոր էջերը գրեթէ ասոր նման մութ սրճագոյն են, «Հայկական շարունակական հրատարակութիւնների համահաւաք գրացուցակ»

կայքէջէն, ձրիօրէն մատչելի, թուայնացուած (ոչ որոնելի՝ նկարուած էջեր) 1917-1921 արխիւէն: Հարկաւոր էր, որ այս հինգ տարիներուն լոյս տեսած զանազան օրաթերթերը եւ պարբերաթերթերը, զորս ներբեռնեցի համակարգիչիս մէջ, առ նուազն երկու անգամ էջ առ էջ թերթատել, որպէսզի որեւէ աչքառու նիւթի մը մասին լուրերը եւ յօդուածները գատեն ու նկարեն, ապա համակարգչային միջոցներով յստակացնեն եւ ընթեռնլի դարձնեն զանոնք, եւ վերջապէս՝ արեւմտահայերէնի վերածելով արտագրեն զանոնք:

26 տարբեր օրաթերթեր, եւ պարբերականներ որոնցմէ կարգ մը թիւեր կը պակսէին, եռօրեաներ, ամսաթերթեր եւ այլն, ընդամենը 1182 տարբեր թիւեր, օրաթերթերը 4 էջ իսկ ամսաթերթերը մինչեւ 180 էջ, առ նուազն երկու անգամ աչքէ անցուցած եմ, գտնելու համար նորութիւններ, կամ՝ հաստատելու զանազան յուշագրութիւններուն տուեալները:

Երկրորդ հիմնական դժուարութիւնն ալ, օրուան մամուլին մէջ լման անուններ թուականներ եւ վայրեր չնշելն է, մականունը կայ, սակայն անունին սկզբնատառը միայն: Ահա այս պայմաններով կարելի եղաւ ստեղծել պատմութեան այս գիրքը:

Աղբիւրները թէեւ նշուած են տուեալ էջին տակ, սակայն վերջաւորութեան՝ էջ 204-էն 208 իբրեւ ցանկ ներկայացուցած եմ զանոնք, որ ուսումնասիրողներուն օգտակար կը դառնայ: Որոշ պարագաներու, երբ մէկէ աւելի աղբիւր նոյն նիւթը արծարծած են, անգամ մը նշուած այդ աղբիւրներուն թիւերը կրկին դրուած են, առանց էջին տակը նշելու, որոնց համար կարելի է վերոնշեալ ցանկէն օգտուիլ:

Բովանդակութիւնը այնպէս պատրաստուած է, որ համակարգիչով ընթերցելու ընթացքին կարելի է բովանդակութեան որեւէ տողի վրայ սեղմել եւ այդ էջը կը բացուի:

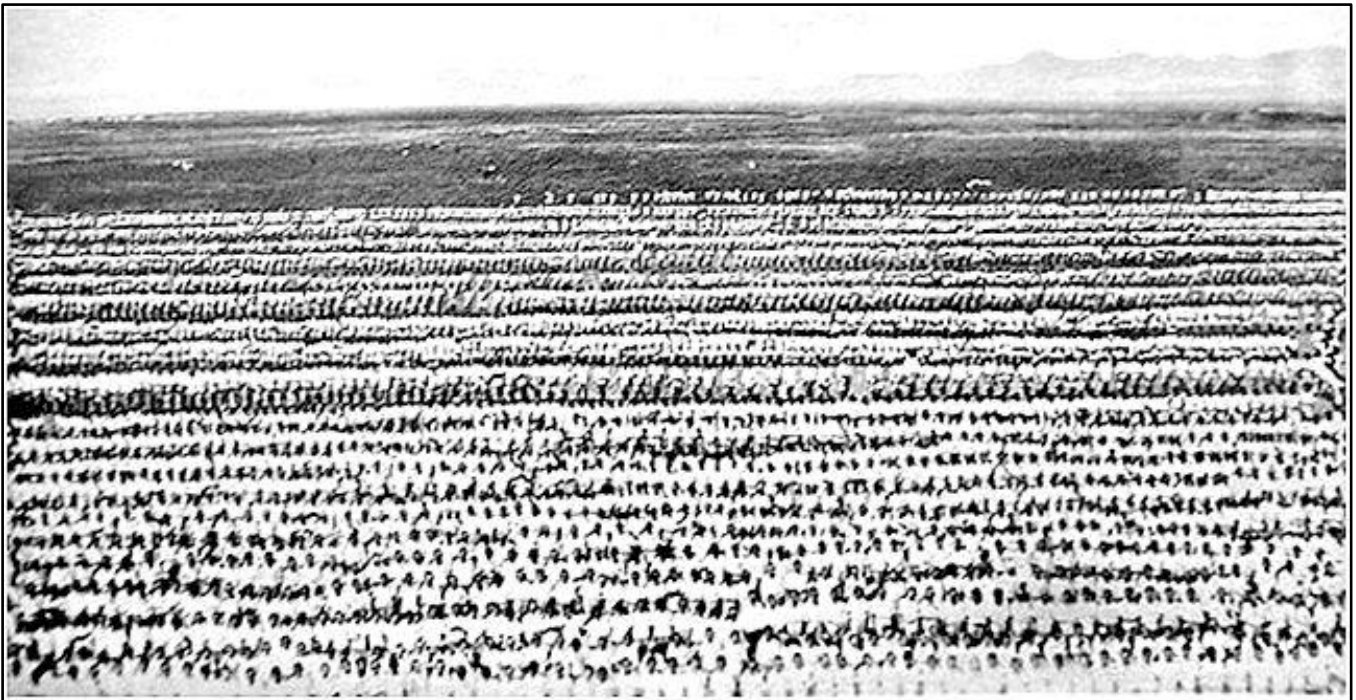
Վերջապէս, գիրքին վերջաւորութեան էջ 214-էն 225, 900-է աւելի անուններու ցուցակ մը, index պատրաստած եմ, որոնց մէջ կարգ մը կրկնութիւններէն կարելի չեղաւ խուսափիլ, քանի որ հայերէն ըլլալով՝ գործածած համակարգչային ծրագիրս նոյն բառին գլխագիրն ու պարզը եւ լեզուական այլ պատճառներով բառեր կրկնած է եւ զանոնք շտկելը կը խանգարէր ամբողջ ցուցակը: Բարի վայելում:

**Հ.Մ.Ը.Մ.-ի
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՅՐ
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ
1918-1927**

**ՅԱՐՈՒԹ ՉԷՔԻՃԵԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹ - 2025**

ԳԼՈՒԽ Ա. - ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետության տարածքին 28 Մայիս 1918-ին 25 Դեկտեմբեր 1927, հիմնականին մեջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ական գործիչներու կողմէ առաւելաբար Թուրքիոյ գործադրած Հայոց Ցեղասպանութենէն փրկուած տասնեակ հազարաւոր իլեակ դարձած ու կենդանական բնագոյով ապրող, սոված ու ախտաւոր մանուկ որբերէն եւ պատանիներէն՝ կայտառ եւ առողջ, կարգապահ եւ չարքաշ, ինքնավստահ, հայրենասէր ու բարոյական բարձր արժանիքի տէր վեհանձն ու անձնուէր քաղաքացիներ պատրաստել եղած է՝ մարմնակրթանքի եւ սկստութեան միջոցով, Լուսաւորութեան՝ Կրթութեան նախարարութեան հովանաւորութեամբ:

1. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գլխաւոր առաքելությունը՝ հազարաւոր որբերէն կայտառ եւ առողջ, կարգապահ ու չարքաշ, ինքնավստահ, հայրենասէր ու բարոյական բարձր արժանիքի տէր վեհանձն ու անձնուէր քաղաքացիներ պատրաստել էր, նկարը՝ Գիւմրիի որբանոցներէն:

Հազիւ ինը տարուայ այս գործունեությունը, պաշտօնապէս մի՛այն երկու եւ կէս ամիս՝ 15 Օգոստոսէն 5 Նոյեմբեր 1920, որ աւարտին հասաւ Հայաստանի խորհրդայնացումին պատճառով (2 Դեկտեմբեր 1920), կարելիութիւն չընձեռեց միութենական, հաստատութենական, կառուցային աշխատանք տանիլ, հիմնելու համար Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մասնաճիւղեր, վարչություններ, ակումբներ եւ այլն:

Պէտք է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող միութեան յատուկ արխիւ, ժողովական ատենագրութիւններ, տեղեկագրեր մեր տրամադրութեան տակ չեն գտնուիր (ըստ աղբիւրի մը, հաւանական է, որ անոնք կը գտնուին Պոլսոյ Պատրիարքութեան արխիւներուն

մէջ): Նաեւ, Հայաստանի Հանրապետութեան արխիւին եւ ժամանակաշրջանի հայաստանեան բոլոր մամուլին կարելի չեղաւ օգտուիլ: Կցկտուր այս տեղեկութիւններուն կարելոր բաժինը Հ.Մ.Ը.Մ.-ի «Հայ Սկաուտ» պաշտօնաթերթին՝ 25 Հոկտեմբեր 1919-էն 27 Օգոստոս 1922, Զմիւռնիոյ «Պատրաստ»-էն եւ առաքելութեան անդամներուն նամակներէն ու յուշագրութիւններէն քաղուած է, նաեւ ՀՅԴ Հայաստանի պաշտօնաթերթեր «Աշխատանք»-էն, «Հայաստանի Աշխատաւոր»-էն, «Շիրակի Աշխատաւոր»-էն եւ յատկապէս «Յառաջ»-էն՝ 20 Սեպտեմբեր 1919-էն 1 Դեկտեմբեր 1920:

2. Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ական ռահվիրաները, Աջին՝ Եզնիկ Քաջունի, եւ Բենիամին Սապունճեան. «Հայ Սկաուտ»¹:

Հայաստանի Հանրապետութեան ՀՅԴ պաշտօնաթերթ «Զանգ»-ին յաջորդող «Յառաջ»-ին առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1 Սեպտեմբեր 1919-ին Երեւան, վերջինը՝ 1 Դեկտեմբեր 1920-ին: Այս թերթին պատճենահանուած (ոչ թէ թուայնացած) 1919-ի թիւերը ամբողջական են, 1-էն

1. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», Կոստանդնուպոլիս, Ա. տարի, թիւ 5, 1 Յունուար 1920, էջ 72:

80, սակայն, 1920-ի 264 թիւերէն կը պակսին հետեւեալ 14 թիւերը. 1, 47, 53, 97, 105, 106, 111, 112, 113, 114, 115, 171, 195 եւ 197, ուր հաւանական է, որ նաեւ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի եւ սկաուտական-մարզական կեանքին մասին գրութիւններ կը գտնուին:

Վանի Արտամետ շրջանին մէջ, փոքրիկ պատանի կամաւորներ, 1914-ին՝ փայտէ «հր-ացաններով զինավարժութիւն կ'ընէին» տես՝ էջ 118: Ուրեմն, Հայաստանի մէջ պատանեկան՝ սկաուտանման խումբեր արդէն գոյութիւն ունէին, առնուազն 1914-էն սկսեալ:

Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գործունէութիւնը դժուար է շաղկապ-ուած պատմութեան ձեւով ներկայացնել, այլ՝ կարելի է բաժնել երեք ժամանակաշրջանի. Ա. շրջան՝ 1914-1919, Բ. շրջան՝ 1919-1920 եւ Գ շրջան՝ 1920-1927, ուր եղելութիւնները առանց իրար շաղկապելու, յատկապէս՝ մամուլի ժամանակագրական կարգով եւ զարգացումները թուագրուած կը ներկայացուին, ընդամենը՝ 178 իրադարձութիւններ:

ԳԼՈՒԽ Բ. - Ա. ՇՐՋԱՆ՝ 1914-1919

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի եւ անոր բաղադրիչ՝ նախորդող պոլսահայ եւ արեւմտահայ ակումբներու անդամներ՝ մարզիկ, մարզիչ եւ սկաուտ՝ Վահան Չերազ, Եզնիկ Քաջունի եւ եղբայրը՝ Եղիշէ, որ զօրավար Անդրանիկի քարտուղարը եղած է², Գրիգոր Մերձանօֆ, Ճորճ Մարտիկեան, Բենիամին Սապունճեան եւ ուրիշներ, իբրեւ կամաւոր զոնդերու (գլխաւորապէս զօրավար Անդրանիկի) մարտիկներ, կամ՝ որբերու-գաղթականներու խնամատարներ, 1914-էն սկսեալ տարբեր ժամանակներու արդէն ծառայած են Հայաստանի մէջ, որ կարելի է նկատել Հ.Մ.Ը.Մ.-ի ոչ պաշտօնական գործունէութեան սկիզբը Հայաստանի մէջ:

3. Հռիփսիմեան օրիորդաց վարժարանը՝ միաժամանակ Հայաստանի Խնամատարութեան եւ Աշխատանքի նախարարութեան նստավայրը 1918-1920, որ գլխաւոր հոգատարն էր՝ օրէ-օր աճող տասնեակ հազարաւոր որբերուն եւ գաղթականներուն: Ցարդ (2019) կանգուն՝ Ամիրեան փողոց թիւ 28/6:

2. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», Կոստանդնուպոլիս, Ա. տարի, թիւ 6, 16 յունուար 1920, էջ 85:

Վազգեն Անդրեասեան կը գրէ. «Եզնիկ Քաջունին երկու տարի առաջ (1918-ին) արդէն Հայաստան մեկնած էր սկաուտական խումբեր կազմելու համար³: Բախտիկեան կը գրէ. «Սկիւտարի առաջին սկաուտներէն Ճորճ Մարտիկեան պատանի տարիքին, իբրեւ կամաւոր մարտիկ կ'ուղղուի Կարս, ուր կը կազմակերպէ սկաուտական խումբեր՝ մինչեւ Կարսի անկումը»⁴ Վահան Չերազ ալ կը վկայէ զայն, իբրեւ իր օգնականը: Սակայն Տիգրան Խոյեան բնաւ չնշեր զայն եւ փոխարէնը՝ կը նշէ Կարսի մէջ Աղասի անունով Պոլիսէն եկած սկաուտի մը մասին, որ ինքնագլուխ սկաուտական խումբեր կազմակերպած եւ նոյնիսկ «Հայ Արի» անունով թերթիկ հրատարակած է⁵: Խոյեան մտադիր էր Կարս երթալ եւ կարգաւորել այս գործունէութիւնը, սակայն առիթը չունենար, քանի որ թրքական-քեմալական եւ ռուս-պոլշեիկ դաւադիր համաձայնութեամբ, թրքական բանակը կրկին կը գրաւէ Կարսը 30 Հոկտեմբեր 1920-ին:

3. «Վահան Չերազ եւ իր երգն Հայաստանի», Վազգեն Անդրեասեան, Պէյրութ, 1977, տպարան «Մեւան»:

4. «Յուշամատենան Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 1918-1958», Ներսէս արեղայ Բախտիկեան, Պէյրութ, 1958, տպարան «Կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, էջ 73-85:

5. «Նահատակ ցեղի անմահներ», Տիգրան Քահանայ Խոյեան, տպարան «Ալթափրէս», Պէյրութ:

ԳԼՈՒԽ Գ. - Բ. ՇՐՋԱՆ՝ 1919-1920

1. 1919-1920 դպրոցական տարեշրջանին, արդեն Հայաստանի Հանրապետության Լուսաւորութեան (կրթութեան) Նախարարութիւնը, նախարար Նիկոլ Աղբալեանի մղումով, ուսումնական ծրագրին մէջ կարելոր բաժին յատկացուցած էր մարմնակրթութեան եւ կարիքը ունէր մասնագէտներու:

«Երբ Նիկոլ Աղբալեան կը ստանձնէ կրթական նախարարութիւնը (օգոստոս 1919- էն մայիս 1920), Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ կար մի՛այն 133 (տարրական) դպրոց, 383 ուսուցիչ եւ 11 հազար 136 աշակերտ: Աղբալեանի օրօք, առանց հաշուելու Զանգեզուրի եւ Լոռիի շրջանները, տարրական դպրոցներուն թիւը հասաւ 456-ի, ուսուցիչներուն՝ 1047-ի եւ աշակերտներուն՝ 41 հազար 188-ի: 1918-1919-ին կային՝ 6 միջնակարգ դպրոց, 177 ուսուցիչ, 3 հազար 137 աշակերտ: 1919-1920-ին՝ 20 միջնակարգ, 305 ուսուցիչ, 5 հազար 102 աշակերտ, մէկ համալսարան, 8 դասախօս եւ 200 ուսանող: 272 տոկոս աշակերտներու թիւի աճ, 244 տոկոս՝ դպրոցներու եւ 190 տոկոս՝ ուսուցիչներու: «...Իսկ սկաւաւտները հովանաւորում եւ մեծ ծաւալ են ստանում» կը գրէ Ռուբէն Տէր Մինասեան⁶:

4. Որբեր սկաւաւտական բարելը կը սորվին:

2. 1919-ին Հայաստանի մէջ մարզական կեանքը սկսած էր ամերիկեան որբանոցի մը տնօրէն Նշան Յովհաննէսեանին նախաձեռնութեամբ: Այս շարժումը կը տարածուի 15 որբանոցներու մէջ, եւ ընդհանուր տեսուչ կը նշանակուի մանկավարժ-հոգեբան Տիգրան Մարգարեանը, իսկ մարմնամարզի ընդհանուր դաստիարակ՝ մարզիչ Սարգիս Մամուլէեանը³:

6. «Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները», Ռուբէն Տէր Մինասեան, 7-րդ հատոր, Բ. Հրատարակութիւն, Համագալայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1979, Պէյրութ, էջ 283-288:

3. Սկաուտական շարժումը հանրապետության մեջ պաշտոնապես կը սկսի ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հոկտեմբեր 1919-ի սկիզբը, տեղական ջանքերով, Հ. Նազարեանի (կարգ մը աղբիւրներ Հ. Նարպէ) խմբապետութեամբ եւ հունգարացի մարզիչ եւ սկաուտապետի մը՝ Ալպերթ Սետմայի (կարգ մը աղբիւրներ՝ Սիրմա) օժանդակութեամբ, որ այս նպատակով հրաւիրուած էր Հայաստան: Հ.Մ.Ը.Մ.-ական Եզնիկ Քաջունին, որ իր պաշտօնավարած դպրոցներուն մէջ կազմած էր տղոց եւ աղջկանց սկաուտական խումբեր, կրթութեան նախարարութեան յանձնարարութեամբ 30 Սեպտեմբեր 1919-ին կը պատրաստէ եւ կը ներկա-յացնէ մարմնակրթական դաստիարակչական ծրագիրը:

Հայաստանի առաջին Նաւասարդեան խաղեր Առաջիկայ յուլիի 10-ին Երևանում կազմակերպուելու են Հայաստանի Ա. Նաւասարդեան խաղերը, որին մասնակցելու իրաւունք ունեն Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու գաւառները: Մրցումները լինելու են հետեւեւորները. ա. Վազքեր՝ արագութեան, երկարատևութեան, բ. Վազքեր՝ դիօշակաւոր(ակումբների, դպրոցների և քաղաքների միջև).	գ. Վազքեր պարկերով և արգելիչների վրայից: դ. Ոստումներ՝ երկարութեան և Ցատկումներ՝ բարձրութեան (ձողով և առանց ձողի), դ. Նետել՝ սկաւառակ, նիզակ, գունդ և այլն: է. Վերցնել՝ ծանրութիւն (մէկ և երկու ձեռքերով), ը. Չուան քաշել՝ (ակումբներ, դպրոցներ, քաղաքներ), թ. Հեծանիւ, ժ. Ֆուտբոլ՝ քաղաքներ, ազգեր. ժ ա. Ազաւորութիւն (եթէ հնարաւոր լինի): Մրցումներէն առաջ լինելու է	առջանց ակումբների, մրցողների և բոյ - սկաուտների, Եւեղական խմբական մարզանք (մասնակցելու են 100 հոգու չափ). իսկ մրցումների վերջը կատարուելու է մրցանակաբաշխութիւն առաջինը հանդիմացողներին: Մրցման մասնակցել ցանկացող ակումբները, դպրոցներն ու անհատները, ինչպէս նաև տեղեկութիւններ ստանալու համար դիմել՝ Երևան Հայկոպի կրթամշակութային բաժանմունքին և կամ Վանս կոոպերացիո, Վանսզն մարմնամարզական ակումբի ներկայացուցչին:
---	---	--

5. Հայաստանի առաջին Նաւասարդեան խաղերուն յայտագիր-յայտարարութիւնը, «Հայաստանի Աշխատաւոր», 9-7-1919, որ սակայն յետաձգուած է անորոշ թուականով: Կարելի չեղաւ ստուգել, թէ՛ արդեօք հետազային տեղի ունեցա՞ծ է կամ՝ ոչ:

4. «Հայկօօպ»-ի կրթամշակութային բաժինի եւ «Վահագն» ակումբի նախաձեռնութեամբ Երեւանի մէջ կը կազմակերպուի Նաւասարդեան առաջին խաղերը:

5. 9 Յուլիս 1919 «Հայաստանի Աշխատաւոր»-ը «Հայաստանի առաջին Նաւասարդեան Խաղեր» խորագիրով կը գրէ. «Յառաջիկայ 10 յուլիսին Երեւանի մէջ տեղի պիտի ունենայ Հայաստանի Ա. Նաւասարդեան խաղերը, որուն մասնակցութեան իրաւունք ունին Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու գաւառները, դպրոցներու աշակերտութիւնը եւ որբանոցներու սաները:

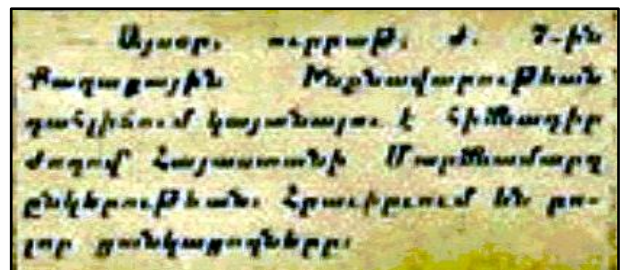
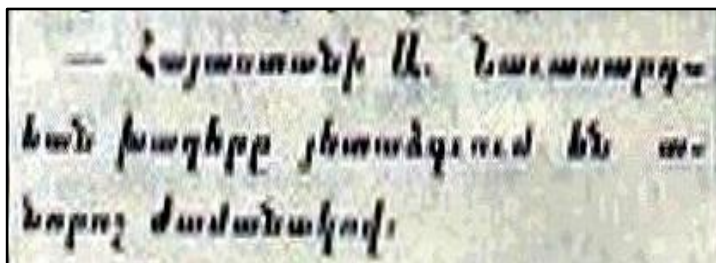
«Հետեւեալ մրցումները պիտի կիրարկուին՝ ա. Վազքեր՝ արագութեան եւ երկարատևութեան, բ. Վազքեր՝ դիօշարշաւ ակումբներու, դպրոցներու եւ քաղաքներու միջեւ, գ. Վազքեր՝ պարկերով եւ արգելքներու վրայով, դ. Ոստումներ՝ երկարութեան, է. Ոստումներ՝ բարձրութեան (ձողով եւ առանց ձողի), զ. Նետել՝ Սկաւառակ, նիզակ, գունդ եւ այլն, է. Վերցնել՝ ծանրութիւն (մէկ եւ երկու ձեռքով), ը. Չուան քաշել՝ (ակումբներ, դպրոցներ, քաղաքներ), թ. Հեծանիւ, ժ. Ֆուտբոլ՝ քաղաքներ, ազգեր, ժա. Աղանորսութիւն (եթէ կարելի ըլլայ):

«Մրցումներէն առաջ տեղի պիտի ունենայ տողանցք, ակումբներու, մրցողներու եւ սկաուտներու մասնակցութեամբ: Նաեւ տեղի պիտի ունենայ շուէտական մարզանք՝ շուրջ

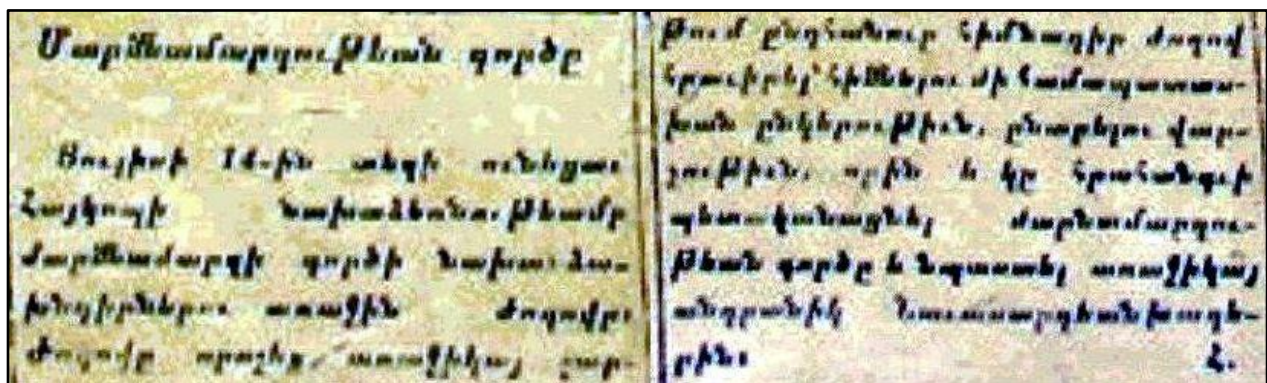
100 մասնակիցներու: Մրցումներէն ետք տեղի պիտի ունենայ մրցանակաբաշխութիւն»⁷: Այս բոլորը կ'ենթադրեն, որ հսկայական պատրաստութիւն կատարուած էր:

6. 12 յուլիսի թիւին մէջ սակայն կը յայտարարուի. «Հայաստանի Ա. Նաւասարդեան խաղերը անորոշ ժամանակով յետաձգուած են»⁸: Կարելի չեղաւ մամուլէն, կամ այլապէս՝ ստուգել, թէ հետագային տեղի ունեցած է, կամ ոչ:

7. 14 Յուլիս 1919-ին տեղի կ'ունենայ Հայկօօպիւն նախաձեռնութեամբ մարմնամարզով հետաքրքրուողներուն առաջին ժողովը, որ կ'որոշէ յառաջիկայ շաբաթ ընդհանուր հիմնադիր ժողովի հրաւիրել՝ հիմնելու համապատասխան ընկերութիւն, ընտրելու վարչութիւն, որուն կը հրահանգուի պետականացնել մարմնամարզական գործը եւ նպաստել յառաջիկայ առաջին Նաւասարդեան խաղերուն», «Հայաստանի Աշխատաւոր» 18 Յուլիս 1919⁹:

6. Նաւասարդեան խաղերուն յետաձգումին լուրը: 7. Հայաստանի Մարմնամարզ ընկերութեան հիմնադիր ժողովին հրաւերը, «Հայաստանի Աշխատաւոր» 18-7-1919:

8. Մարզական միութիւն մը կազմելու առաջին ժողովը, «Հայաստանի Աշխատաւոր» 18-7-1919:

8. 17 Յուլիս 1919 «Աշխատանք». Յուլիսի սկիզբը տեղի կ'ունենայ Հայաստանի մարմնամարզական միութեան ժողովը, ուր կը հիմնադրուի «Վահագն» ակումբը: Սկաուտական շաբաթուրդ «Վահագն» կ'անուանուի¹⁰:

7. «Հայաստանի Աշխատաւոր» թերթ, Երեւան, Գ. տարի, թիւ 91, 9 յուլիս 1919, էջ 2:

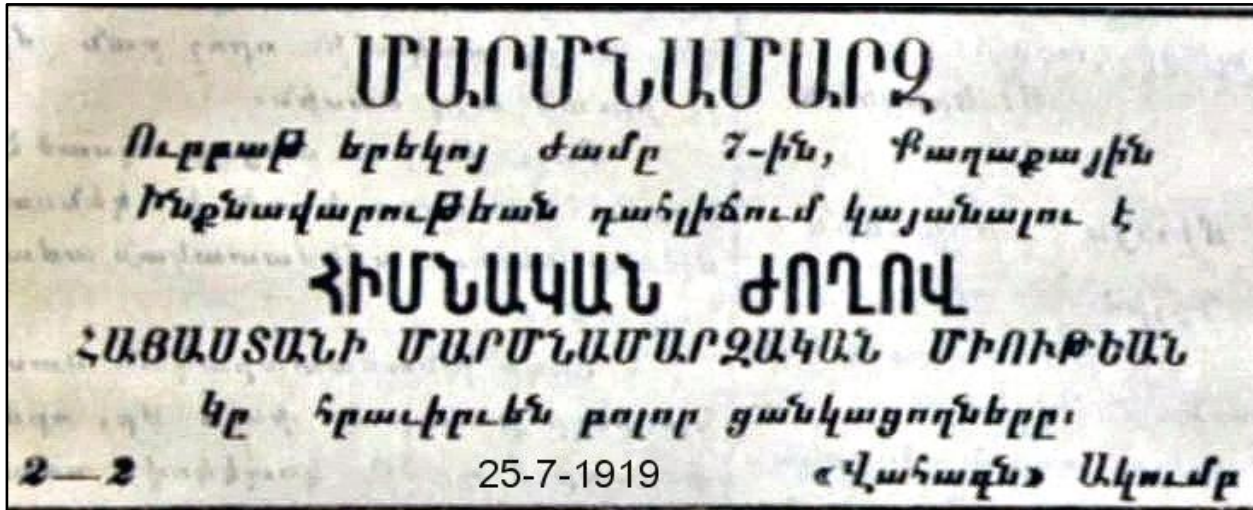
8. Նոյնը, թիւ 93, 12 յուլիս 1919, էջ 2:

9. Նոյնը, թիւ 98, 18 յուլիս 1919, էջ 2:

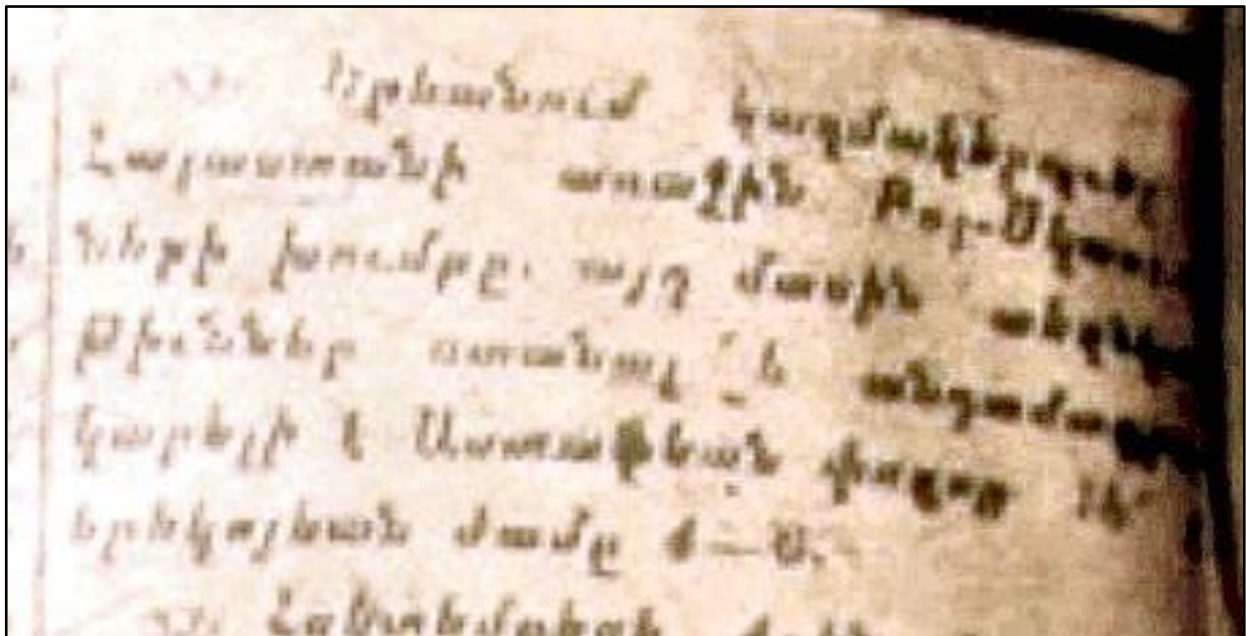
10. «Աշխատանք» թերթ, Երեւան, Դ. տարի, թիւ 45, 17 յուլիս 1919:

9. 18 Յուլիս 1919 «Հայաստանի Աշխատաւոր». «Այսօր ուրբաթ ժամը 19:00-ին քաղաքապետարանի դահլիճին մեջ տեղի պիտի ունենայ Հայաստանի Մարմնամարզ ընկերութեան հիմնադիր ժողովը: Հրաւեր բոլորին¹¹:

10. 19 Յուլիս 1919 «Աշխատանք»-ի մէջ «Վահագն» ակումբի ծանուցումը՝ 25 յուլիս 1919-ին կայանալիք Հայաստանի Մարմնամարզական Միութեան հիմնադիր ժողովին¹²:

9. «Վահագն» ակումբի կողմէ հիմնադիր ժողովի 25-7-1919-ի ծանուցում հրաւերը, «Աշխատանք» 19-7-1919:

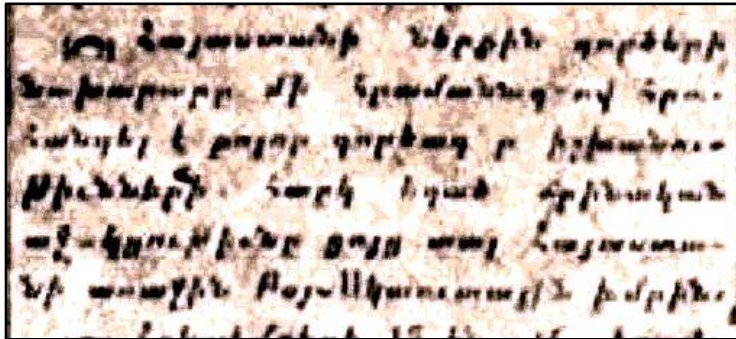
10. Սկաուտութեան մասին առաջին պաշտօնական յիշատակութիւնը՝ անդամակցութեան հրաւիրող, «Յառաջ» 8 Հոկտեմբեր 1919:

11. «Հայաստանի Աշխատաւոր» թերթ, Երեւան, Գ. տարի, թիւ 98, 18 յուլիս 1919, էջ 2:

12. «Աշխատանք» թերթ, Երեւան, Դ. տարի, թիւ 46, 19 յուլիս 1919:

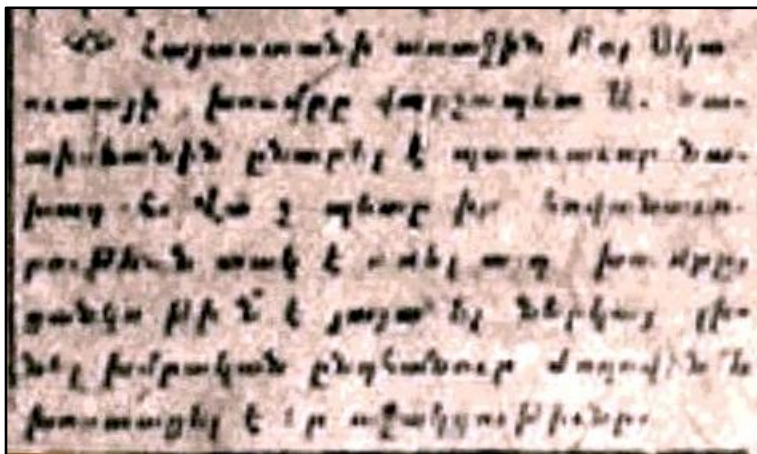
11. 8 Հոկտեմբեր 1919-ին ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Յառաջ» օրաթերթին մէջ սկսաւ տուրքէան մասին առաջին պաշտօնական յիշատակութիւնը այսպէս նշուած է. «Երեւանի մէջ կազմակերպուած է Հայաստանի առաջին պոյ-սկաւաւտներու խումբը. այդ մասին տեղեկութիւններ ստանալ եւ անդամակցիլ կարելի է Աստաֆեան փողոց, թիւ 14 (այժմ պանդոկ, Արովեան փողոցի Սոսկուա շարժապատկերի սրահին կից շէնքը), երեկոյեան ժամը 4-6»¹³:

12. 17 Հոկտեմբեր 1919, «Յառաջ». «Հայաստանի ներքին գործոց նախարարը հրամանագիրով մը հրահանգած է բոլոր գործադիր իշխանութիւններուն հարկ եղած օրինական աջակցութիւնը ցոյց տալ Հայաստանի առաջին պոյ-սկաւաւտներու խումբին»¹⁴:

11. Ներքին գործոց նախարարին հրահանգը, «Յառաջ» 17 Հոկտեմբեր 1919:

13. 21 Հոկտեմբեր 1919, «Յառաջ». «Հայաստանի առաջին պոյ-սկաւաւտական խումբը վարչապետ Ալեքսանտր Խատիսեանին ընտրած է պատուոյ նախագահ: Վարչապետը իր հովանաւորութեան տակ առած է այդ խումբը, ցանկութիւն յայտնելով ներկայ գտնուիլ խմբական ընդհանուր ժողովին եւ խոստացած է իր աջակցութիւնը»¹⁵:

12. Վարչապետ Խատիսեանի հովանաւորութիւնը սկաւաւտական շարժումին, «Յառաջ» 21 Հոկտեմբեր 1919:

13. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Ա. տարի, թիւ 15, 8 Հոկտեմբեր 1919, էջ 2:

14. Նոյնը, թիւ 22, 17 Հոկտեմբեր 1919, էջ 3:

15. Նոյնը, թիւ 25, 21 Հոկտեմբեր 1919, էջ 4:

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի անդամ Եզնիկ Քաջունին՝ որբանոցներու մէջ մարզանքի ուսուցիչ նաեւ, Երեւանի մէջ Արեւմտահայ առաջին համագումարին պատգամաւոր էր՝ 2-11 Մայիս 1917, որ պիտի զբաղէր հայ գաղթականներու հարցերով, կ'ընտրուի վերստուգիչ յանձնախումբի անդամ¹⁶։ Զօրավար Անդրանիկ այս համագումարին հանդիսաւոր բացումը կը կատարէ, իսկ Արամ Մանուկեան՝ բացման խօսքը, որ խորունկ ազդեցութիւն կ'ունենայ ամէնուն վրայ։

13. Բոկոտն որբերու սկաւտական գաւազանով մարզանք Ծաղկաձորի մէջ։

14. 15 Նոյեմբեր 1919՝ ահա Եզնիկ Քաջունիի Երեւանէն առաջին անակ-կապը՝ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի հետ (յապաւում)։

«Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան – Կոստանդնուպոլիս

Բոլորովին անակնկալ մը, Պոլիսէն, ընկերներէն մէկը, իմ հասցէիս դրկած էր «Հայ Սկաւտ»-ի առաջին թիւը։

...Երեւանի մէջ, ինչպէս նաեւ՝ Հայաստանի միւս բոլոր կեդրոնները, պիտի աշխատինք տարածելու այդ (սկաւտական) նոր գաղափարը գործով, եւ վստահ ենք, իրապէս պիտի ունենայ մեր հոգիներուն վրայ մոգական գաւազանի ազդեցութիւնը։

Կրթական նախարարութիւնը անսահման խոստումներ ունի, եւ կարելի է ըսել, որ արդէն գործի սկսած ենք։

Անպայման կը թղթակցիմ ձեր թերթին՝ ջանալով ձեզ հաղորդել, օրը օրին, ամէն մանրամասնութիւն եւ նոյնիսկ լուսանկարներ։

Միւրով՝ Եզնիկ Քաջունի, Երեւան, 15 Նոյեմբեր 1919»¹⁷։

16. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Միմոն Վրացեան, Բ. տպ. Պէյրութ, 1958, տպարան «Մշակ», «Արեւմտահայոց գործերը» գլուխ, էջ 30։

17. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաւտ», թիւ 5, Կոստանդնուպոլիս, 1 Յունուար 1920, էջ 72։

14. Աջէն երրորդը՝ Վահան Չերազի հսկողութեամբ, Սկաուտներ բարձրութիւն ցատկել կը մարզուին, իսկ օդին մէջ, գրեթէ իր հասակին բարձրութեամբ կը ցատկէ կարինցի 15 ամեայ Սարգիս Յովհաննէսեանը, հաւանաբար լաւագոյն մարզիկը, 1920, Ալեքսանտրապոլ:

15. 1 Դեկտեմբեր 1919-ի թիւով, Հայաստանի Հանրապետութեան սկաուտական շարժումին սատարելու առաջադրանքով, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ «ՀայՍկաուտ»-ը խմբագրական եւ լրատուութիւն կը հաղորդէ.

Ա. Ստորեւ խմբագրականը, նկար 16. «Գործը Ինքնին Պարտաւորիչ է»¹⁸:

Բ. Լուրը. «Անկեղծ հրճուանքով կը տեղեկանանք, որ Երեւանի մէջ արդէն կազմուեր է հայ արիւնքու (սկաուտ) առաջին խումբը, եւ վարչապետ (Ալեքսանտր) Խատիսեանին առաջարկուած է գլուխը կանգնիլ անոր: Նոյնպէս, սկաուտապետ Հ. Նազարեան կոչ կ'ուղղէ ամբողջ Հայաստանի պատանեկութեան՝ գալու հաւաքուիլ դրօշին տակ, կազմելու սկաուտական խումբերը: Այս առթիւ փափաք կը յայտնուի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի հետ յարաբերութեան մէջ մտնել»¹⁹:

16. Դեկտեմբեր 1919-ին, Քաջունիի նամակէն ետք Երեւանէն Կոստանդնուպոլիս կը վերադառնայ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոնական վարչութեան անդամ, Գրիգոր Մերձանօֆ (հայկական

18. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ» թիւ 3, Կոստանդնուպոլիս, 1 Դեկտեմբեր 1919, էջ 33:

19. Նոյնը, էջ 41:

նեմեսիսի՝ Շահան Նաթալիի գործակից), որ Հայաստանի մէջ սկստուտական ու մարզական կեանքին վերաբերեալ, նաեւ Թիֆլիսի մէջ Լուսաւորութեան նախարար (10 Օգոստոս 1919-էն 5 Մայիս 1920) Նիկոլ Աղբալեանին (1873-1947) հետ տեսակցելէ ետք, անոր պահանջներուն շուրջ, կը զեկուցէ հետեւեալը. (կը ներկայացնեմ լեզուական սրբագրութիւնով եւ կարգ մը մանրամասնութիւններ կրճատելով):

15. Ալեքսանտրապոլի ուրախ եւ չարքաշ որբ սկստուտներ տարագով՝ փողկապ, նշանակ եւ սուլիչակապ: Մէկը սեւ գառնուկ շալկած, միւսը՝ ողջ հայկական քարարծիւ 1922²⁰:

«Հայաստանի լուսաւորութեան նախարարութիւնը ուշադրութեան առարկայ դարձուցած է նաեւ մարմնակրթական եւ սկստուտական շարժումը: Ներկայիս Հայաստանի մէջ կան 20 հազար (աւելի ստոյգ աղբիւրներ՝ աւելի քան 40 հազար: Յուլիս 1922-ին մի՛այն Ալեքսանտրապոլի մէջ՝ 22 հազար²¹ երկսեռ որբեր, որոնց 6 հազարը՝ 4 հազար աղջիկ, 2 հազար մանչ Երեւանի մէջ են: Անոնք մարզանքի կը հետեւին ուսուցիչ ունենալով Հ.Մ.Ը.Մ.-ական, Գում-Գաբուի «Տորք» ակումբէն Եզնիկ Քաջունին եւ չէիս (ըստ Սիմոն Վրացեանի, սակայն աւելի ստոյգ, ըստ Եզնիկ Քաջունիի եւ «Յառաջ»-ի՝ հունգարացի) մը, որուն այս նպատակով

20. <https://neareastmuseum.com/2015/07/10/alexandropol-making-the-orphan-city/>

21. <https://neareastmuseum.com/2015/07/16/alexandropol-life-in-the-orphan-city/>

հրախրած է կառավարութիւնը... Հսկայական աշխատանք կայ, որ պէտք ունի ՄԱՐԴՈՒ եւ՝ անձնուէր մարդու:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
1 12 1919

ԳՈՐԾԸ ԻՆՔՆԻՆ ՊԱՐՏԱԴՐԻՉ Է

Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքէն եկած լուրերը մեզ համար ոգեւորիչ և միանգամայն քաջայերիչ են:

Ոգեւորիչ են, որովհետեւ կը տեսնուի որ սկսած է շարժումը հոն՝ Մայր երկրի մէջ ևս կարեւորութիւն կ'ստանայ:

Քաջայերիչ է, անով որ, անոր ղէկը և պաշտպանութիւնը կ'ստանձնեն Ազգային պետական և ղեկավար անձերը:

Եւրոպայի մէջ շարժումը, որուն մէկ փոքր համարատուութիւնը կը ներկայացնենք մեր ներկայ թիւով, այնքան կարեւորութիւն ստացած է, որ զայն միակ դարմանը կը նկատեն, համաշխարհային աղէտին առաջ բերած բարոյական և ֆիզիքական աւերին ու, միջազգային եղբայրակցութեան կառուրագոյն կապերէն մին է այն:

Մենք Հայերս, որ նոր հայրենիքի մը հիմնարկութեան պատմական և նուիրական դարագլուխ մը կ'սկսինք, իբր հանդիսատես չը պիտի մնայինք համաշխարհային այս շարժումին հանդէպ, շաւիղ մը որ ուղղակի կապ ունի ցեղին տեւականութեան և բարգաւաճումին հետ:

Յուսադրիչ լուրեր կուգան մեզ Կիլիկիայէն, Իզմիրէն և միւս գաւառներէն ևս, և մենք բոլոր առ բոլոր աւելի լուրջ կ'զգանք պարտականութեան ծանրութիւնը: Գործին կարեւորութեանը ըմբռնումը մեզ կը պարտադրէ կրկնապատկել մեր ուժերը և արհամարհելով արգելքները և դժուարութիւնները, շարունակել մեր ճամբան:

Եւ արդէն գործը, իբր բնութեան օրէնք, ինքզինք կը պարտադրէ, պէտք չը կայ թելադրանքներու և արուեստական միջոցներու. պարտաւոր ենք դիմաւորել զայն եթէ չենք ուզեր կոխտուտիլ միջազգային պայքարին մէջ:

16. «Հայ Սկսուտ»-ի խմբագրականը 1 Դեկտեմբեր 1919:

«Սկսուտներ կան, սակայն, մերիններուն նման ամէն դիւրութիւն չունին, բոլորով մարզանք եւ պտոյտներ կ'ընեն, նոյնիսկ աղջիկները: Նախարարութիւնը ընդարձակ մարզաբաններ յատկացուցած է անոնց: Ամերիկեան որբախնամն ալ իր որբանոցներուն մէջ բաւական ոյժ կու տայ մարզանքին:

Սակայն կառավարութիւնը կ'ուզէ հաստատուն եւ կանոնաւոր հիմքերու վրայ դնել շարժումը, որուն համար մէկ միլիոն ռուբլիի պիտոճէ մը կը պահանջէ խորհրդարանէն եւ յոյս ունի, որ խորհրդարանը պիտի վաւերացնէ այս գումարը: Թիֆլիսի մէջ տեսակցութիւն ունեցայ կրթական նախարար պարոն Նիկոլ Աղբալեանին հետ, որ Կոստանդնուպոլսոյ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի աջակցութիւնը կ'ուզէ՝ Հայաստանի մէջ նաեւ տարածելու մեր նոյն շարժումը: Երեւան

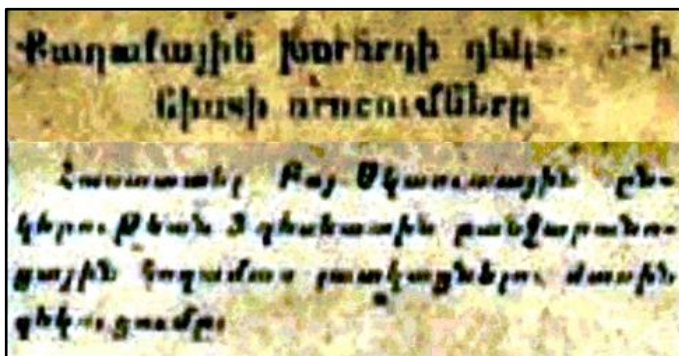
վերադարձին նամակով պիտի խնդրե կեդրոնական վարչութենէն, որ շուտական մարզանքի մասնագետ ուսուցիչ մը դրկենք Հայաստան տեղոյն վրայ գտնուող մի քանի ուսուցիչներուն հետ կազմակերպելու համար այս կենսական գործը:

...«Պէտք է պատրաստ ըլլանք նախարարական կոչին եւ կարելին, նոյնիսկ քիչ մըն ալ անկարելին կատարենք, պէտք եղած մարդուժը պատրաստենք դրկելու համար հոն, ուր գործ կայ եւ գործիչի կարիք կայ»²²:

17. Նիկոլ Աղբալեան 18. «Նիկոլ Աղբալեանէ թիւ 19 դպրոց, Երեւան, 2018:

17. 9 Դեկտեմբեր 1919. «Երեւանի քաղաքապետական խորհուրդը 3 Դեկտեմբեր 1919-ի նիստին կը վաւերացնէ պոյ սկաուտական ընկերակցութեան 3 դեսեատին (հին ռուսական հողի չափ = 1,09 հեկտար) կամ՝ 32 հազար 700 քառ.մ. բանջարանոցային հողամասս յատկացնելու մասին առաջարկը»²³: Ուրեմն սկաուտները կը զբաղէին նաեւ հողագործութեամբ՝ իբրեւ զբաղում, ապագայ ասպարէզի վարժութիւն եւ իրենց գործունէութեան ու բարեսիրական նպատակներու համար եկամուտի աղբիւր:

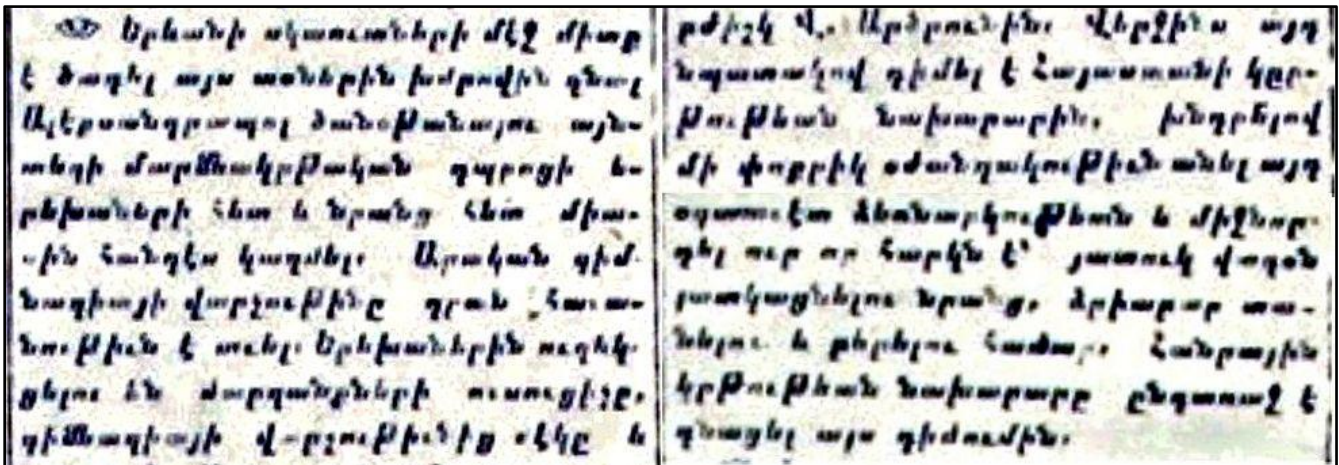

19. Բանջարանոցային հողամասի յատկացում սկաուտներուն, «Յառաջ» 9 Դեկտեմբեր 1919:

22. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», թիւ 5, Կոստանդնուպոլիս, 1 Յունուար 1920, էջ 75:

23. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Ա. տարի, թիւ 64, 9 Դեկտեմբեր 1919, էջ 4:

18. 27 Դեկտեմբեր 1919, «Յառաջ». «Երեւանի սկաուտները ծրագրած են (ամանորի եւ ծննդեան) այս տօներուն խմբովին երթալ Ալեքսանտրապոլ ծանօթանալու այնտեղի մարմնակրթական դպրոցի պատանիներուն հետ եւ անոնց հետ միասին հանդէս կազմակերպել: Արական վարժարանի վարչութիւնը հաւանութիւն տուած է: Պատանիներուն պիտի ուղեկցին մարզանքի ուսուցիչը, վարժարանի վարչութենէն մէկը եւ (կրթութեան նախարարութենէն) բժիշկ Վ. Արծրունին: Վերջինս այդ նպատակով դիմած է Հայաստանի կրթութեան նախարարին, (Նիկոլ Աղբալեան) խնդրելով փոքր օժանդակութիւն մը, միջնորդելու առ որ անկէ՝ յատուկ (շոգեկառքի) վակոն մը յատկացնելու անոնց, ձրիօրէն տանիլ բերելու համար: Հանրային կրթութեան նախարարը համաձայն գտնուած է»²⁴:

20. Երեւանի սկաուտներուն տօնական օրերը Ալեքսանտրապոլի սկաուտներուն հետ տօնելու լուրը, «Յառաջ» 27-12-1919:

19. Շուտով, 2 Յունուար 1920-ին կը յաջորդէ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին պաշտօնական այս նամակը Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ «Հայ Սկաուտ»-ին.

«Հ.Հ. Մինիստրութիւն (նախարարութիւն) Հանրային Կրթութեան Եւ Արուեստի Թիւ 38

2 Յունուար 1920

Երեւան

«Հայ Սկաուտ» թերթի պատուարժան խմբագրութեան

«Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի Պ. Մինիստրը (նախարար Նիկոլ Աղբալեան), որի սրտին շատ մօտ է մարմնակրթութեան գործը, յանձնարարել է ինձ յայտնել Հ.Մ.Ը. Միութեան իր մեծ գոհունակութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցող սկաուտական շարժման առիթով: Յաջողութիւն ցանկանալով ձեր ազգօգուտ ձեռնարկութեանը՝ պ. Կրթութեան մինիստրը խնդրում է ձեր պատուական թերթից տաս օրինակ ուղարկել Հ. Կրթութեան Մինիստրութեան անունով, բաժանորդագիր կ'ուղարկուի:

Երեւանի մատաղահաս սկաուտներն եւս յղում են իրենց եղբայրական սիրոյ ողջոյնը իրենց պոլսեցի եղբայրակիցներին, եւ յոյս են յայտնում, որ մօտ է ապագան, երբ Մայր Միացեալ Հայաստանի գրկում ձեռք կտան իրենց եղբայրակիցներին:

24. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Ա. տարի, թիւ 77, 27 Դեկտեմբեր 1919, էջ 3:

Եթե ներդրին չէք համարի, խնդրում եմ բարեհաճեցեք ուղարկելու ինձ «Հայ Սկաուտին Օրինագիրը» նաեւ հաղորդեցեք ինձ սկաուտի զգեստի արժէքը:

Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի Մինիստրութեան
Բժշկա-առողջապահական բաժնի վարիչ
Բժիշկ Վ. (Վահան) Արծրունի»²⁵:

21. Երեւանի Արական գիմնազիան՝ միջնակարգվարժարանը, Ամիրեան թիւ 2, 2017-ին:
22. Բժիշկ Վահան Արծրունի

20. 1 Ապրիլ 1920-ի «Հայ Սկաուտ»-ի խմբագրականը կը շեշտէ ներգաղթի անհրաժեշտութիւնը. «ՆԵՐԳԱՂԹՆ Է այս: Ոչ մէկ առթիւ, մենք՝ սկաուտական կազմակերպութիւններս, այնքան օգտակար պիտի կարենանք ըլլալ, որքան մեր ժողովուրդին մնացած բեկորները ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐ առաջնորդելու պարագային: Իսկ յատկանշական է վերջին պարբերութիւնը. «Դուրս գանք առայժմ միջազգայինսկաուտութենէն եւ առժամանակեայ կերպով ԱԶԳԱՅՆԱՅՆԵՆԹ գայն, յարմարեցնելով մեր ներկայ պահանջին եւ մշակենք ծրագիր մը, զուտ ներգաղթի համար»²⁶:

21. «18 ապրիլ 1920-ին պոյ-սկաուտներու օր էր Երեւանի մէջ: Քաղաքը ստացած էր տօնական տեսք: Փողոցներուն մէջ տուփերով հանգանակութիւն կը կատարուէր: Պոյսկաուտները երաժշտութեամբ կենդանութիւն կը մտցնէին ամէն կողմ: Ամառնային ակումբին մէջ տեղի ունեցաւ հրապարակային մարզանք: Պոյ-սկաուտները, իրենց վարիչ հունգարացի Ալպերթ Սետմայի (Սիրմա՝) առաջնորդութեամբ, գեղեցիկ խաղեր խաղացին՝ արժանանալով խոնուած հասարակութեան խանդավառ ծափերուն: Սկաուտական շարժումը հանրային կրթութեան նախարարութեան գուրգուրանքի առարկան էր եւ շուտով լայն ծաւալ ստացաւ Հայաստանի մէջ, մանաւանդ՝ երբ արտասահմանէն հասան փորձուած ղեկավար մարզիկներ՝ Վահան Չերազ, Տիգրան Խոյեան եւ այլն (Օննիկ Եազմաճեան)»:

25. Հ.Մ.Ը.Մ. -իպաշտօնաթերթ՝ «ՀայՍկաուտ», թիւ 9, 1 Մարտ 1920, էջ 137՝կողքիէջ:

26. Նոյնը, թիւ 11, 1 Ապրիլ 1920, էջ 169:

ՀԱՅ ՍԿԱՆՈՒՄ

ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

Վարիչ-խմբագիր՝ ԿԱՐՈ Պ ՈՒՇԱԿԻԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 9

I ՄԱՐՏ 1920

Հ. Հ.

ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Republic d'Arménie
MINISTÈRE
de l'Instruction Publique et
des Beaux Arts
N° 38
2 Յունիս 1920
ԵՐԵՎԱՆ

«Հայ Սկանոս» թերթի

Պատասխան Խմբագրության

Հ. Կրթության և Արուեստի Պ. Մինիստրը որի արևին շատ մօտ է մարմնակրթության գործը. յանձնարարել է ինձ յայտնել Հ. Մ. Բ. Մ. և և իր մեծ գոհունակությամբ Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցող սկանոսային շարժման առիթով: Յաջողութիւն ցանկանալով Ձեր ազգօգոյս ձեռնարկութեանը. Պ. Մինիստրը խնդրում է ձեր պատասխան թերթիցս օրինակ ուղարկել Հ. Կրթ. Մինիստրութեան անունով բաժանորդագիրը կ'ուղարկուի:

Իմ կողմից եւս, ի բոլոր արեւ ցանկանում եմ ծառայումն Ձեր սխանչելի գործին. որը գալու է ամրապնդելու մեր մասադ անկախութիւնը. բարձրացնելով մեր ազգի միջինական և բարոյական կորույրը:

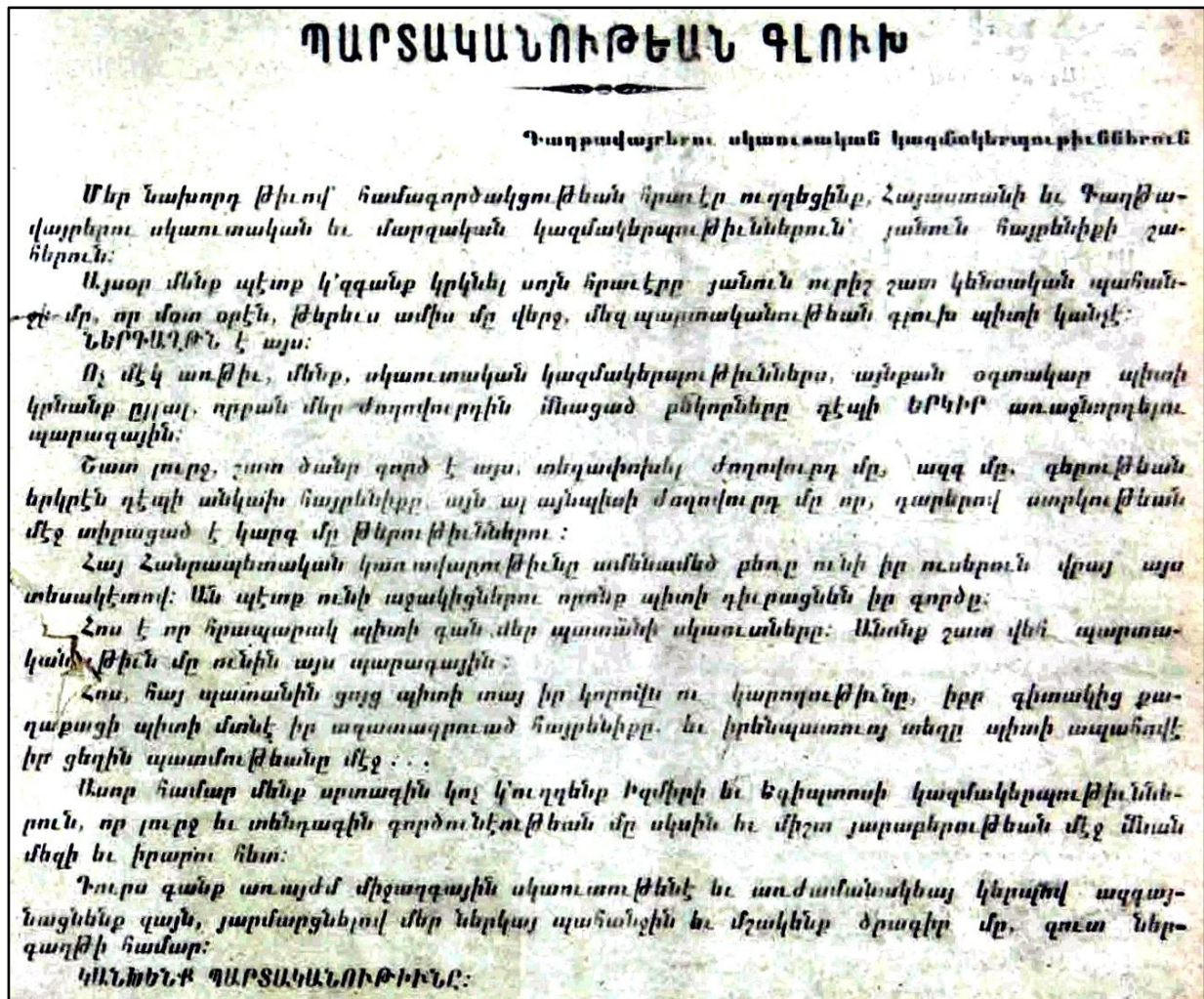
Երևանի մասադահաս սկանոսները եւս յղում են իրենց եղբայրական սիրոյ ողջոյնը իրանց Պոլսեցի եղբայրակիցներին, և յոյս են յայտնում որ մօտ է ապագան, երբ Մայր Միացեալ Հայաստանի զոգում ձեռք կ'սան իրենց ղեկերակիցներին:

Եթէ նկարարին չ'եմ համարի, խնդրում եմ բարեհաճե՛ք ուղարկելու ինձ «Հայ Սկանոսին Օրինագիրը». նաեւ հաղորդե՛ք ինձ սկանոսի կոսիւմի արժէքը:

Հ. Կրթության և Արուեստի Մինիստրութեան
բժշկա-ստոգոյապահական բաժնի վարիչ
ԲՓ. Վ. ԱՐՄԵՐՈՒՆԻ

23. Հայաստանի Հանրապետութեան Կրթութեան նախարարութեան նամակը Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթին:

«Չերագի ու միւս Սկաուտներուն աշխատանքը, մարզահանդէսները մեծ տպաւորութիւն գործած են հասարակութեան վրայ ու «Նորագատ Հայաստանի մէջ հիմքը դրած՝ մարզական շարժումին» կը գրէ Սիմոն Վրացեան²⁷:

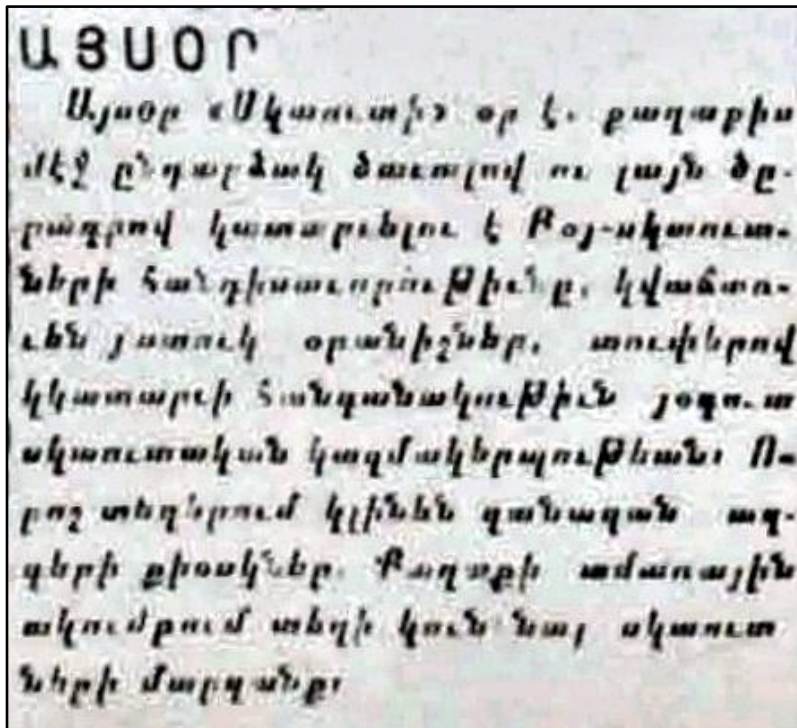
24. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի «Հայ Սկաուտ»-ի ներգաղթ կազմակերպելու խմբագրական-կոչը, որ նաեւ սկաուտութիւնը ազգայնացնելու որոշում կը հաղորդէ:

«Յառաջ» այս առթիւ հետեւեալ ծանուցում յայտարարութիւնը կը հաղորդէ. «Այսօր «Սկաուտ»-ի օր է. քաղաքիս մէջ ընդարձակ ծաւալով ու լայն ծրագիրով պիտի կատարուի պոյ-սկաուտներու հանդիսութիւնը, կը վաճառուին յատուկ յուշանուէրներ, տուփերով հանգանակութիւն կը կատարուի սկաուտական կազմակերպութեան համար: Որոշ վայրերու մէջ զանազան ազգերու տաղաւարներ պիտի տեղադրուին: Քաղաքի ամառնային ակումբին մէջ տեղի պիտի ունենայ սկաուտական մարզանք (հանդիսութիւն)»²⁸:

27. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Սիմոն Վրացեան, Բ. տպ. Պէյրութ, 1958, տպարան «Մշակ», «Շինարարական վերելք» գլուխէջ 367:

28. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 79, 18 Ապրիլ 1920, էջ 4:

22. 23 Ապրիլ 1920, «Յառաջ»-ի մէջ կը կարդանք «Բոյ-Սկաուտի Տօնը» խորագիրով թղթակցութիւնը. «Ապրիլի 18-ին, պոյ-սկաուտի օր էր: Օր մը աշակերտական այն կազմակերպութեան, որ առաջին անգամ կը տօնակատարուի Հայաստանի հանրապետութեան մայրաքաղաք՝ Երեւանի մէջ: Փոքրիկ սկաուտները՝ աշակերտութիւնը, ցնծութեամբ ու հպարտութեամբ կը տօներ իր յաղթանակը, որ այսպիսի աննպաստ պայմաններու մէջ ինքնուրոյն կերպով իրենց մշակած ու կերտած ծրագիրով Պոյ-Սկաուտի վսեմ ու ազատ գաղափարով, հիմնեցին ազատ Հայաստանի դպրոցական աշխարհին մէջ:

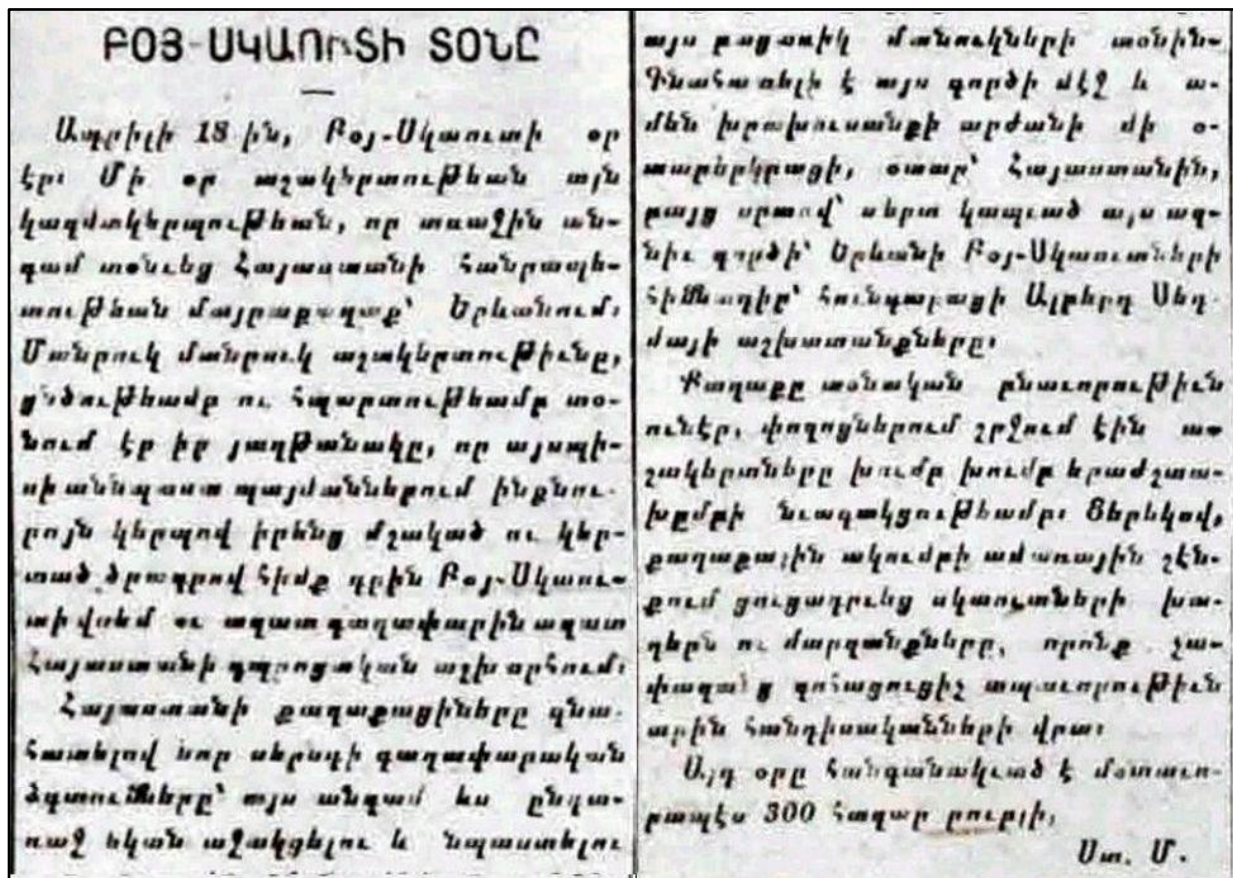

25. Երեւանի մէջ առաջին «Սկաուտի Օրուան» տօնակատարութիւն. «Յառաջ» 18 Ապրիլ 1920-ի ծանուցումը:

Հայաստանի քաղաքացիները գնահատելով նոր սերունդին գաղափարական ձգտումները՝ այս անգամ նաեւ, ընդառաջեցին աջակցելու եւ նպաստելու այս բացառիկ մանուկներու տօնին: Գնահատելի է այս գործին մէջ եւ ամէն խրախուսանքի արժանի օտարերկրացի մը, օտար՝ Հայաստանին, սակայն սրտով՝ սերտօրէն կապուած այս ազնիւ գործին՝ Երեւանի Պոյ-Սկաուտներու հիմնադիր՝ հունգարացի Ալպերթ Սետմայի (Միրմա՞, հունգարացիները Sirmay մականունը ցարդ ունին) աշխատանքները:

Քաղաքը տօնական կերպարանք ուներ, սկաուտները խումբ-խումբ նուագախումբի ընկերակցութեամբ փողոցներուն մէջ կը տողանցէին: Ապա քաղաքային ակումբի ամառնային շէնքին մէջ ցուցադրուեցան սկաուտներուն խաղերն ու մարզանքները, որոնք հանդիսականներուն վրայ արտակարգ գոհացուցիչ տպաւորութիւն ստեղծեցին: Այդ օրը շուրջ 300 հազար ռուբլի հանգանակուած է: Ստեփան Մ.»²⁹:

29. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 82, 23 Ապրիլ 1920, էջ 3:

26. Հայ սկսուտի օրուայ տօնակատարութեան թղթակցութիւնը, «Յառաջ 23-4-1920 :

23. 28 Ապրիլ 1920 թուակիր հետեւեալ նամակը կը ստանայ Հայաստանի Հանրապետութեան Կոստանդնուպոլսոյ դեսպանատունը.

«Հ.Հ. Մինիստրութիւն Հանրային Կրթութեան Եւ Արուեստի

Թիւ 145/1789

28 Ապրիլ 1920

Երեւան

Կոստանդնուպոլսոյ Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանագիտական Միսսիային (առաքելութեան)

Ի լրումն մինիստր Աղբալեանի հեռագրի (այս հեռագիրը կարելի չեղաւ գտնել), որով խնդրում է երկու մասնագէտ սկսուտ պետեր յղել Երեւան, պատիւ ունիմ տեղեկացնելու, որ մինիստրութեան ծրագիրն է Հայաստանի մէջ ամենալայն չափով տարածել սկսուտութիւնը, բայց դրան արգելք է հանդիսանում հմուտ մասնագէտների բացակայութիւնը: Ուստի, եթէ տակաւին չէք դրկած մարզիչներ, խնդրում եմ բարեհաճէք առանց յապաղելու կատարել պ. մինիստրի խնդիրքը, որովհետեւ ժամանակն անցում է եւ կարիքը ահագին է:

Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի մինիստրութեան

Բժշկա-առողջապահական բաժնի Վարիչ

Բժիշկ Վ. (Վահան*) Արծրունի»³⁰:

30. Հ. Մ. Ը. Մ. - ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկսուտ», թիւ 16, 16 Յունիս 1920, էջ 249՝ կողքի էջ:

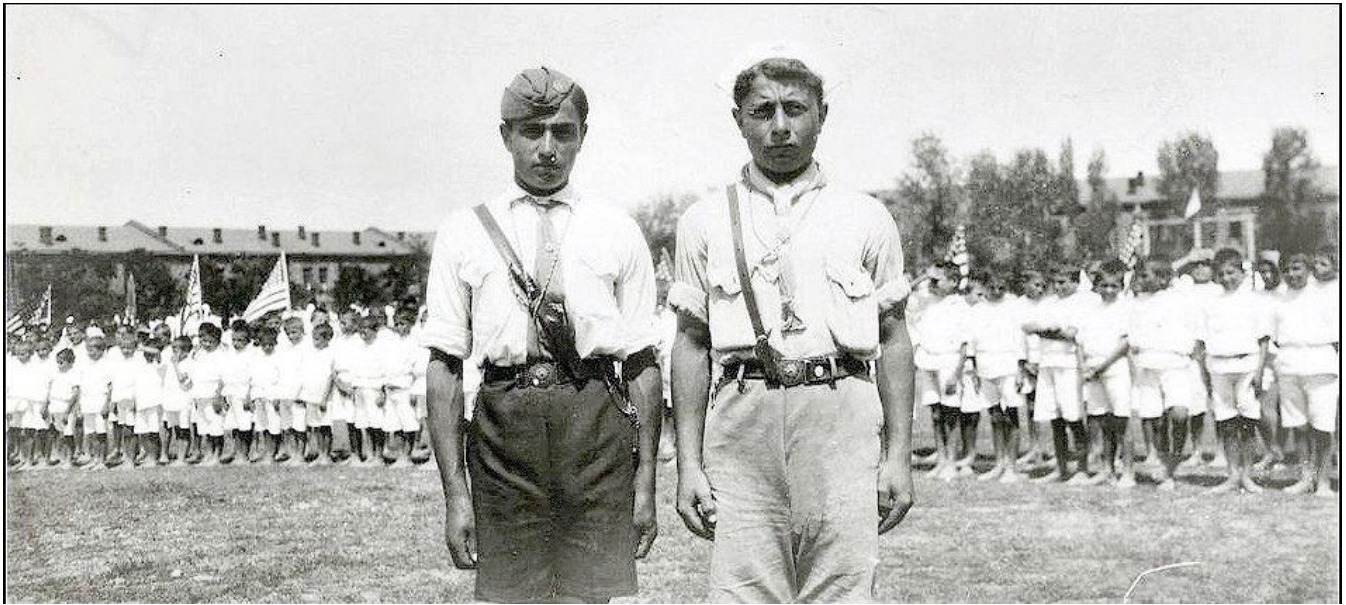
27. Սարիղամիշի որբերը կը դիմաւորեն վարչապետ եւ «Սկաւութապետ» դարձած Ալեքսանտր Խատիսեանին 1919:

ԳԼՈՒԽ Դ. - ԲԱՐՁՐԱՑԻՐ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՐ

24. 1 Մայիս 1920, «Յառաջ»³¹. Մամուլին մեջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի նշանաբան «Բարձրացիր Բարձրացուր»-ին առաջին անգամ կը հանդիպինք Ս. Սարգսեանի «Բոյ-Սկաուտների համաշխարհային տօնը՝ «Բարձրացիր Բարձրացուր»» խորագիրով թղթակցութեան մէջ. «Ապրիլ 23-ը՝ Ս. Գեորգի տօնը կը համարուի նաեւ «Բոյ-սկաուտներու» համաշխարհային տօն:

«Հայաստանի նորակազմ սկաուտներուն խնդրանքով Հանրային կրթութեան նախարարութիւնը այդ օրը յայտարարեց աշակերտական ընդհանուր զբօսանքի օր (արձակուրդ*):

28. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտներ Ալեքսանտրապոլի մէջ, ամերիկեան որբախնամ, 1921. տես Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գօտիները եւ նշանակները:

«Բոլոր սկաուտները իրենց ղեկավար Ալպերթ Սիրմայի առաջնորդութեամբ խմբուեցան Նազարեան փողոցի (այժմ Ամիրեան փողոց, նկար 21*) տողը վարժարանին դիմաց, ուրկէ աշակերտական նուագախումբին եւ իրենց թմբկահարներուն նուագով ուղղուեցան դէպի Նորք՝ պտոյտի: Նկատի առնելով, որ սկաուտութեան հիմնադիրը անգլիացի Ռոպերթ Պէյտըն Փաուլն է, սկաուտները կանք առին Անգլիոյ դեսպանատան դիմաց, որպէսզի իրենց ողջոյնը ուղարկեն հիմնադիրին:

Դեսպանատան պատշգամ ելան դեսպանն ու անձնակազմը, ապա որբախնամ պատուելի Հիւպըրթ Հարքուրթ (Hubert Harcourt*) խօսքը ուղղելով սկաուտներուն ըսաւ. «Տղաք եւ աղջիկներ անցեալ տարի այս օրը Անգլիոյ մէջ մասնակցեցայ այս Տօնակատարութեան եւ Երբեք չէի կրնար երեւակայել, որ տարի մը ետք ներկայ կ'ըլլամ աւերուած Հայաստանի մանուկներուն այսպիսի փայլուն կազմակերպութեան:

31. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 89, 1 Մայիս 1920, էջ 2:

«ԲՕՅ-ՍԿԱՌԱՏՆԵՐԻ» ՀԱՄԱԷ- ԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՕՆԸ «Բարձրացիր-բարձրացուր». Ապրիլի 23-ը՝ ս. Գեորգի տանի օրը, համարուած է «ԲՕՅ-սկառուտների» ընդհանուր տօն: Հայաստանի նորակազմ «ԲՕՅ-սկառուտները» եւ մասնակցեցին Սկառուտների համաշխարհային տօնին: Հանրային կրթութեան և արեւստի նախարարութիւնն ընդառաջ գնալով «ԲՕՅ-սկառուտներին» խնդրանքին, յայտարարեց այդ օրը ընդհանուր աշակերտական զբոսանքի օր: Ամբողջ «Սկառուտները» իրենց դեկամբր Ալրերա Սիրժալու առաջնորդութեամբ խմբեցին Նաղարեան փողոցում՝ աղայոց զինագի դիմաց և այնտեղից աշակերտական նւագախումբի և իրենց թմբկահարների նըւագի տակ ուղեորւեցին դէպի Նորք՝ զբոսանքի: Ի նկատի ունենալով, որ «ԲՕՅ-սկառուտական» կազմակերպութեան հիմնադիրն է Անգլիացի Բօբերտ Բադլէն Պատէլը, «Սկառուտները» ուղեւորւեցին դէպի Ազատութեան փողոց և կանգ առան Անգլիական միասնայի տոմ, որպէսզի Անգլիական ներկայացուցչի միջոցով իրենց ողջոյնը ուղարկեն «Սկառուտական» կազմակերպութեան հիմնադիրին: Պատշաճաբ դուրս եկաւ Անգլիական ներկայացուցչութիւնը, որին «Սկառուտները» պատիւ բռնեցին և նւագախումբի «Անգլիական հիմն» նւագից	յետոյ, խօսք ուղղեց Հայաստանի «ԲՕՅ-սկառուտներին» Անգլիացի Ս. Հարկօրդը որը տապց հետեւեալը՝ «Տրդաներ և աղջիկներ, անցեալ տարի այսօր եւս Անգլիայում մասնակցում էի Սէն Ջորջի (Ս. Գեորգի) տօնակատարութեանը և երբէք չէի կարող երեւցալել թէ մի տարի յետոյ ներկայ կլինեմ տեւրած Հայաստանի մանուկների այսպէսի փայլուն կազմակերպութեան: Ես շատ ուրախ եմ, որ այսօր ներկայ եմ և տեսնում եմ Հայաստանի կազմակերպւած «Սկառուտներին» Ս. Գեորգը թող օրինակ լինի ձեզ: «Սկառուտ» նշանակում է ինքդ քեզ օգնիր: Դուք պէտք է աշխատէք օգնել ձեզ և ձեր դրացիներին: Ս. Գեորգը ոչ միայն զինուորական էր այլ և առօրինի: Սկառուտ-զինուոր լինել չի նշանակում՝ կռւել մարմնաւոր թըշնամիների դէմ, այլ կռւել նաև դաւնազան չարքների դէմ՝ խաւարի, տգիտութեան կոպտութեան և այլն: Ես կտեղեկացնեմ Անգլիայի «Սկառուտներին» ձեր կազմակերպութեան մասին և կհնդրեմ որ նոքա օժանդակեն ձեզ: Ապա խօսում է Անգլիացի ներկայացուցիչ Մը. Դրնսլին որը առում է հետեւեալը: Դիմարկս հանում եմ ձեր առաջ, որովհետև հաւատացած եմ, որ դուք պէտք է լինեք Հայաստանի ապագայ դրժիշները: Հայ ժողովուրդը շատ է տանջւել և ունի փառաւոր անցիալ: Նա արժանի է ամեն տեսակի ուշադ-	րութեան և դուք ձեր կազմակերպութեամբ պէտք է աշխատէք օգնել ձեզ և ձեր հայրենիքին: Ենթադրում եմ ձեզ Ս. Գեորգի այս մեծ տօնը, ցանկանում եմ յաջողութիւն և ամեն բարիք: Կեցցէ «ԲՕՅ-սկառուտական» կազմակերպութիւնը: Կեցցէ Հայաստանի «ԲՕՅ-սկառուտները»: Ապա աղայոց զինագի վերատեսուչ Ն. Յովնանիսեանը. — «ԲՕՅ-սկառուտ» աշակերտութեան կողմից շնորհակալութիւն է խնդրում աշխարհի ամենամեծ ժողովրդի, Ագլիայի ներկայացուցիչներին, յարգանքի խօսք է ուղղում նրանց և շնորհակալութիւն յայտնում մասնաւորապէս Մ. Գրեսթին, որը երկար տարիներ աշխատել է Հայաստանի համար, և դել է նախկին Տանկահայաստանում և միշտ օգնել է ձեր ժողովրդին: Պատեցին և ուրիշները: Պատկերութեան ընդմիջումներին «Սկառուտները» պատիւ էին բռնում և կեցցէ կանչում. իսկ երաժշտախումբը նւագում էր «Հայկական հիմն» և զանազան մարշեր: «Սկառուտ» աղաներն և աղջիկները կանոնաւոր շարքերով ուղեւորւեցին դէպի Նորք՝ զբոսանքի, խնամատարութեան պ. նախարարի կարգադրու- թեամբ նրանց նախաճաշի համար հաց ուղարկեց: Ս. Սարգսեան
---	--	--

29. Մամուլին մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի նշանաբան «Բարձրացիր Բարձրացուր»-ին առաջին նշումը:

«Ես շատ ուրախ եմ, որ այսօր ներկայ եմ եւ ակնատես Հայաստանի կազմակերպուած սկառուտներուն: Ս. Գեորգը ձեր օրինակը թող դառնայ: «Սկառուտ» կը նշանակէ դուն քեզի օգնէ: Դուք պէտք է աշխատիք օգնել նաեւ ձեր դրացիներուն: Ս. Գեորգը ոչ միայն զինուորական էր այլ նաեւ առաքինի: Սկառուտ-զինուոր ըլլալ չի նշանակեր կռուիլ մարմնաւոր թշնամիին դէմ, այլ կռուիլ նաեւ զանազան չարիքներու դէմ՝ խաւարի, տգիտութեան, կոպտութեան եւ այլն:

«Ես կը տեղեկացնեմ Անգլիոյ սկառուտներուն ձեր մասին եւ կը խնդրեմ, որ անոնք ձեզի օժանդակեն»:

«Ապա խօսք կ'առնէ Անգլիոյ ներկայացուցիչ հարիւրապետ Կրէյ (Capt. C.G. Gray*), որ կ'ըսէ. «Գլխարկս կը հանեմ ձեր առջեւ, որովհետեւ հաւատացած եմ, որ դուք պիտի ըլլաք Հայաստանի ապագայ գործիչները: Հայ ժողովուրդը շատ տանջուած է եւ ունի փառաւոր անցեալ: Ան արժանի է ամեն տեսակի ուշադրութեան եւ դուք ձեր կազմակերպութեամբ

պետք է աշխատիք օգնել ձեր հայրենիքին: Յաջողութիւն: Կեցցէ՛ պոյ-սկաուտական կազմակերպութիւնը եւ կեցցէ՛ Հայաստանի սկաուտները:

25. 1 Մայիս 1920, «Յառաջ»³¹, «Անգլիա ուղարկուած հեռագիրը» խորագիրով կը գրէ. «Ապրիլ 23-ին Հարքորթը Անգլիա ուղարկեց հետեւեալ հեռագիրը. «Գլխաւոր սկաուտապետ Ռոպերթ Պէյտըն Փաուլին.

Անգլիա ուղարկուած հեռագիրը Ապրիլի 23 ին, Մ-ս. Հարկորթը Անգլիա ուղարկեց՝ հետեւեալ հեռագիրը. «Գլխաւոր սկաուտապետ Ռոբերթ Բադէն Պաուլին. — Նրեանի «Բոյ-սկաուտները եւ աղջիկները, Ս. Գէորգի օրը հանդիսով հաւաքուցին Հայաստանի մայրաքաղաքի մէջ Բրիտանական միասիայի առաջ եւ ուղարկուած են իրենց ողջոյնները այս շարժման հիմնադրին եւ Անգլիայի «Բոյ եւ գերլ սկաուտներին»	շնորհակալ լինելով այն կարեկցութեան հազնութեան համար, որ Անգլիայի ժողովուրդը աւել է անցնելու, խնդրում են նրանք, որ Բրիտանիան շարունակի նոյնը եւ այսուհետ, մինչեւ որ իրենց աւերակ երկիրը վերաշինւի եւ մինչեւ որ նոքա հասակ տունեն եւ լինեն այնպիսի քաղաքացիներ, որ ի վիճակի լինեն եւ վերջնականապէս կարող լինեն կանգնել առանձին զօրութեամբ, բարգաւաճմամբ եւ երջանկութեամբ:»
--	---

30. Հիւպըրթ Հարքորթի որկած հեռագիրը Պէյտըն Փաուլին:

«Երեւանի պոյ-սկաուտներն ու աղջիկները, Ս. Գէորգի օրը հանդիսութեամբ հաւաքուեցան Հայաստանի մայրաքաղաքի բրիտանական ներկայացուցչութեան առջեւ եւ կ'ուղարկեն իրենց ողջոյնները այս շարժման հիմնադիրին եւ Անգլիոյ տղայ եւ աղջիկ սկաուտներուն, շնորհակալութիւն յայտնելով այն կարեկցութեան եւ օգնութեան համար, որ Անգլիոյ ժողովուրդը կատարած է անցեալին, խնդրելով, որ Բրիտանիան շարունակէ նոյնը, մինչեւ որ իրենց աւերակ երկիրը վերաշինուի եւ մինչեւ որ իրենք մեծնան եւ դառնան այնպիսի քաղաքացիներ, որ վերջնականապէս կարենան կանգնիլ ուրոյն զօրութեամբ, բարգաւաճ ու երջանիկ»:

26. 1 Մայիս 1920, «Յառաջ»³¹ «Դպրոցական» խորագիրին տակ կը ներկայացնէ Նախարար Նիկոլ Աղբալեանի Ամերիկայի մէջ Հայաստանի դեսպանատան ուղղած, սկաուտներուն համար օժանդակութիւն խնդրող նամակը կրկին անգամ փաստելով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան եւ մասնաւորապէս նախարար Աղբալեանին ջանքերը՝ զարգացնելու սկաուտական շարժումը:

«Անշուշտ գիտեք, թէ ի՛նչ լայն ծաւալ ստացած է այն շարժումը, որ նպատակ ունի նոր սերունդին տալ ֆիզիքական եւ բարոյական առողջ զարգացում: Այդ շարժումէն անմասն չէ մնացած նաեւ մեր աւեր բայց վերածնող հայրենիքը եւ Երեւանի մէջ արդէն քանի մը հարիւր սկաուտներ կան, որոնց թիւը աճի մէջ է:

«Տարաբախտաբար մեզի կը պակսին այդ գործին հմուտ մարդիկ: Գիտցողներ մեզի վստահեցուցին, որ ամերիկահայութեան մէջ շատեր կան որոնք վարպետ են այդ գործին մէջ:

«Նկատելով, որ մեր երկրի բոլոր կողմերէն բուռն հետաքրքրութիւն կ'երեւի դէպի այդ գործը, նկատելով անոր անվիճելի նշանակութիւնը մեր աճող սերունդի զարգացման խնդիրին մէջ՝ նախարարութիւնս մտադիր է մարզիչներու դպրոց մը բանալ, ուր հմտացածները կ'երթան ծաւալելու սկաուտական շարժումը մեր երկրի բոլոր շրջաններուն մէջ: Սակայն մեր մօտ մարզիչներ պատրաստելու համար հմուտ սկաուտ վարպետներ չկան: Պիտի խնդրէի, որ եթէ հնարաւոր է, ամերիկահայ երեք լաւագոյն սկաուտներէն ուղարկէք Հայաստան, այս գործի կազմակերպութեան համար:

31. Անգլիացի որբախնամ՝ պատուելի Հիւպըրթ Հարքուրթը եւ որբեր Երեւանի մէջ: 32. Երեւանի պարէտ Արշալիր Շահխաթունին եւ Անգլիոյ ներկայացուցիչ Կրէյ 1919-ին:

«Մէկ պարագայիվրայ սակայն պետք է ձեր ուշադրութիւնը դարձնեմ: Մենք կարող չենք այդ վարպետներուն գոհացում տալու աստիճան վճարում կատարել, ուստի հետագայ անախորժութիւններ կանխելու համար, ձեր ազդեցութիւնը գործադրելով այդ երեք անձերը ամերիկահայութեան ծախսերով ուղարկել Հայաստան:

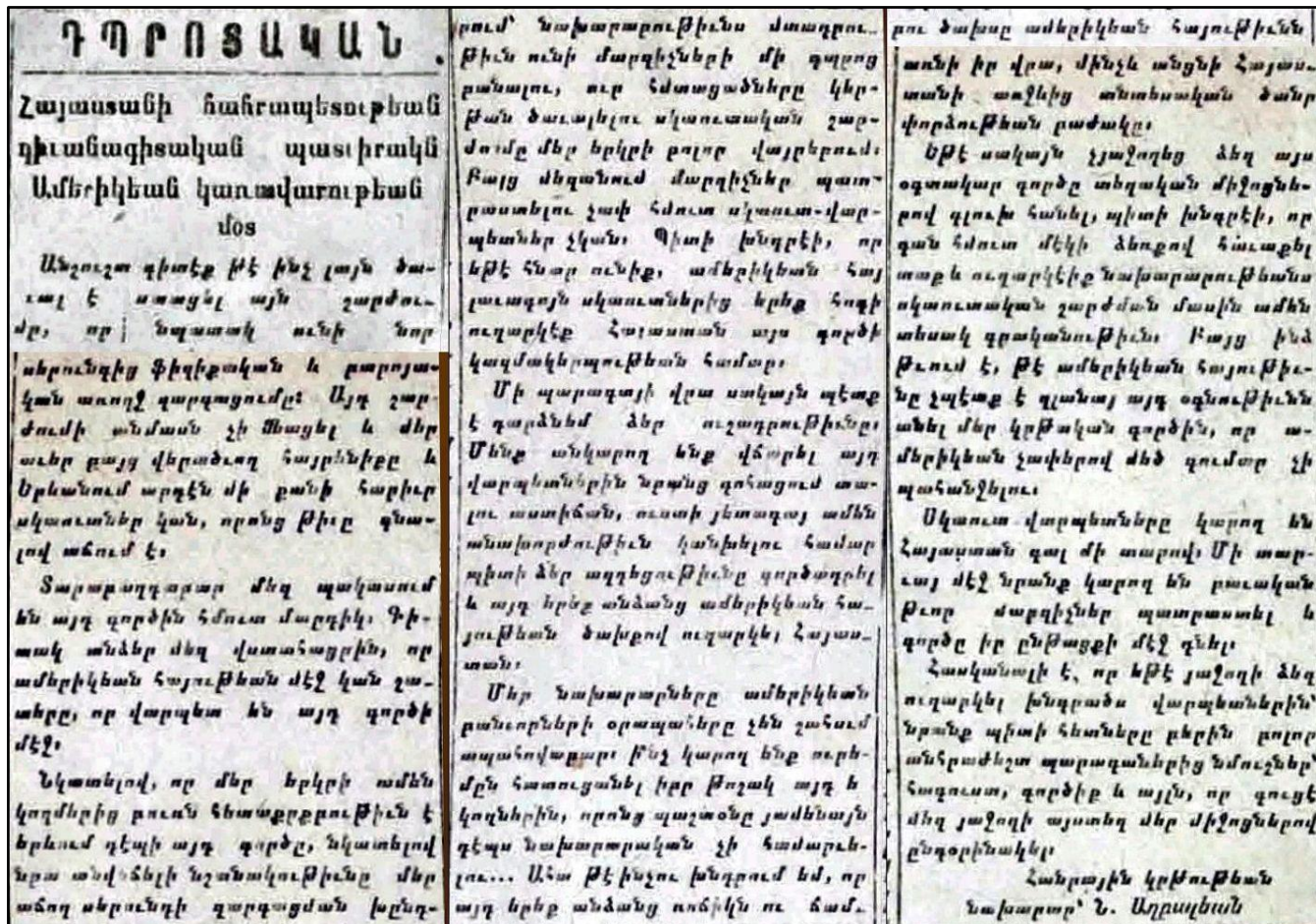
«Մեր նախարարնէ՛րն իսկ ամերիկեան բանուորներուն օրապահիկը չեն ստանար: Ուրեմն ի՞նչ կրնանք իբրեւ թոշակ հատուցանելանոնց, որոնց պաշտօնը նախարարական պիտի չի համարուի... Ահա թէ ինչու կը խնդրեմ, որ այդ երեք անձերուն ռոճիկն ու ճամբու ծախսը ամերիկահայութիւնը իր վրայ առնէ, մինչեւ որ Հայաստանի տնտեսական ծանր փորձութեան բաժակը անցնի:

«Եթէ սակայն տեղական միջոցներով այս գործը կարելի չըլլայ յաջողեցնել, պիտի խնդրէի, որ հմուտ անձի մը միջոցով սկաուտական շարժումին մասին ամէն տեսակ գրականութիւն հաւաքէք եւ նախարարութեանս ուղարկէք: Սակայն ինծի կը թուի, թէ ամերիկահայութիւնը պետք չէ զլանայ այս օգնութիւնը կատարել մեր կրթական գործին, որ ամերիկեան չափանիշերով մեծ գումար չի պահանջեր:

«Սկաուտ վարպետները կրնան մէկ տարուայ համար գալ Հայաստան: Մէկ տարուան մէջ անոնք կրնան բաւական թիւով մարզիչներ (խմբավետներ*) պատրաստել եւ գործը ընթացքի մէջ դնել:

«Հասկնալի է, որ եթե յաջողիք ուղարկել ինդիուած վարպետները՝ անոնք հետերնին պետք է բերեն բոլոր անհրաժեշտ պարագաներու նմոյշներ՝ տարազ, գործիք եւ այլն, որ գուցէ մենք յաջողինք այստեղ մեր միջոցներով ընդօրինակել»:

Հանրային կրթության նախարար
Ն. Աղբալեան»

33. Նախարար Նիկոլ Աղբալեանի նամակը Ամերիկայի մէջ Հայաստանի դեսպանատան, սկսառու մասնագէտներ խնդրող, 1 Մայիս 1920, «Յառաջ»:

27. 5 Մայիս 1920-ին նոր կառավարության մեջ Գեորգ Ղազարեան կը փոխարինէ Նիկոլ Աղբալեանը իբրեւ կրթութեան նախարար³²:

28. 14, 16, 19 Մայիս 1920- ին «Յառաջ»-ի մէջ «Վահագնութիւնը՝ Սկաւառիկովն Իբրեւ Գիտական-Կրթական Սիստեմ» խորագիրով յաջորդական երեք լայնածաւալ յօդուածներ գրած է Կրթութեան նախարարութեան բժշկա-առողջապահական բաժնի վարիչ՝ սկաւառական եւ մարզական պատասխանատու բժ. Վահան Արծրունին: Յօդուածներուն եզրակացութիւնը՝ վերջին պարբերութեան մէջ կ'ըսէ. «Ես երջանիկ եմ այստեղ արձանագրելու, որ բժիշկներու անդրանիկ համագումարը, որ վերջերս երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ, իր բարձր հեղինա-

32. «Յառաջ» օրաթերթ, Երևան, Բ. տարի, թիվ 92, 6 Մայիս 1920, էջ 2:

կութեամբ սրբագործեց մեր նախաձեռնութիւնը, յայտարարելով «վահագնութիւնը» (հայկական սկաուտութիւնը*) իբրեւ լաւագոյն ֆիզիքական եւ մտաբարոյական կրթական դրութիւն, փափաք յայտնելով, որ այդ շարժումը ամենալայն ծաւալով տարածուի Հայաստանի մէջ»^{33,34,35}:

34. Չերազի որբերուն ձմեռնային մարզանքը Կազաչի Փոստի դաշտին վրայ 1922:

29. 15 Մայիս 1920. «Ռազմիկ» զօրական (բանակին*) շաբաթաթերթը իր առաջին թիւին մէջ «Սկաուտիզմի նշանակութիւնը» խորագիրով կը գրէ³⁶ (արեւմտահայերէնի վերածուած). «Որպէսզի կարենանք մշակութային խաղաղ աշխատանք վարել եւ մեր ապագան բարելաւել, մենք պէտք է հոգ տանինք նոր սերունդի դաստիարակութեան, պատրաստելու համար գիտակից եւ անվախ ռազմիկ ոյժ, զարգացնելով պատանիներուն մէջ քաղաքացիական պարտաճանաչութիւն ու հայրենիքի պաշտպանութեան մասին առողջ գիտակցութիւն:

«Ահա այդ նպատակին հասնելու համար, պէտք է ամէն կերպով օգնել, լայն ծաւալ տալու Հայաստանի սկաուտական շարժումին:

«Սկաուտական շարժումը քանի մը ամիս է, որ սկսած է եւ պէտք է ըսել, որ հետզհետէ անոր շարքերը կը ստուարանան սկաուտներով եւ արենուշներով:

«Ցաւ ի սիրտ մենք սկաուտներուն համար յատուկ դպրոցներ չունինք, որպէսզի ֆիզիքական մարզանքներուն կողքին դասաւանդենք բարոյագիտութիւն եւ այլ սկաուտական նիւթեր:

«Մեր կառավարութիւնը մեր երկիրը Սպարտա (հին յունական պատերազմիկ երկիր եւ ժողովուրդ*) եւ սկաուտները սպարտացիներ դարձնելով, կարելի է վստահեցնել, որ ապագային ոչ մէկ վտանգ չի կրնար թուլացնել հայ զինուորին մարտական ոգին, որ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար չի խնայեր իր ֆիզիքական ոյժը ոչ ալ իր մտաւոր աշխատանքը:

«Մեր բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը պէտք է օժտել սկաուտներու ցանցերով, որոնք մեր հայրենիքին ապագայ ծաղիկները պիտի ըլլան:

33. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 100, 15 Մայիս 1920, էջ 4:

34. Նոյնը, թիւ 101, 16 մայիս, էջ 4:

35. Նոյնը, թիւ 103, 19 մայիս, էջ 4:

36. «Ռազմիկ», Ա տարի, թիւ 1, 15 Մայիս 1920 էջ 15:

«Տղայ սկաուտը գիտակցաբար կը կռուի իր հայրենիքի շահերուն համար, իսկ աղջիկ սկաուտը կ'օգնէ իր սկաուտ եղբորը պատերազմի դաշտին մէջ, անոր ուտելիք եւ փամփուշտ հասցնելով, կամ վիրաւորին վերքերը կապելով եւ մխիթարելով:

35. Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի «Ռազմիկ» շաբաթաթերթին առաջին համարը, որ կը քաջալերէ սկաուտութիւնը:

«Երբ մենք ունենանք ազգային ոգիով դաստիարակուած սկաուտներ, մենք չենք ունենար ապիկար ու թուլամորթ դասալիքներ, որոնք կ'անպատուեն թէ՛ բանակին եւ թէ՛ ալ ազգին պատիւը»:

30. 27 Մայիս 1920-ին Եզնիկ Քաջունի «Հայ Սկաուտ»-ին իր երկրորդ նամակը կը յղէ (յապաւում)։

Միտքի ընկերներ Գր դրեմ 2-րդ թուրիդ համար, կանխավստահ որ ներողամիտ կ'ըլլա՞ զատ զատ չը գրելուս: Խառնակ է մեր դրութիւնը, հիմա արդէն ես գինուոր եմ, մարզանք կ'ընեմ ամէն առաւօտ իմ թաղի մօտ 200 հեթտասարդներու մարզանքը ինձ յանձնուած է, իսկ Յունիսի մէկին արդէն դպրոցները կը վերջանան, եւ ես ինձ թուրքովին կը նուիրեմ իմ աշակերտուհիներու սկաուտական խումբի եւ գինուորական մարզանքներուն: Իմ սկաուտներու «Արծիկ» գունդը կը բաղկանայ «Աղբքանդերան» եւ «Գայիանեան» աղջկանց երկրորդական վարժարաններու 12—18 տարեկան մօտ 200 աղջիկներէն, 100—120 հոգի 8էն 11 տարեկաններու մօտ 150 ալ տղաներու խումբէ մը. Վերջին ծայր լարուած է իմ աշխատանքս, Արդէն մէկ եւ կէս ամիս է սկսած եմ կազմակերպութեան, 80.000 բուլլի դրամ եմ ճարեր, ունինք չորս թմբուկ, 12 հատ սրինգ, ազգային գոյներով ժապաւեններ, ազգային դրօշակներ, մեծ եւ փոքր 25 հատ. սկաուտի «Արծիկ» գունդը բնորոշող դրօշակ մը, եւ դեռ կունենանք շուտով, Այգ դրամով անմիջապէս եւ առաջին արթիւ միատեսակ եւ միանգամայն գլխարկներու պատրաստութեան սկսայ տեղական միջոցներով, Երեք սրահ լեցուն շեմած կը պահեն եւ շուտով կ'ստանանք անոնց արդիւնը, Եւ անմիջապէս կ'սկսենք կօ-	շիկներու ծախսել, ամենադժուարը հագուստներն են, բայց պիտի աշխատինք, Աղջիկներս հոգիով կ'աշխատին, իմ ամենափոքր դիտողութիւնը անոնց վրայ խորապէս կ'ազդէ, սկաուտի ոգիի, կարգապահութեան եւ բարձրականի կանոններու մէջ փոփոխութիւնը աւելի մեծ է եւ աւելի աչքի զարնող քան ինչքան ես կ'սպասէի այսքան այլասերած միջավայրի մէջ, Գարծես քանի մեր քաղաքական վիճակը կը ծանրանայ այնքան աւելի անոնք յուսալից կը դառնան եւ կ'ոգեւորուին. Շատ ցաւալի է միան որ այստեղ տղայոց գլխաւոր եւ միակ դպրոցը յանձնուած է մի Հունգարացիի որ «սկաուտի» անունը միայն նետած է մէջտեղ քայց իրականութիւնը թուրքովին հակառակ է եւ շատ ցաւալի է որ ուսներէն կը խօսի եւ չի ընդունիր ուսներէն չի հասկցող տղաները, ես մերժեցի Ամիրիկեան Գոմիտէի Թրքահայ որբերը, որովհետեւ մինակ չլի կրնար վարել իսկ ան ընդունեց, պարզապէս աւելի ամսական առնելու համար. Այս տեղ կազմեցի նաեւ յաւ խաղացող սպաններէ եւ գիմնագիայի մեծ աշակերտներէ ուժեղ ֆութբոլի գունդ մը եւ ի կ'սպասեմ մեծ արդիւնքի. Վաղը կը տօնենք մեծ շուրջով Հայաստանի անկախութեան 2րդ տարեգարծը մասնակցութեամբ սկաուտներու: ԵԶՆԻԿ ՔԱՋՈՒՆԻ
---	---

36. «Հայ Սկաուտ»-ին յղած Եզնիկ Քաջունիի 2-րդ նամակը, 27 Մայիս 1920:

...«Խառնակ է մեր դրութիւնը, հիմա զինուոր եմ (նաեւ*)»։ Մարզանք կ'ընեմ ամէն առաւօտ. իմ թաղի շուրջ 200 երիտասարդներու մարզանքի դասը ինծի յանձնուած է։ Յունիսի 1-ին արդէն դպրոցները կ'աւարտին, որմէ ետք ես բոլորովին պիտի նուիրուիմ աշակերտութիւններու, սկաւտական խումբին եւ զինուորներու մարզումին։

«Իմ սկաւտներու «Արծուիկ» գունդը կը բաղկանայ «Աղեքսանդրեան» եւ «Գայինեան» աղջկանց երկրորդական վարժարաններու 12-18 տարեկան շուրջ 200 աղջիկներէ եւ 8-11 տարեկան՝ 100-120, իսկ 8-11 տարեկան տղոց շուրջ 150 սկաւտներէ։ Վերջին ծայր ծանրաբեռնուած եմ։ Արդէն մէկ ու կէս ամիս է (Ապրիլ 1920-ին*) սկսած եմ կազմակերպութեան, 80 հազար ռուբլի դրամ ճարած եմ, ունինք 4 թմբուկ, 12 սրինգ, եռագոյն ժապաւեններ, ազգային դրօշակներ՝ մեծ ու փոքր 25 հատ։ Այդ դրամով անմիջապէս միատեսակ գլխարկներու պատրաստութեան սկսայ տեղական միջոցներով։ Երեք սրահ լեցուն շերամ կը պահենք, շուտով կը ստանանք անոնց արդիւնքը (մետաքս*) եւ անմիջապէս կը սկսինք կօշիկներուն ծախսել, ամենադժուարը տարագներն են, բայց պիտի աշխատինք։

37. Արեւուշներ բուրգ մը կը ներկայացնեն։

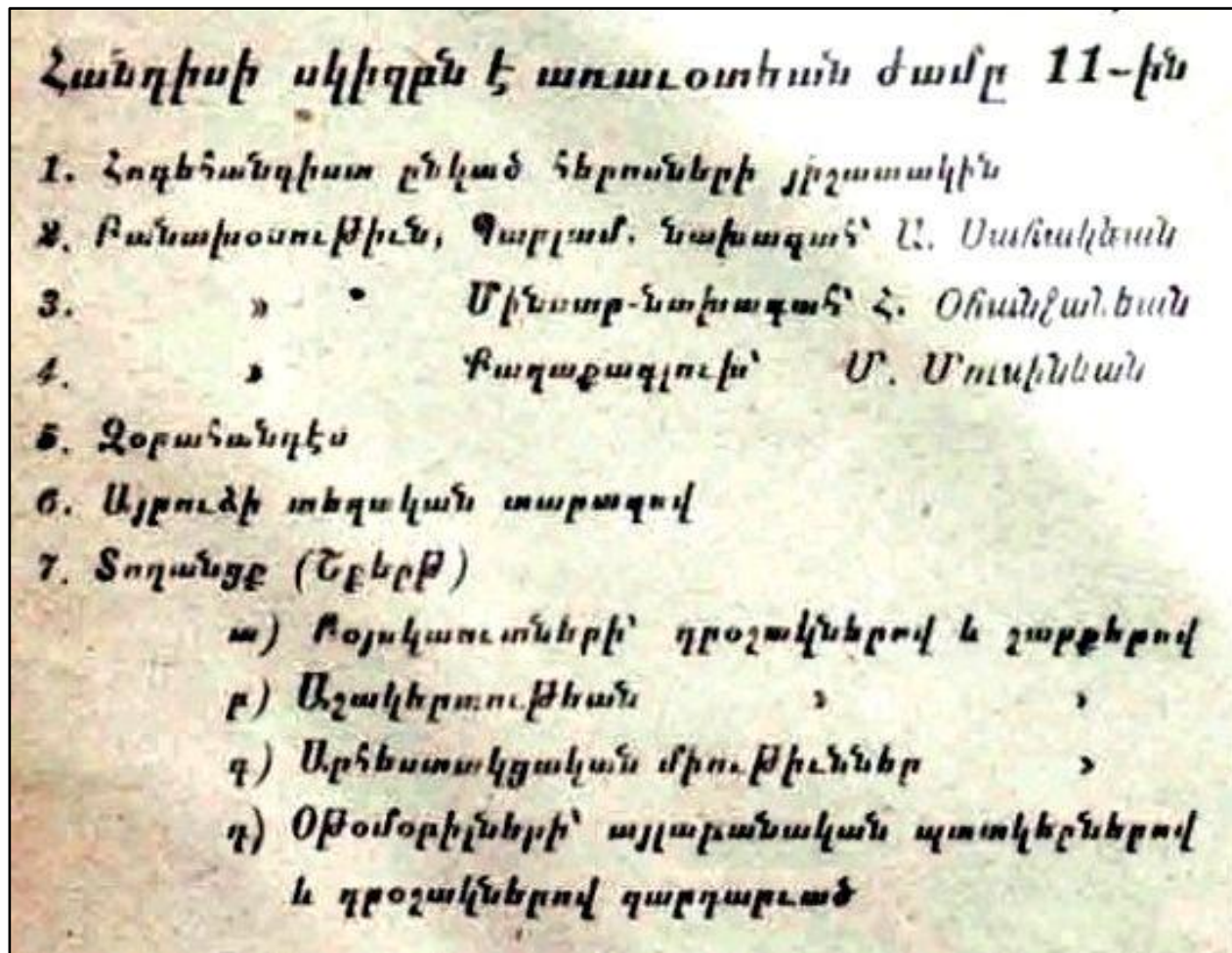
«Աղջիկներս (արեւուշներս*) ոգիով կ'աշխատին, իմ ամենափոքր դիտողութիւնը անոնց վրայ խորապէս կ'ազդէ. սկաւտական ոգիի, կարգապահութեան եւ բարոյական կանոններու գործադրութիւնը աւելի մեծ է եւ աչքառու, քան կ'ակնկալէի այսքան այլասերած (այս*) միջավայրին մէջ։ Կարծես թէ մեր քաղաքական վիճակը որքա՛ն ծանրանայ՝ անոնք այնքան աւելի՛ կ'ոգեւորուին ու յուսալից կը դառնան։

«Շատ ցաւալի է միայն, որ այստեղ տղոց գլխաւոր եւ միակ դպրոցը յանձնուած է հունգարացիի մը (Ալպերթ Սիրմա*), որ «սկաւտ» անունը միայն մէջտեղ նետած է, բայց իրականութիւնը հակառակն է... միայն ռուսերէն կը խօսի եւ ռուսերէն չգիտցողներուն չ'ընդունիր...

«Այստեղ կազմեցի նաեւ լաւ խաղացող սպաններէ եւ կիմնագիայի (միջնակարգ վարժարան*) մեծ աշակերտներէն ֆուրպոլի ուժեղ խումբ մը։ Վաղը մեծ շուքով կը տօնենք Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեդարձը սկաւտներուն մասնակցութեամբ։ Եզնիկ Քաշունի,⁴ 27 Մայիս 1920, Երեւան»³⁷։

37. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «ՀայՍկաւտ», թիւ 19-20, Օգոստոս 1920, էջ 304-305։

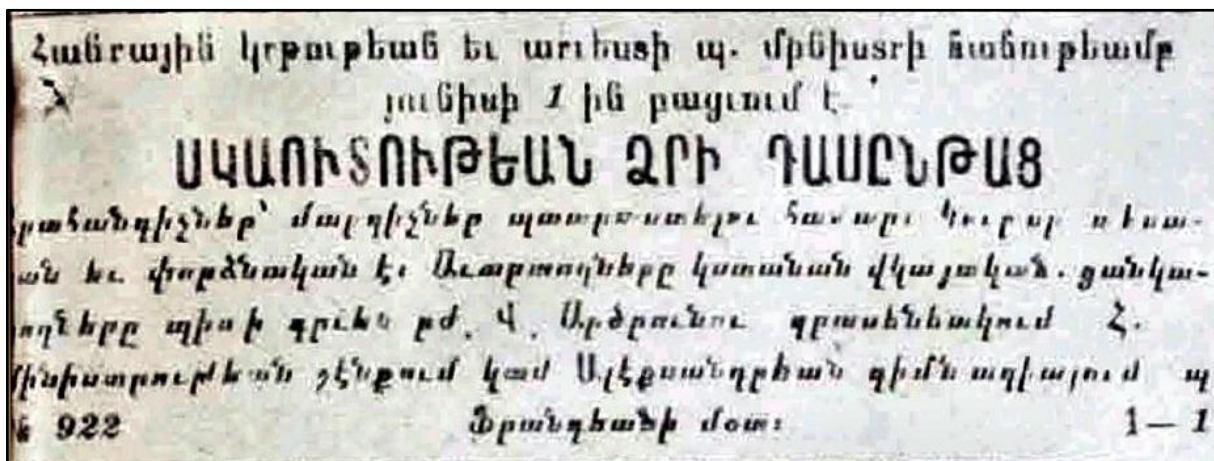
31. 28 Մայիս 1920 «Յառաջ». (այս ժամանակամիջոցին, «Յառաջ»-ի 7 թիւեր կը պակսին, ուր հաւանական է, որ սկաուտական եւ մարզական գրութիւններ եղած են*) Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան երկրորդ տարեդարձի հանդիսութիւններու յայտարարութիւնն է, որ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումին՝ անկախութեան երկրորդ տարեդարձի տօնակատարութեան յայտագիրն է: Յայտագրի եօթներորդ, տողանցքի բաժինով՝ 7. ա) նախ պիտի տողանցեն սկաուտները դրօշակներով եւ շարքերով, ապա աշակերտութիւն³⁸:

38. Անկախութեան տօնակատարութեան յայտագիրը սկաուտներու մասնակցութեամբ. «Յառաջ» թիւ 110, 28 Մայիս 1920:

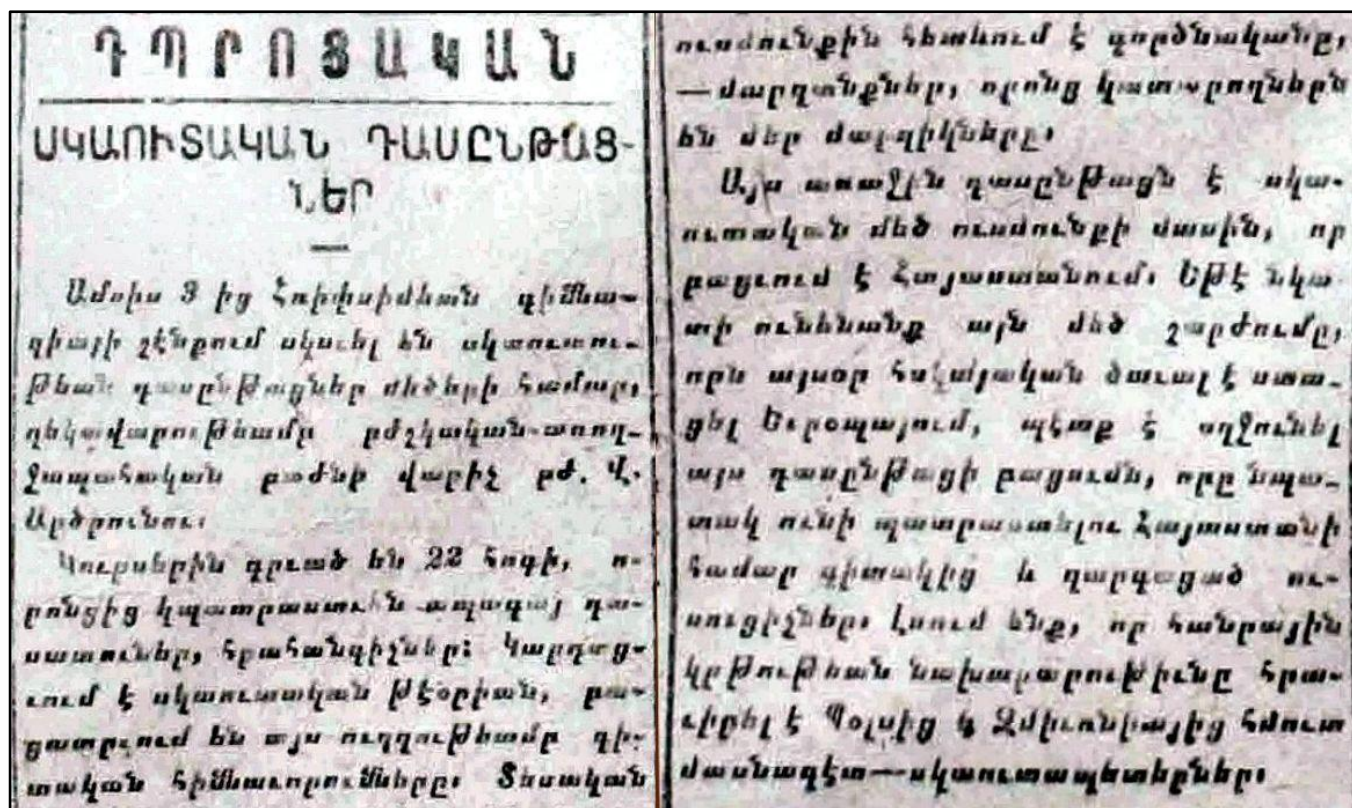
32. 28 Մայիս 1920 «Յառաջ». Նոյն օրը առաջին էջին վրայ՝ հետեւեալ սկաուտական-կրթական՝ մարզիչներ պատրաստելու ծանուցումը դրուած է.

38. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 110, 28 Մայիս 1920 էջ 1:

39. Սկառուտական մարզիչներ պատրաստելու ծանուցում «Յառաջ» 28 Մայիս 1920:

«Համրային կրթութեան եւ արուեստի պ. նախարարի որոշումով 1 յունիս 1920-ին կը բացուի ՍԿԱՌԻՏՈՒԹԵԱՆ ՁՐԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ հրահանգիչներ՝ մարզիչներ (խմբապետ*) պատրաստելու համար: Դասընթացը տեսական եւ փորձառական է: Աւարտողները վկայական կը ստանան: Փափաքողները պիտի արձանագրուին բժ. Վ. Արծրունիի գրասենեակը նախարարութեան շէնքում կամ Ալէքսանդրեան գիմնազիայում պէ 922 Ֆրանգեանի մօտ: 1—1»³⁹:

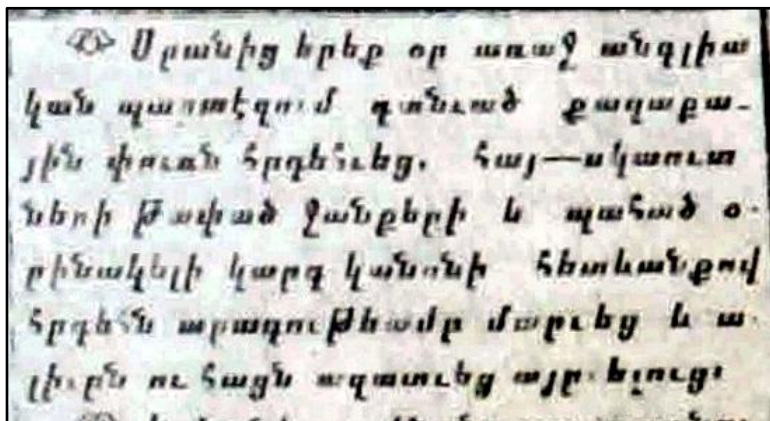
40. Սկառուտական դասընթացները սկսած են, «Յառաջ» 11-6-1920

39. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 110, 28 Մայիս 1920 էջ 1:

33. 11 Յունիս 1920. «Յառաջ»⁴⁰. «Սկաուտական Դասընթացքներ» խորագիրով հետեւեալ լրատուութիւնը. «3 յունիս 1920-ին Հոփսիմեան վարժարանին մէջ սկսած են սկաուտութեան դասընթացքներ մեծերու համար, ղեկավարութեամբ բժշկական-առողջապահական բաժնի վարիչ բժ. Վահան Արծրունիի: «22 հոգի արձանագրուած են, որոնցմէ կը պատրաստուին ապագայ դասատուներ, հրահանգիչներ: Կը կարդացուի սկաուտութեան տեսական գիտելիքները եւ գիտական հիմնա-ւորումները, որուն կը հետեւի գործնականը՝ մարզանքներ մարզիկներուն կողմէ:

«Հայաստանի մէջ սկաուտական գիտելիքներու մասին առաջին դասընթացքն է այս: Եթէ նկատի առնենք այս մեծ շարժումը, որ այժմ հսկայական ծաւալ ստացած է Եւրոպայի մէջ, պէտք է ողջունել այս դասընթացքին բացումը, որուն նպատակն է Հայաստանի համար գիտակից ու զարգացած ուսուցիչներ (սկաուտապետեր*) պատրաստել: Կ'իմանանք, որ հանրային կրթութեան նախարարութիւնը Պոլիսէն եւ Զմիւռնայէն հրաւիրած է (Հ.Մ.Ը.Մ.*) հմուտ մասնագէտ սկաուտապետեր»:

34. 27 Յունիս 1920. «Յառաջ»-ի մէջ կը կարդանք «Երեք օր առաջ Անգլիական այգիին մէջ գտնուող քաղաքային փութին մէջ հրդեհ ծագեցաւ. հայ սկաուտներուն ջանքերուն եւ օրինակելի կարգապահութեան շնորհիւ հրդեհը արագօրէն մարեցաւ եւ ալիւրն ու հացը այրելէ փրկուեցան»⁴¹:

41. Հրշէջ տիպար սկաուտներ, «Յառաջ» 27-6-1919

35. 10 Յուլիս 1920. Հայաստանի հանրապետութեան լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով Ալեքսանտր Խատիսեան արտասահման կ'ուղղուի սփիւռքահայութենէն փոխառութիւն ապահովելու: 10 Յուլիս 1920-ին կը հասնի Կոստանդնուպոլիս, ուր եօթը հանդիպումներ կ'ունենայ հայ համայնքի զանազան խաւերուն հետ: Բերայի «Միլլոդոս» սրահին մէջ (ըստ Տիգրան Խոյեանի 3 Յուլիսին, որ վրիպում է, հաւանաբար 13 Յուլիս պէտք է ըլլայ*) խոսնէրամ ներկաներուն կ'ըսէ. «Դուք այստեղ պետական ամէն յարմարութիւն ունիք աւելի քան մենք եւ շքեղօրէն, մինչեւ իսկ՝ համազգեստաւոր նուագախումբ («Քնար Ֆանֆառ») եւ

40. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 121, 11 Յունիս 1920 էջ 4:

41. Նոյնը, թիւ 134, 27 Յունիս 1920 էջ 4:

պատշաճօրէն հագուած ու մարզուած փոքրիկ աշխոյժ սկաուտ – զինուորներ»^{13,14}: Պոլսոյ հայերը 2 միլիոն ֆրանկէն աւելի խոստացան եւ այդ գումարները յետագային վերադարձուեցան իրենց տէրերուն: Խատիսեան կը գրէ. «Նախարարութիւնը (կրթութեան*) կը հովանաւորէր «պոյ-սկաուտներու» մասնաւոր ընկերութիւնները, այդ նպատակով հրաւիրուած էին յատուկ ուսուցիչներ Պոլիսէն»¹⁶:

ԳԼՈՒԽ Ե. - ԴԵՊՈՒ ԵՐԿԻՐ

36. 26 Յուլիս 1920. Հայաստանի Հանրապետության Հ.Մ.Ը.Մ.ի յղած հրաւեր նամակին կցուած էր եօթը հոգինոց ցանկ մը, որոնցմէ միայն Վահան Չերազ եւ Տիգրան Խոյեան (ապա՝ քահանայ*) կ'ընդառաջէն, իսկ Օննիկ Եազմաճեանը կամաւոր կերպով կը միանայ, եւ այս եռանդամ պատուիրակութիւնը 26 Յուլիս 1920-ին իտալական «Սեմիրամիս» շոգենաւով կ'ուղղուի դէպի Հայաստան՝ Ինէպոլու, Սամսոն, Կիրասոն եւ Տրապիզոն նաւահանգիստներ կանք առնելով, եւ վերջապէս չորս օրէն՝ 30 յուլիս 1920-ին կը հասնի Կովկասի Պաթում նաւահանգիստը:

42. Չախէն աջ՝ Օննիկ Եազմաճեան, Վահան Չերազ, եռագոյն դրօշը ձեռին, Տիգրան Խոյեան, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի դրօշը բարձրացուցած, «Սեմիրամիս» նաւուն վրայ, Պոլիսէն դէպի երկիր առաքելութիւն՝ 26 Յուլիս 1920-ին:

Պաթումի մէջ պատահաբար կը հանդիպին Եզնիկ Քաջունիին, որ նոյն օրը Երեւան պիտի վերադառնար, նաեւ՝ 20 հայ սկաուտներու, որոնք տեղական ռուսական խումբի մը մաս կը կազմէին։ Թելադրելով անոնց կազմել հայկական սկաուտական խումբ, Հայ ազգային միութեան նախագահ պարոն Մնտօեանի հաւանութեամբ կը հիմնեն Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Պաթումի մասնաճիւղ՝ անոնց տրամադրելով անհրաժեշտ գրականութիւն եւ կապ՝ Պոլսոյ Կեդրոնին հետ։

Այս ուղեւորութեան բազում դրուագներէն էր նաեւ, Պաթումի փողոցի մը մէջ անակնկալ հանդիպումը արդարահասոյց մարտիկ Արշաւիր Շիրակեանին, որ 27 Մարտ 1920-ին Պոլսոյ մէջ դաւաճան Վահէ Իսսանի դէմ արձակուած Դաշնակցութեան մահապատիժը գործադրած էր, կ'որոշէ դէպի Երեւան ուղեւորութեան իրենց ընկերակցիլ։ Պաթումէն Վաչական անունով եւ Սանահինէն՝ 13 տարեկան Տիգրան եւ Արամ անտէր որբերը իրենց հետ Երեւան կը տանին ^{3,4,5}։

ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ

26 Յուլիսին պոլսէն Հայաստան մեկնեցան երեք սկաուտական մարզիկներ — երեք ուսուսուողներ եւս — սկաուտական հայրենաշէն գործը հոն եւս տարածելու համար։

Ոգեւորութիւնը եւ լաւատեսութիւնը գլխաւոր պատճառներն էին մեր երիտասարդ ընկերներուն։ Անոնք գիտակ էին իրենց դէմ ելլելիք խռովողութիւններուն եւ սակայն ոյժ կ'զգային անոնց դիմադրելու։

Վերջապէս պէտք էր երթալ եւ դիմադրել ամէն դժուարութեան քանի որ մերն է հայրենիքը եւ մերը պիտի ըլլայ հոն ցանուած ամէն սերմի արդիւնքը։ Դիւրին թէ դժուար, այս երկուքին տարբերութիւնը կը ջնջուի, կամի ոյժով եւ այս ոյժը ունին մեր տղաքը։

Քարափին վրայ ողջերթի մասնակցող իրենց սահմանափակ թիւով ընկերները եւ ծնողական շրջանակը ոգեւորութեան եւ եռանդի մթնոլորտ մը ստեղծած էին նաեւ շուրջ որուն վերնաշարքի անկիւնը Հայ դրօշին մօտ կը ծածանէր Հ. Մ. Ը. Մ. ի դրօշը, որ կ'երթար իր ծփանքներովը մեղմացնել հայրենի ցաւերէն իրեն բաժին ինկած մասը։

Ան կ'երթար ծփալ քառասուն հազար որբերու, — քառասուն հազար կորիւններու — հայրենաշէն ձեռքերուն մէջ. կ'երթար ան հովանաւորել ցեղին կորովը, տեւականութիւնը, անյաղթելիութիւնը, ոգեկոչելու Վահագններու, Վարազդատներու եւ Սասունցի Դաւիթներու դարերը։

Մեր ընկերները գիտակ էին ասոր եւ դժուարութիւնները աւելի պիտի խթանէին իրենց կամքն ու կորով, անոնք չէին կրնար մեղկութեան եւ անճրկումի ցեխին մէջ թաթխել այդ դրօշը, որ կը ծածանի այսօր Հայ յաղթաբազուկ երիտասարդութեան ափերուն մէջ վերամբարձ։ Այդ դրօշը, որ հաշտարար լիազօրն է մայր ընտանիքի անյաղթ բարոյականի եւ մարդկային փիղիքա-բարոյական անկումի միջեւ։

Մենք վստահ ենք մեր ընկերներուն վրայ, մեր հաւատքը իրենց հետ է ինչպէս մեր ոյժերուն մեծ մասը։

Երթա՛ք բարով տղա՛ք, յոյսերնիդ պսակուի. Վահանգնի ոգին ձեզ զօրավիզ։

43. «Դէպի Երկիր» առաքելութեան խմբագրականը, «Հայ Սկաուտ», օգոստոս 1920:

37. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի դէպի հայրենիք առաքելութեան առիթով «Հայ Սկաուտ»-ի Օգոստոս 1920-ի «Դէպի Երկիր» խմբագրականը¹² .

«26 Յուլիսին Պոլսէն Հայաստան մեկնեցան երեք սկաուտական մարզիչներ – երեք ուսուցիչներ եւս – սկաուտական հայրենաշէն գործը հոն եւս տարածելու համար:

«Ոգեւորութիւնը եւ լաւատեսութիւնը գլխաւոր ուղեգոյքն էին մեր երիտասարդ ընկերներուն: Անոնք գիտակ էին իրենց դէմ ելլելիք խոչընդոտներուն եւ սակայն ոյժ կը զգային անոնց դիմադրելու:

«Վերջապէս պէտք էր երթալ եւ դիմադրել ամէն դժուարութեան, քանի որ մերն է հայրենիքը եւ մերը պիտի ըլլայ հոն ցանուած ամէն սերմի արդիւնքը: Դիրին, թէ՛ դժուար, այս երկուքին տարբերութիւնը կը ջնջուի, կամքի՛ ոյժով եւ այս ոյժը ունի՛ն մեր տղաքը:

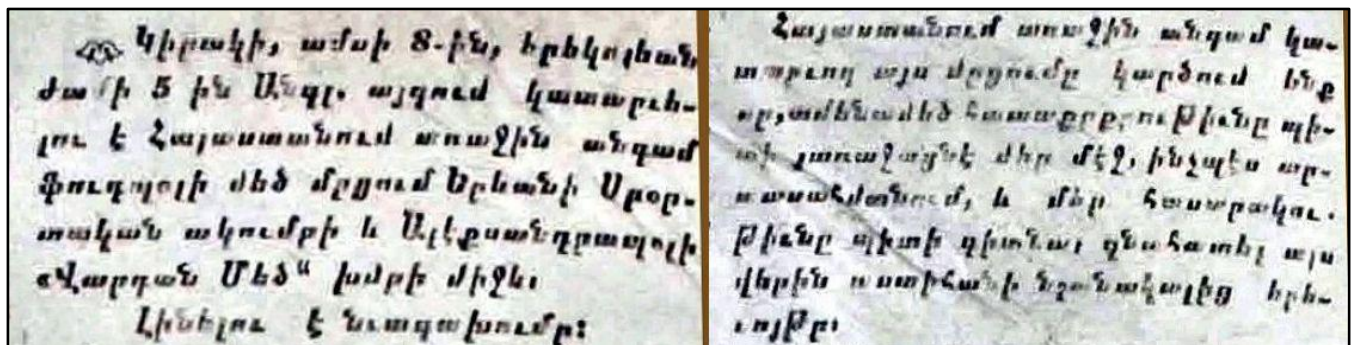
«Քարափին վրայ ողջերթի մասնակցող իրենց սահմանափակ թիւով ընկերները եւ ծնողական շրջանակը ոգեւորութեան եւ եռանդի մթնոլորտ մը ստեղծած էին նաւուն շուրջ, որուն վերնայարկի անկիւնը Հայ դրօշին մօտ կը ծածանէր Հ.Մ.Ը.Մ.-ի դրօշը, որ կ'երթար իր ծփանքներովը մեղմացնել հայրենի ցաւերէն իրենց բաժին ինկած մասը:

«Ան կ'երթար ծփալ քառասուն հազար որբերու, - քառասուն հազար կորիւններու – հայրենաշէն ձեռքերուն մէջ. կ'երթար ան հովանաւորել ցեղին կորովը, տեւականութիւնը, անյաղթելիութիւնը, ոգեկոչելու Վահագններու, Վարազդատներու եւ Սասունցի Դաւիթներու դարերը:

«Մեր ընկերները գիտակ էին ասոր եւ դժուարութիւնները աւելի՛ պիտի խթանէին իրենց կամքն ու կորովը, անոնք չէին կրնար մեղկութեան եւ անճրկումի ցեխին մէջ թաթխել այդ դրօշը, որ կը ծածանի այսօր Հայ յաղթաբազուկ երիտասարդութեան ավերուն մէջ վերամբարձ: Այդ դրօշը, որ հաշտարար լիազօրն է մայր բնութեան անյաղթ բարոյականի եւ մարդկային ֆիզիքա-բարոյական անկումի միջեւ:

«Մենք վստահ ենք մեր ընկերներուն վրայ, մեր հաւատքը իրենց հետ է ինչպէս մեր ոյժերուն մեծ մասը:

«Երթա՛ք բարով տղա՛ք, յոսերնիդ պսակուի. Վահագնի ոգին ձեզ զօրավիզ»:

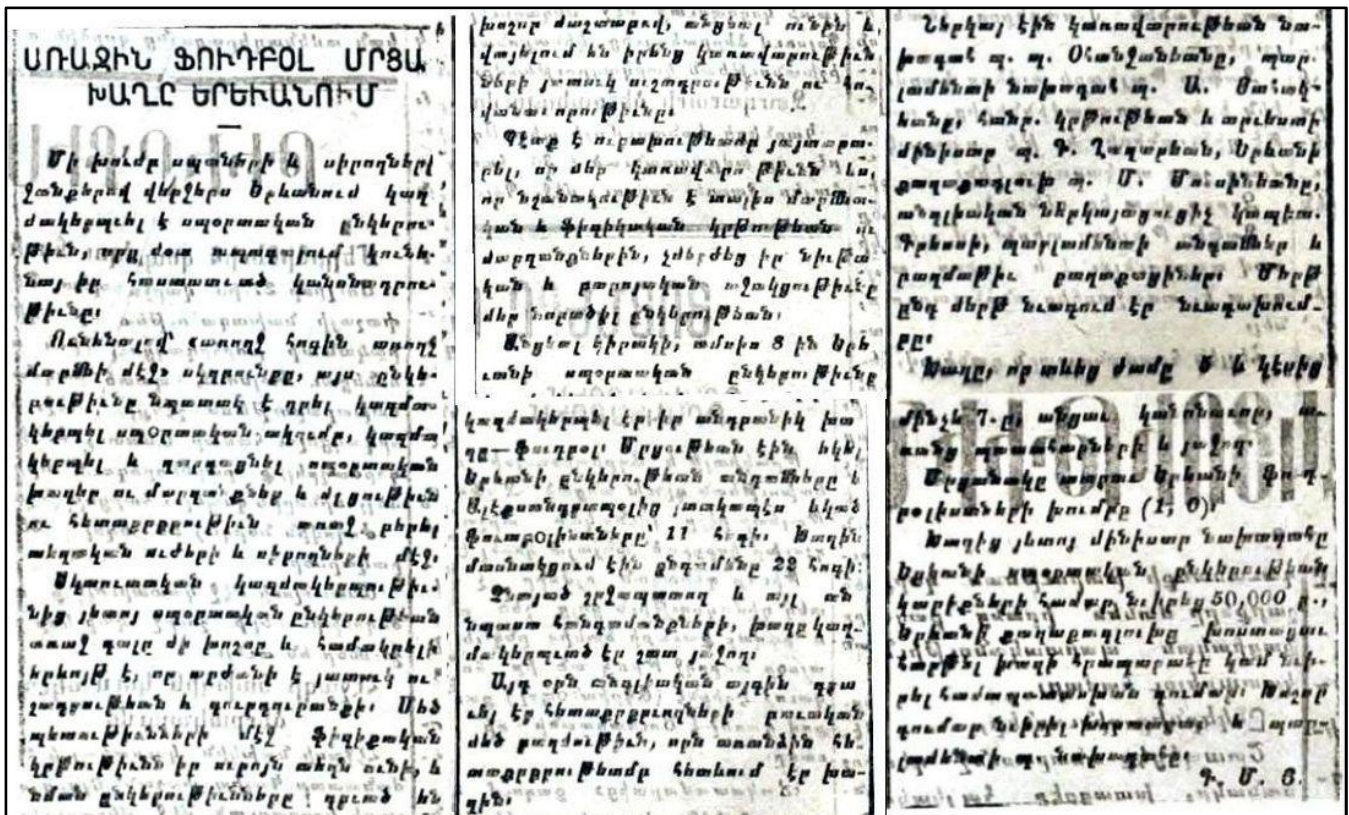
44. Երեւանի առաջին ֆուդպոլի մրցումին ծանուցումը, «Յառաջ» 7-8-1920:

38. 7 Օգոստոս 1920, «Յառաջ». Հայաստանի մէջ տեղի ունենալիք ֆուդպոլի առաջին մրցումին ծանուցումը. «Կիրակի 8 օգոստոս 1920-ին, երեկոյեան ժամը 5-ին Անգլիական այգիին մէջ Հայաստանի մէջ առաջին անգամ ֆուդպոլի մեծ մրցում մը տեղի պիտի ունենայ Երեւանի Սպորտ ակումբին եւ Ալեքսանտրապոլի (Գիւմրի) «Վարդան Մեծ» խումբին միջեւ: Նուագախումբը ներկայ պիտի ըլլայ:

«Հայաստանի մէջ առաջին անգամ տեղի ունենալիք այս մրցումը կը կարծենք, որ ամենամեծ հետաքրքրութիւնը պիտի յառաջացնէ մեր մէջ, այնպէս ինչպէս արտասահմանի մէջ,

եւ մեր հասարակութիւնը պիտի գիտնայ գնահատել այս վերին աստիճանի նշանակալից երեւոյթը»⁴²:

39. 13 Օգոստոս 1920, «Յառաջ». «Ֆուլպոլի առաջին մրցումը Երեւանի մէջ» խորագիրով Գ. Մ. Յ. հետեւեալ թղթակցութիւնը կը գրէ⁴³. «Խումբ մը սպաներու եւ սիրողներու (Եգնիկ Քաջունի՝ տես վերեւ նշումած թիւ 28-ն) ջանքերով վերջերս Երեւանի մէջ կազմակերպուած է մարզական ընկերութիւն մը («Սպորտ» ակումբ*), որ մօտ ապագային կ'ունենայ իր վաւերացուած կանոնագրութիւնը: Ունենալով՝ «Առողջ հոգի առողջ մարմնի մէջ» սկզբունքը, այս միութիւնը նպատակադրած է կազմակերպել եւ զարգացնել մարզական խաղեր ու մրցումներ՝ մրցակցութիւն եւ հետաքրքրութիւն ստեղծելով տեղական ուժերուն եւ սիրողներուն մէջ:

45. Ֆուլպոլի առաջին մրցումը Երեւանի մէջ «Յառաջ» 13-8-1920

«Սկաուտական կազմակերպութենէն ետք, մարզական միութեան ստեղծումը մեծ ու գնահատելի երեւոյթ մըն է, որ արժանի է յատուկ ուշադրութեան եւ գուրգուրանքի: Մեծ պետութիւններուն մէջ մարմնակրթութիւնը իր յատուկ տեղը ունի, եւ նման ակումբներուն մեծամասնութիւնը անցեալ ունի եւ կը վայելէ իրենց կառավարութիւններուն յատուկ ուշադրութիւնն ու հովանաւորութիւնը:

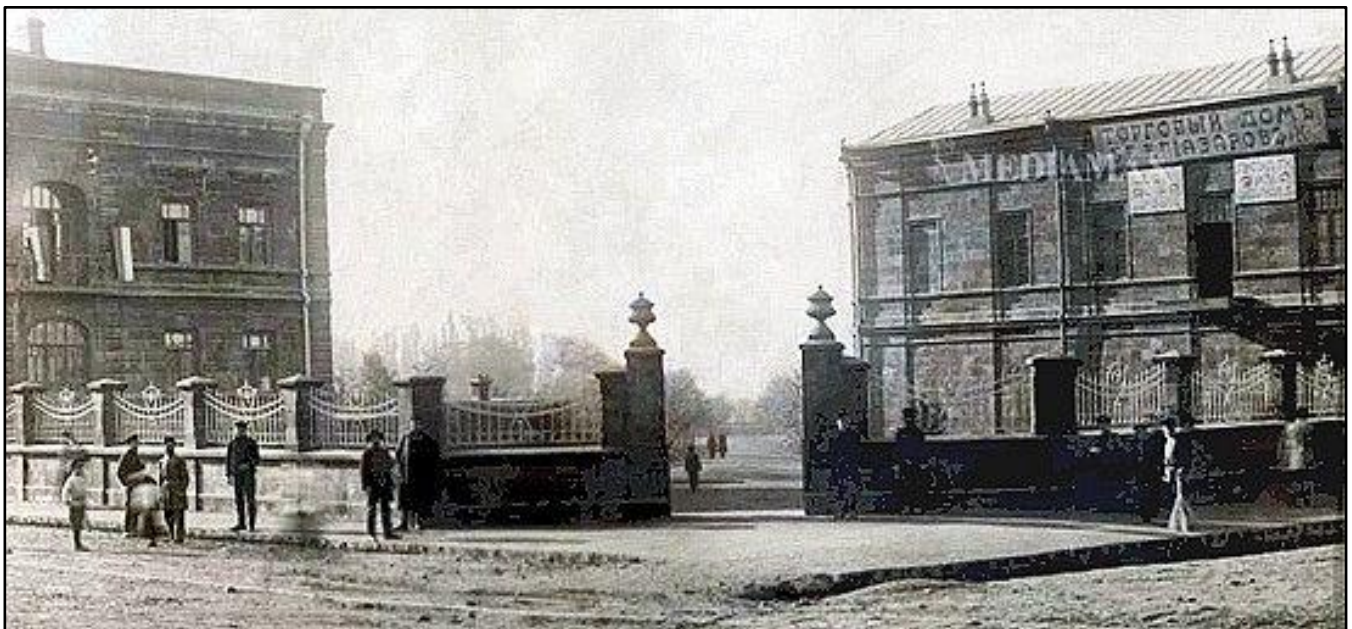
42. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, 167, 7 Օգոստոս 1920 էջ 2:

43. Նոյնը, թիւ 172, 13 Օգոստոս 1920, էջ 4:

«Ուրախութեամբ պետք է յայտարարել, որ մեր կառավարութիւնը, որ յատուկ կարեւորութիւն կու տայ մարմնակրթութեան եւ մարզանքներուն, նաեւ չմերժեց իր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը այս նորակազմ միութեան:

«Անցեալ կիրակի՝ 8 օգոստոս 1920-ին Երեւանի մարզական միութիւնը («Սպորտ» ակումբ*) կազմակերպած էր իր անդրանիկ խաղը՝ ֆութպոլ (Անգլիական այգիին մէջ*): Մրցումին ներկայ էին Երեւանի միութեան մարզիկները (խմբապետ՝ տեղակալ Աւետիս, յետսապահներ՝ Հ.Մ.Ը.Մ.-ական Եզնիկ Քաջունին եւ Սարգիս Սամուէլեանը*) եւ Ալեքսանտրապոլէն (Գիւմրի) յատկապէս հրաւիրուած («Մեծն Վարդան» խումբը, խմբապետը՝ Սիբիրեան*) մարզիկները՝ 11 հոգի: Խաղին կը մասնակցէին ընդամենը 22 մարզիկներ:

«Հակառակ անբարենպաստ պայմաններուն, խաղը շատ յաջող կազմակերպուած էր: Այդ օրը Անգլիական այգին գրաւած էր հետաքրքրուողներու բաւական մեծ բազմութիւն մը, որ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր մրցումին:

46. Անգլիական այգիին մուտքը, այժմ Իտալիա փողոցէն, 1918-1920:

«Ներկայ էին՝ վարչապետ պ. (Համօ*) Օհանջանեանը, խորհրդարանի նախագահ պ. Ա. (Աւետիք*) Սահակեանը, Հանրային կրթութեան եւ արուեստի նախարար Գ. (Գեորգ*) Ղազարեանը, Երեւանի քաղաքապետ պ. Մ. (Մկրտիչ*) Մուսինեանը, Անգլիոյ ներկայացուցիչ հարիւրապետ Կրեասին, խորհրդարանի անդամներ եւ քաղաքացիներու բազմութիւն: Մերթընդ մերթ նուագախումբը կը նուագէր (խանդավառելով բազմութիւնը*):

«Խաղը, որ տեւեց ժամը 17:30-էն մինչեւ 19:00, անցաւ կանոնաւոր, առանց պատահարներու եւ յաջող:

«Երեւանի խումբը արժանացաւ մրցանակին՝ (յաղթելով*) 1-0 արդիւնքով:

«Խաղէն ետք վարչապետը Երեւանի մարզական միութեան նուիրեց 50 հազար ռուբլի: Երեւանի քաղաքապետը խոստացաւ հարթել խաղի հրապարակը (դաշտը*) կամ նուիրել համապատասխան գումարը: Մեծ գումար նուիրել խոստացաւ նաեւ խորհրդարանի նախագահը»:

40. 14 օգոստոս 1920, «Յառաջ»⁴⁴. «Սպորտ» ակումբի վարչությունը ֆութպոլի մրցումին մանրամասն հաշուեկշիռը կը ներկայացնէ հանրութեան: «Մուտք՝ տոմսերէն՝ 129,200 ռուբլի, Վարչապետի կողմէն 50,000 ռ. Արշալիր Շահխաթունիէն 1000 ռ., ընդհանուր՝ 180,200 ռ.: Ելք՝ ծանուցումներուն եւ որմագդերուն՝ 7,200 ռ. մարզական տարագներուն՝ 11,000 ռ., Ալեքսանտրապոլի մարզիկներուն 2 օր կեցութիւնը՝ 25,160 ռ. եւ հեռագիր՝ 65 ռ. ընդհանուր՝ 43,425 ռ.: Հասոյթ՝ 136,775 ռ.:

ՀԱՇԻԻ	
Անցեալ կիւսակի, ամսի 8-ին կայացած Երևանի սպորտական ընկերութեան անդրանիկ ֆուդբոլ մրցախաղագծակերպութեան մուտքի եւ ելքի հաշիւը:	
Մուտք	
Տոմսակցների վճարումից	129,200
Կարգադրած պ. նախապրատնային կողմից	50,000
Քաղաքի պարտի կողմից	1000
Ընդամենը	180200
Ելք	
Կայացած քաղաքի և ամսի 8-ին	7200
Կայացած և հաղթողներին կտրելը	11000
Ալեքսանդրապոլից եկած ֆուտբոլիստներին հաց, ճաշ եւ ընթերցանական	25160
2 օր	
Հեռագիր	65
Ընդամենը	43425
Մնացորդ	136775

47. Ֆութպոլի մրցումին հաշուեկշիռը եւ շնորհակալական խօսքը, «Յառաջ» 14-8-1920:

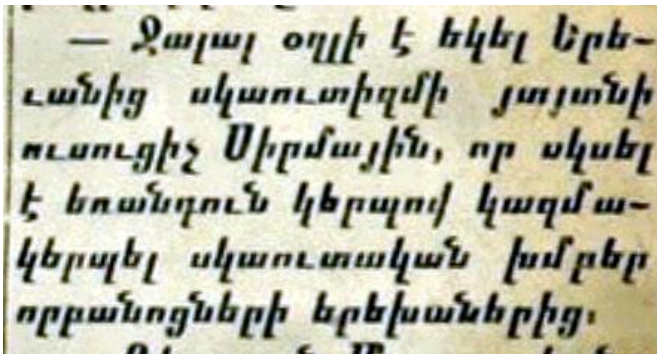
«Միաժամանակ, վարչությունը իր խորին շնորհակալությունը կը յայտնէ վարչապետին՝ 50 հազար, քաղաքի պարէտին՝ 1000 ռուբլի նուիրատուութեան համար եւ նուագա-խումբը ձրիօրէն տրամադրելուն, պարոն Լ. Ամիրխանեանին՝ մեծ վրան տրամադրելուն, քաղաքապետին՝ մարզանքի համար Անգլիական այգին տրամադրելու եւ ոստիկանապետին՝ ոստիկաններ տրամադրելուն կարգը պահպանելու համար»:

«Սպորտական ընկերութեան վարչութիւն»

41. 13 Օգոստոս 1920-ին ՀՀ Գիւմրիի «Շիրակի Աշխատաւոր» թերթը կը գրէ. «Ձալալ օղլի (այժմ՝ Ստեփանաւան*) եկած է Երեւանէն յայտնի ուսուցիչ (սկաուտապետ*) Սիրմային (ոմանք՝ Ալպերթ Սետմա, Սիրմա*), որ սկսած է եռանդուն կերպով սկաուտական խումբեր կազմակերպել որբանոցներու պատանիներէն»⁴⁵:

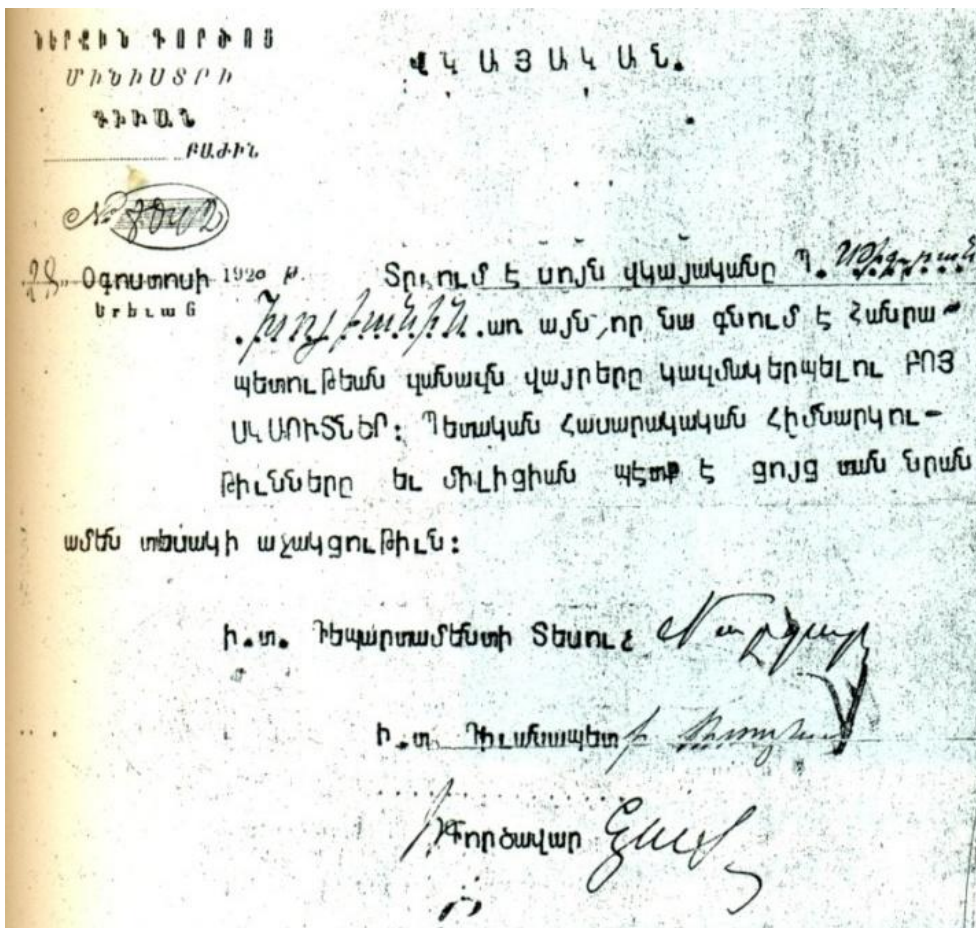
44. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 173, 14 Օգոստոս 1920, էջ 2:

45. «Շիրակի Աշխատաւոր», թիւ 47, 13 Օգոստոս 1920, էջ 2:

48. «Շիրակի Աշխատաւոր», 13-8-1920

42. 13 Օգոստոս 1920-ին Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութեան անդամները կը հասնին Ալեքսանտրապոլ՝ Գիւմրի, ուր Հրայր Սասունիի (Շիրակի նահանգապետ՝ Կարօ Սասունիի զարմիկը*) գլխաւորութեամբ արի արեւուշ սկաուտներ զիրենք կը դիմաւորեն, գլխարկէն մինչեւ գուլպան սեւ տարագով...⁵

49. Ներքին գործոց նախարարութեան Տիգրան Խոյեանին տրուած ազատ շրջագայութեան վկայագիրը:

ԳԼՈՒԽ Զ. - Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Վերջապես, պոլիսեն մեկնելին 21 օր ետք՝ Կիրակի 15 Օգոստոս 1920-ին Հ.Մ.Ը.Մ.-ի եռանդամ պատուիրակությունը կը հասնի Երեւան:

43. 16 Օգոստոս 1920-ին Պատուիրակությունը, իբրեւ ապագայ պաշտօնեաներ Կրթության նախարարության՝ հանդիպում կ'ունենան նախարար Գեորգ Ղազարեանին հետ: Մի-րակիր ընդունելութենէն ետք անոր պահանջին վրայ մանրամասն ծրագիր-գեկուցում կը պատրաստեն եւ յաջորդ օրը կը յանձնեն նախարարին^{5, 17}:

Ապա «չափազանց լաւ» հանդիպում կ'ունենան Պատերազմական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանին հետ, որ կը հետաքրքրուի սկաուտական ոգիով ու անոնց տրուած դաս-տիարակութեամբ, մարզանքներով, դրօշախօսութեամբ, հետախուզական վարժութիւններով եւ մեր հայերէն հրամաններով (քանի որ, հայկական բանակը ցարդ կը գործածէր ռուսերէն հրահանգներ*): Ան բարձրօրէն կը գնահատէ նոր, մատղաշ սերունդին տրուած այդ դաստի-արակութիւնը եւ կը խոստանայ ամէն դիւրութիւն ընձեռել:

Երրորդ պաշտօնական այցելութիւնը կ'ունենան ներքին գործոց նախարարին հետ, որուն օգնական (Վահագն*) Քրմոյեանը կ'ընդունի զիրենք եւ կը խոստանայ ամէն կարելի աջակ-ցութիւն: Նախարարութեան կողմէ 28 Օգոստոս 1920 թուակիր, ազատ շրջագայութեան հաս-տատագիրներ կը տրուի պատուիրակութեան անդամներուն, տես՝ նկար 49:

ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆ-ԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԱԽԱՐԱՐՈՒ-ԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ Օգոստոսի 19-ին Երեւանը տօնուժ էր Միացեալ Հայաստանի դաշնագրի ստորագրումը: Վաղ առաւօտից քաղաքը ընդունել էր տօնական բնոյթ: Պետական, հա-սարակական հիմնարկութիւնները եւ աները զարդարւած էին եռագոյն դը-	բօշներով, գորգերով: Պետական, ա-ռևտրական եւ այլ հիմնարկութիւննե-րը փակ էին: Ժամը 10 ին պարէտային վարչու-թեան նրապարակն եկան դօրամասե-րը, երաժշտական նւագով: Քիչ յետոյ եկան նաեւ նոր համա-դգեստներ հագած բոյսկառուաները: Ամբողջ ազգաբնակչութիւնը համա-րեա հաւաքւել էր հրապարակ, չնա-յած տիրոգ շօգին:
---	--

50. Միացեալ Հայաստանի անկախութեան տօնախմբութիւնը եւ սկաուտներուն մասնակցութիւնը:

44. 21 Օգոստոս 1920, «Յառաջ». «Միացեալ Հայաստանի անկախութեան տօնախմբու-թիւնը Երեւանում» խորագիրով լրատուութեան մէջ Միացեալ Հայաստանի դաշնագրի ստորագրութեան առիթով (Սեւրի դաշնագիր*) համաժողովրդական տօնակատարութեան սկաուտներուն մասնակցութեան մասին. «Քիչ յետոյ եկան նաեւ նոր համագգեստներ հագած պոյ-սկաուտները», ...Զօրահանդէսէն ետք ժամը 11:30-ին միթինկ (հաւաք*) սկսաւ ՀՅԴ տան

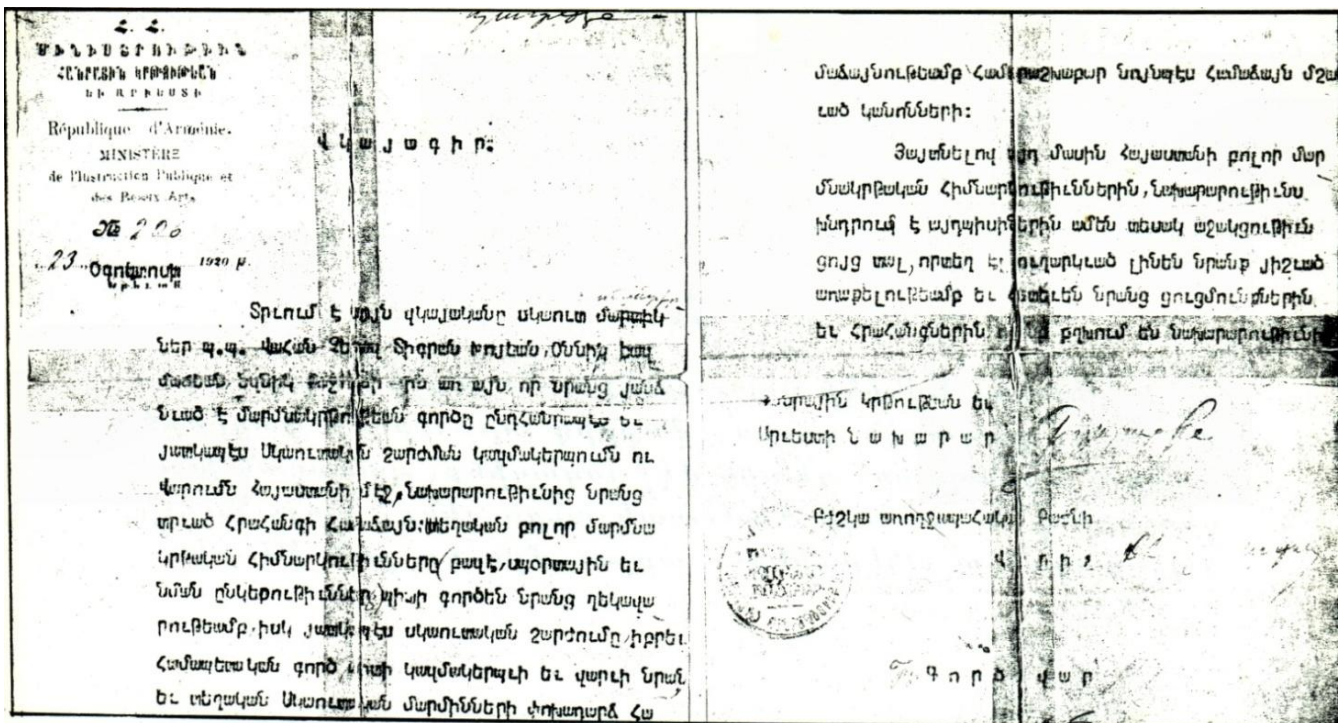
առջեւ, ուր դիմած էին բազմահազար ժողովուրդը եւ սկաուտները»⁴⁶:

45. 23 Օգոստոս 1920, Կրթութեան նախարարութեան առողջապահական բաժնի վարիչ, բժիշկ Վ. Արծրունիի հետ կ'ունենան մարմնակրթանքի մասին մասնագիտական ոչ հեզասահ աշխատանքային երկրորդ հանդիպում մը, որմէ ետք կ'անցնին աշխատանքի: Տարակարծութիւնը կը վերաբերէր կիրարկուելիք մարզական մասնագիտական ճիւղերուն՝ «Շուէտական», թէ՛ «Սոքոլ» եւ այլն, ապա՝ **Նախարարութիւնը հետեւեալ վկայագիրը կը շնորհէ անոնց՝ պաշտօնականացնելով Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութիւնը**^{5, 17}: 23 ՕԳՈՍՏՈՍԸ ԿԱՐԵԼԻ Է ՆԿԱՍԵԼ Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ-ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՄԿԻԶԲԸ:

«Հ.Հ. ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ
No. 206
23 Օգոստոս 1920 թ.

Վկայագիր

Տրում է սոյն վկայականը սկաուտ մարտիկներ պ.պ. Վահան Զերազ, Տիգրան Խոյեան, Օննիկ Եազմաճեան, Եզնիկ Քաջունի-ին առ այն որ նրանց յանձնուած է մարմնակրթական գործը ընդհանրապէս եւ յատկապէս Սկաուտական շարժման կազմակերպումն ու վարումը

51. Կրթութեան նախարարութեան վկայագիրը:

46. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 178, 21 Օգոստոս 1920, էջ 2:

Հայաստանի մէջ՝ նախարարութիւնից նրանց տրուած հրահանգի համաձայն: Տեղական բոլոր մարմնակրթական հիմնարկութիւնները՝ «բազէ» սպօրտային եւ նման ընկերութիւններ պիտի գործեն նրանց ղեկավարութեամբ, **իսկ յատկապէս սկաուտական շարժումը իբրեւ համապէտական գործ** պիտի կազմակերպուի եւ վարուի նրան եւ տեղական Սկաուտական մարմինների փոխադարձ համաձայնութեամբ համերաշխաբար՝ նոյնպէս համաձայն մշակուած կանոնների:

Յայտնելով այդ մասին Հայաստանի բոլոր մարմնակրթական հիմնարկներին, նախարարութիւնս խնդրում է այդպիսիներին ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ, որտեղ էլ ուղարկուած լինեն նրանք յիշուած առաքելութեամբ եւ հետեւին նրանց ցուցմունքներին եւ հրահանգներին որոնք բխում են նախարարութիւնից:

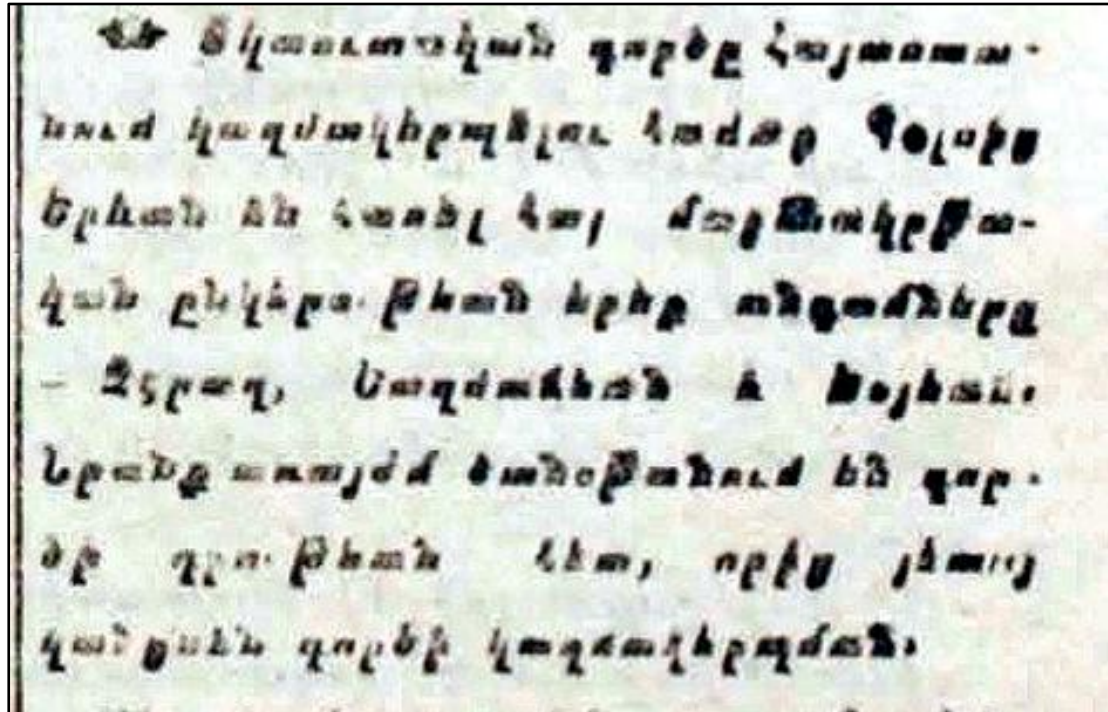
Հանրային Կրթութեան

Եւ Արուեստի Նախարար (ստորագրութիւն)

Բժշկա առողջապահական բաժնի վարիչ

Գործավար (ստորագրութիւն)»

46.24 Օգոստոս 1920 «Յառաջ» կը յաղորդէ **Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութեան Հայաստան ժամանումին լուրը**. «Սկաուտական գործը Հայաստանի մէջ կազմակերպելու համար Պոլիսէն Երեւան հասած են (15 Օգոստոս 1920-ին*) Հայ Մարմնակրթական (Ընդհանուր Միութեան*) ընկերութեան երեք անդամները՝ (Վահան) Չերազ, (Օննիկ) Եազմաճեան եւ (Տիգրան) Խոյեան: Առայժմ անոնք կը ծանօթանան գործի դրութեան, որմէ ետք կ'անցնին գործին կազմակերպումին»⁴⁷:

52. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութեան Երեւան ժամանման լուրը. «Յառաջ» 24 Օգոստոս 1920:

47. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 180, 24 Օգոստոս 1920, էջ 3:

47. 27 Օգոստոս 1920 «Յառաջ» Երևանի որբերուն մասին հետեւեալ լուրը եւ նամակը կը հրատարակէ: «Հակառակ անոր, որ շարք մը կարգադրութիւններ կատարուած են քաղաքի փողոցներուն մէջ թափառող որբերուն, որոնք մուրացկանութիւն կ'ընեն, զանոնք որբանոցներու մէջ տեղաւորելու, բայց եւ այնպէս, տակաւին բազմաթիւ որբեր գիշերները փողոցներուն մէջ բաց երկինքի տակ կ'անցընեն»: Իսկ նամակը՝ շնորհակալութիւն կը յայտնէ օրուան մամուլին, որբանոցներու ընթերցարաններուն ձրի թերթեր տրամադրելուն համար⁴⁸:

Ձեռքած այն բանին, որ մի
շարք կարգադրութիւններ են տրուել
քաղաքի փողոցներէից թափառող որ-
բերին, որոնք մուրացկանութեամբ
են դրսեւորում, անդաւորել որբանոցնե-
րում, այնուամենայնիւ դարձեալ
բազմաթիւ որբեր գիշերները անց-
կացնում են փողոցներում, բաց եր-
կընքի տակ:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Երևանի պետական որբանոցային
աշակերտական միութիւնը յայտնում
է իր խորին շնորհակալութիւնը Երե-
ւանի բոլոր թերթերի խմբագրու-
թիւններին, որոնք չը մերժեցին
միութեան խնդիրը և բաց են թող-
նում թերթերը, որոնց միջոցով դը-
րաւորապէս բացւած է սոյն միու-
թեան ընթերցարանը:

Երևանի պետական որբանոցային
աշակերտական միութիւն

53.. «Յառաջ»-ի անտէր որբերուն մասին լուրը: 54. Երևանի պետական որբանոցի
աշակերտական միութեան շնորհակալական նամակը:

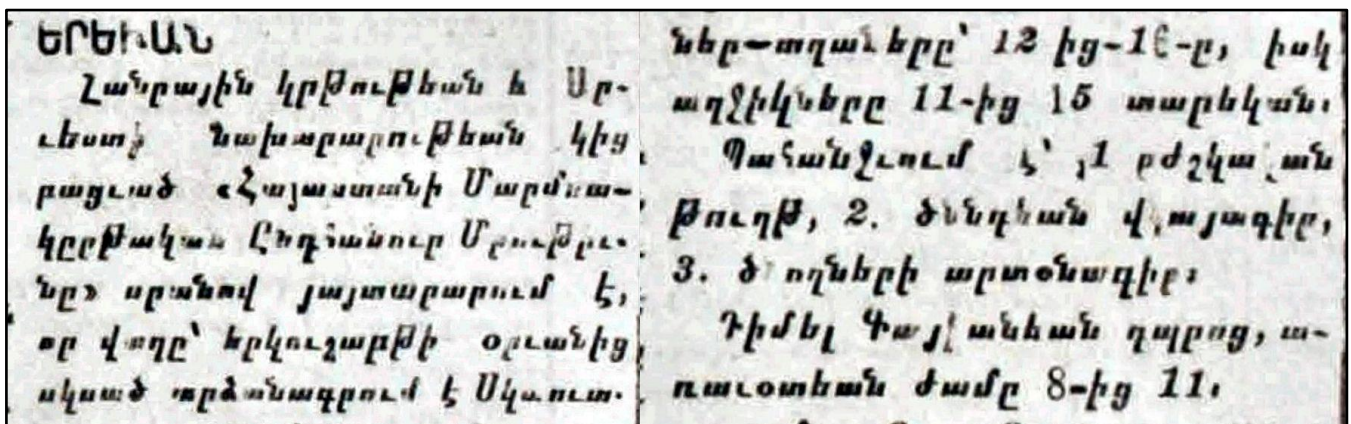
48. «Յառաջ» օրաթերթ, Երևան, Բ. տարի, թիւ 183, 27 Օգոստոս 1920, էջ 3:

ԳԼՈՒԽ Է. - Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԱՆԴԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

48. 29 Օգոստոս 1920, «Յառաջ». Ահա երեւանի մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի անդամագրութեան առաջին պաշտօնական ծանուցում-յայտարարութիւնը.

«Այսօր արդէն իսկ, Կրթութեան նախարարութիւնը սկաուտական շարժումին անդամագրութեան հետեւեալ ծանուցումը կը հրատարակէ հանրապետութեան մամուլին մէջ. «Հանրային կրթութեան եւ Արուեստի նախարարութեան կից բացուած **«Հայաստանի Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը»** սրանով յայտարարում է, որ վաղը՝ (30 օգոստոս*) երկուշաբթի օրուանից սկսած արձանագրում է Սկաուտներ - տղաները՝ 12-ից-16-ը, իսկ աղջիկները 11-ից 15 տարեկան: Պահանջում է՝ 1. Բժշկական թուղթ, 2. Ծննդեան վկայագիր, 3. Ծնողների արտօնագիր:

«Դիմել Գայինեան դպրոց, (Եզնիկ Քաջունիի պաշտօնավարած դպրոցներէն մէկը*) առաւօտեան ժամը 8-էն 11»⁴⁹:

55. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտական արձանագրութեան ծանուցում՝ «Յառաջ» 29 օգոստոս 1920:

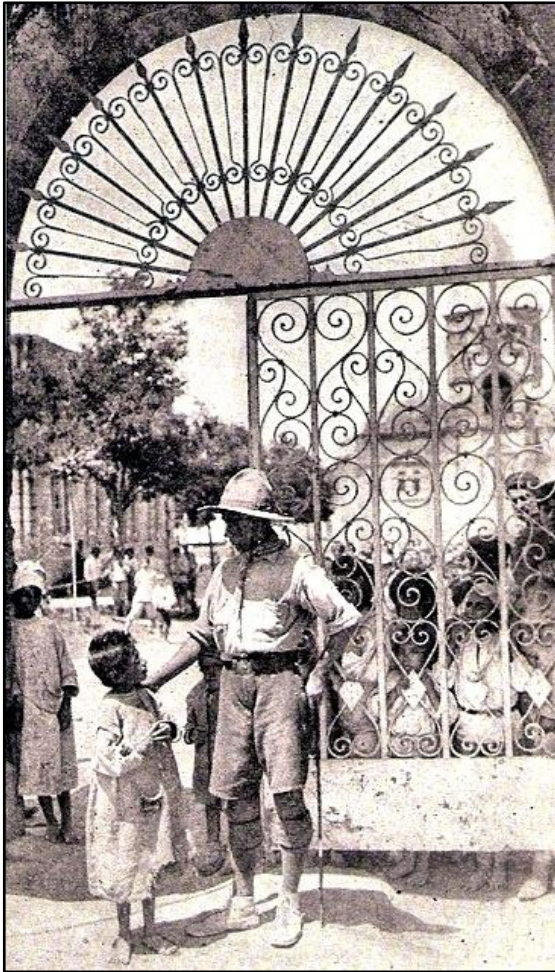
49. 17 Սեպտեմբեր 1920 թուակիր Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոն դրկած նամակին մէջ Վահան Չերազ կը գրէ. «Հակառակ այս յաջողութիւններուն՝ մենք քիչ ենք, իսկ գործը՝ հսկայ, այդ պէտք է լաւ գիտնաք, այստեղ Հայաստան է, մեծ է արդէն ու պիտի մեծնայ, կարելի չէ գործել, մանաւանդ (միայն*) չորս հոգիով, ան ալ՝ իրարմէ հեռու:

«Չորս հոգի ենք եւ պիտի մարմնակրթենք Հայաստանը: Պիտի կազմենք սկաուտական խումբեր, պիտի հայացնենք լեզուն (ռուսերէնի փոխարէն*), հրամանները, խառնուածքները, ոգին: Պիտի մտնենք որբանոցները ուր հազարներու զանգուած մը կայ. անանուն, անգոյն, անժպիտ եւ սակայն՝ անգին: Պիտի հսկենք դպրոցներուն, պիտի զբաղինք մամուլով, Կարսարդէն թերթ կը հրատարակէ՝ «Հայ Արի»:

«Պիտի վարենք կեդրոնի գործ՝ կապ պահելով թէ՛ ձեզի հետ, թէ՛ նախարարութիւններուն եւ թէ՛ մենք մեր միջեւ: Արշաւներ, քննական պտոյտներ պէտք է կատարենք: Նիւթ, գոյք,

49. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 185, 29 Օգոստոս 1920, էջ 3:

զգեստեղեն պետք է ճարենք երկրի մը մէջ ուր ոչինչ կայ:

56. Հաւանաբար Երեւանի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ (Ամիրեան փողոց, 1939-ին քանդուած՝ խորհրդային հրամանով*) մուտքին է, որսկաուտ խմբապետը (տարազը նման է Հ.Մ.Ը.Մ.-ի տարազին) կ'ընդունի շուրջ 20 քմ քալած բոկոտն որբ մը: Այս որբերը Ալեքսանտրա-պոլ կը փոխադրուին (21): 57. Սկաուտ որբերը երաժշտութիւն եւ արհեստներ կը սորվէին, Ալեքսանտրապոլի (Գիւմրի) որբանոցներուն մէջ:

«Ձեր դրկած քանի մը գիրքերը, թերթերը, գոյքերը, նամակները, մեզի համար կ'ունենան բարոյական խիստ մեծ նշանակութիւն... Անցեալ օր (19 Սեպտեմբեր 1920*) Էջմիածին գացինք: Երթուղարձը քալելով՝ իբր ճշմարիտ սկաուտներ: Իմ հետս էին Եզնիկը (եւ եղբայրը՝ Գուրգէն Քաջունի*), Տիգրանը (Խոյեան) եւ Պոլիսէն Արմաշի աշակերտներուն հետ եկած գիւղատնտեսներու խումբ մը, Կոպեռնիկ Թանտրճեան, Փարթամ, (Յարութիւն*) Արրճեան եւ այլն (Զարմայր Մարտիրոսեան*): Այնտեղ սկաուտական գործով ալ զբաղեցանք: Խմբապետուի Օր. Կարինէ Աղազարեանին պէտք եղած հրահանգներն ու քաջալերանքը տուինք, թերթ եւ գիրք տրամադրեցինք եւ յանձնարարեցինք, որ շարժումը վարէ:

«Նոր շրջաններ պիտի կազմակերպենք, ինչպէս Ջալալօղլուն, (Ստեփաննաւան*) ուր հունգարացի Սետման արդէն կազմակերպած է անհատական սկաուտութիւն: Այստեղ (Ալեքսանտրապոլ*) ալ կային բայց չբացան մեր երեւումով:

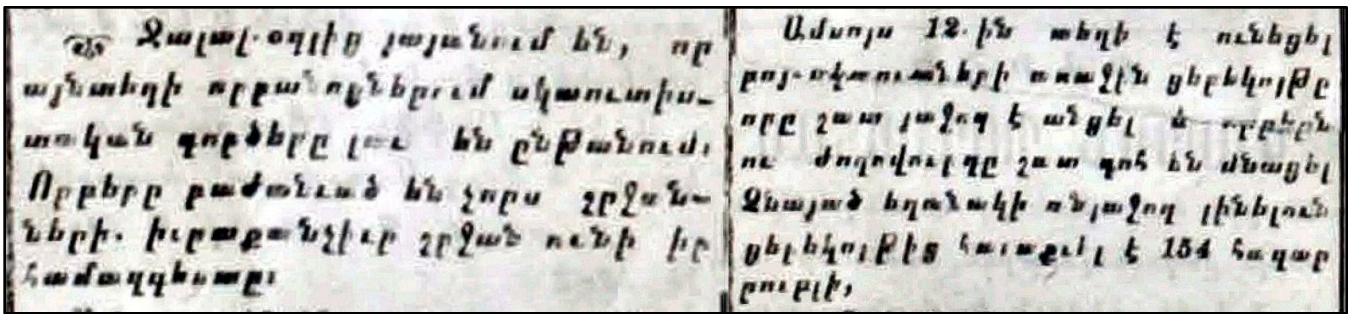
58. Տիգրան Խոյեան (ջուր կը խմէ) սկաուտներով ճաշի պահուն՝ 11 Յուլիս 1920 Գալէ կղզիի բանակավայր, Եգէական ծով:

Մի քանի օրէն երբ վերջապէս կը տիրանանք մեր կեդրոնական գրասենեակին Ալեքսանտրապոլի (Գիւմրի) մէջ...: «Նոր շրջաններ պիտի կազմակերպենք, սակայն սկաուտական դրօշակներու համար ձեր դրկած կտաւները անբաւարար են: Կանաչ, դեղին, սրճագոյն, նարնջագոյն կտաւ բնաւ չի գտնուիր (Հայաստանի մէջ*)...իսկ փողկապի, հագուստի, գլխարկի մասին խորհած իսկ չունինք: Հայաստանի սկաուտները սեւ տարագ հագած են՝ Եղիշէին (Քաջունի*) տրամադրած կտաւով: «...Գիտէ՞ք: **Հ.Մ.Ը.Մ.-ը մենք այստեղ կը կարդանք Հայաստանի Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն:** Մօտ ատենէն պիտի այցելենք նաեւ Սարիղամիշ, Ղարաքիլիսա, Ջալալօղլու եւ Դիլիջան»^{1, 15}:

50. 17 Մեպտեմբեր 1920, «Յառաջ». «Ջալալօղլուէն (այժմ Ստեփանաւան*) կը յայտնեն, որ այնտեղի որբանոցներուն մէջ սկաուտական շարժումը լաւ կ'ընթանայ: Որբերը բաժնուած են չորս շրջաններու, իւրաքանչիւրը ունի իր համազգեստը (Վահան Չերազ իր նամակներէն մէկուն մէջ նշած էր, որ շուտով Ջալալօղլու պիտի մեկնին սկաուտական խումբեր կազմակերպելու*):

«12 Մեպտեմբեր 1920-ին տեղի ունեցած է սկաուտական առաջին ցերեկոյթը (խառոյկահանդէս*), որ շատ յաջող անցած է եւ որբերն ու ժողովուրդը շատ գոհ մնացած: Հակառակ եղանակի անբարենպաստ պայմաններուն, հանգանակուած է 154 հազար ռուբլի»⁵⁰:

50. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի,թիւ 201, 17 Մեպտեմբեր 1920, էջ 2:

59. Ջալալօղլուի սկսուտական շարժումը և հանդեսը՝ 12 Սեպտեմբեր 1920-ին:

51. 22 Սեպտեմբեր 1920, «Յառաջ». «Արմաշի հայ որբերը Հայաստան են գալիս» խորագիրով կը տեղեկացնէ Արմաշի վանքին մէջ գիւղատնտեսութիւն ուսանող Հ.Մ.Ը.Մ.-ական որբ սկսաւորներուն ներգաղթին մասին. «Արմաշի վանքին շրջակայքը տեղի ունեցող ընդհարումները յոյներուն եւ միլիթիներուն միջեւ, եւ անոր հետեւանքով քրիստոնեաներուն ջարդերն ու հալածանքները ստիպեցին Արմաշի գիւղատնտեսական վարժարանի որբերուն Պոլիս փոխադրել:

60. Դրօշախօսութիւն եւ բուրգեր՝ տղաքը ճերմակ տարագով, Ալեքսանտրապոլ:

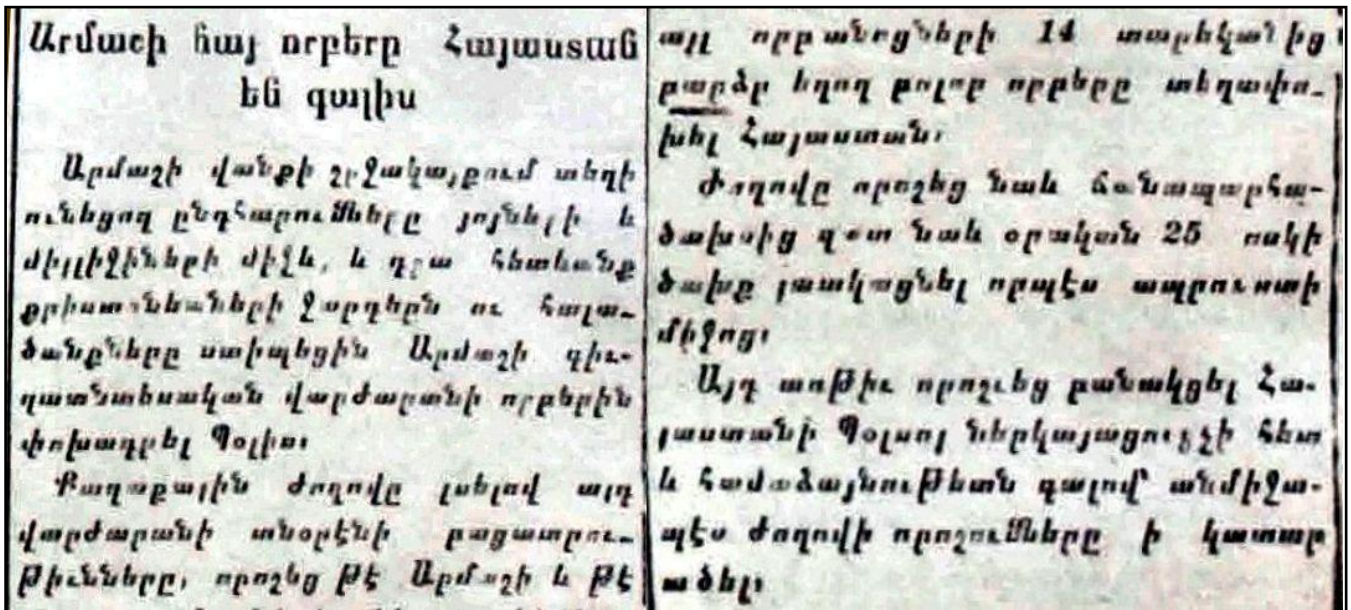
«Քաղաքական ժողովը լսելով վարժարանի տնօրէնին բացատրութիւնները, որոշեց Արմաշի եւ այլ որբանոցներու 14 տարիքը բոլորած որբերը տեղափոխել Հայաստան: Ժողովը որոշեց նաեւ, փոխադրածախսի կողքին, ապրուստի համար օրական 25 ոսկի յատկացնել:

«Որոշուեցաւ բանակցիլ Պոլսոյ մէջ Հայաստանի ներկայացուցիչին հետ, որու համաձայնութենէն ետք, որոշումը գործադրել»⁵¹:

51. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի,թիւ 205, 22 Սեպտեմբեր 1920, էջ 1:

Ինչպես «Հայ Սկսուտ»-ի 1 Ապրիլ 1920-ի խմբագրականով Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Կեդրոնական վարչությունը կոչ կ'ուղղեր. «Շատ լուրջ, շատ ծանր գործ է այս, տեղափոխել ժողովուրդ մը, ազգ մը, գերութեան երկրէն դէպի անկախ հայրենիքը, այն ալ այնպիսի ժողովուրդ մը, որ դարեւոյթ ստրկութեան մէջ (ըլլալով*) տիրացած է կարգ մը թերութիւններու:

«Հայ Հանրապետական կառավարութիւնը ամենամեծ բեռը ունի իր ուսերուն վրայ այս տեսակէտով: Ան պէտք ունի աջակիցներու, որոնք պիտի դիւրացնեն իր գործը: Եւ ահա Հ.Մ.Ը.Մ.-ը հայրենադարձութեան գործին կը ձեռնարկէ:

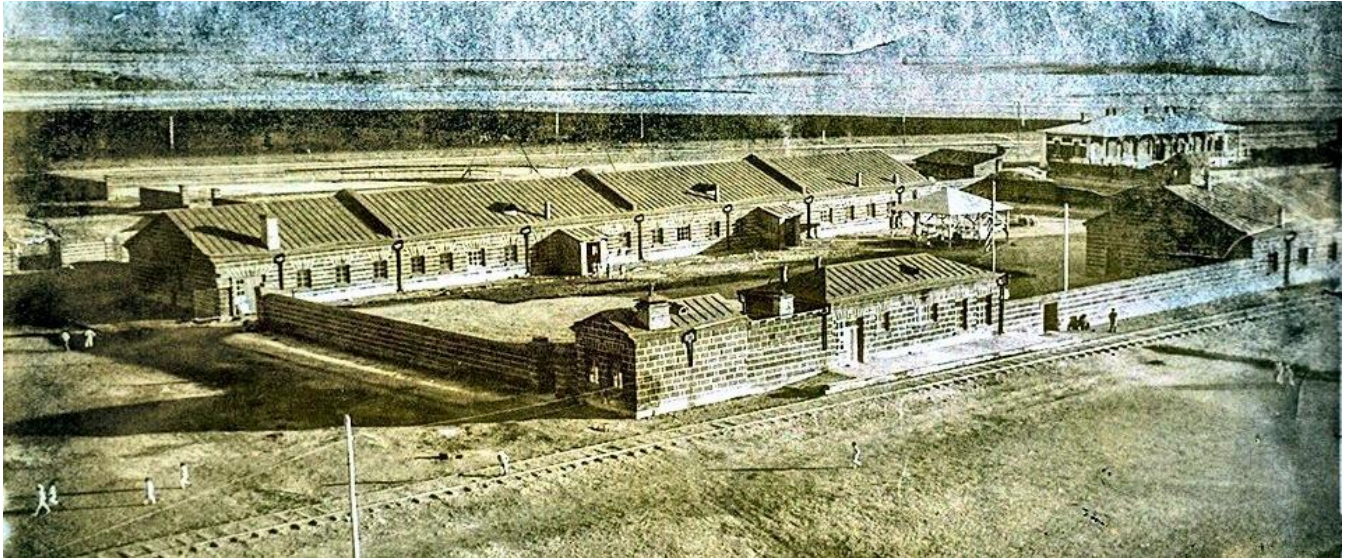

61. Արմաշի որբ սկսուտները Հայաստան պիտի գան, «Յառաջ» 22-9-1920:

52. «26 Մեպտեմբեր 1920- ին⁵ Ալեքսանտրապոլի մէջ տեղի կ'ունենայ տեղւոյն «Մեծն Վարդան» եւ Երեւանի «Սպորտ» ակումբին միջեւ փոխ վրէժի ֆութպոլի մրցում մը՝ «Կազաչի Փոստ»-ի (նախկին ռուսական զօրանոցներ՝ որբանոցի վերածուած, նաեւ՝ Փոլիկոն եւ Մեւլերսքի փոստերը*) դաշտին վրայ, ներկայութեամբ Շիրակի նահանգապետ Կարօ Սասունիի եւ հոծ բազմութեան, տոմսերը սպառած էին: Կարգապահութեան կը հսկեն սկսուտներ եւ ոստիկաններ: Իրաւարար կը նշանակուի Տիգրան Խոյեան, որ գրեթէ անդադար կը սուլէ...Երեւանցիները 1-0 արդիւնքով կը յաղթեն՝ հակառակ երկու գիշեր շոգեկառքին մէջ անհանգիստ, անօթի եւ անքուն մնալուն. երկու օր, քանի որ ուրբաթ երեկոյեան ժամը 9:00-ին մեկնելիք շոգեկառքը շաբաթ առաւօտ ժամը 9:00-ին ճամբայ կ'ելլէ... Վառելանիւթի պակասը լրջօրէն կը խանգարէր հաղորդակցութիւնը: Սովորական երեւոյթ էր, որ շոգեկառքը կանգ առնէ եւ ճամբորդները, հանքածուխի չգոյութեան պատճառով մօտակայ անտառներէն վառելափայտ հաւաքեն շոգիին համար...

«...Երեւանի «Անգլիական այգի»-ին մէջ, մեր սկսուտներուն դրօշակով խօսելու փորձերէն տպաւորուած, յայտնի հանրային գործիչ եւ մտաւորական Գրիգոր Զուլխուշեան գեղեցիկ յօդուած մը գրած է Երեւանի «Յառաջ» թերթին մէջ», կը գրէ Խոյեան, որուն այս մասին պատմած է ամերիկացի հայախօս միսիոնար՝ բժիշկ Աշրըրը, որ կարդացած է յօդուածը եւ իր

կարգին բարձր գնահատած Հայաստանի սկաուտութիւնը⁵, տես՝ ստորեւ թիւ 60 «Յառաջ» 21-10-1920:

62. Կազաչի Փոստ գորանոցը՝ որբանոց, Ալեքսանտրապոլի մէջ՝ Գիւմրի, երկաթուղիի կողքին, արեւելքէն նկարուած, ուր ձախին կ'երեւին ձերմակ զգեստով քանի մը որբեր, 1922-ին:

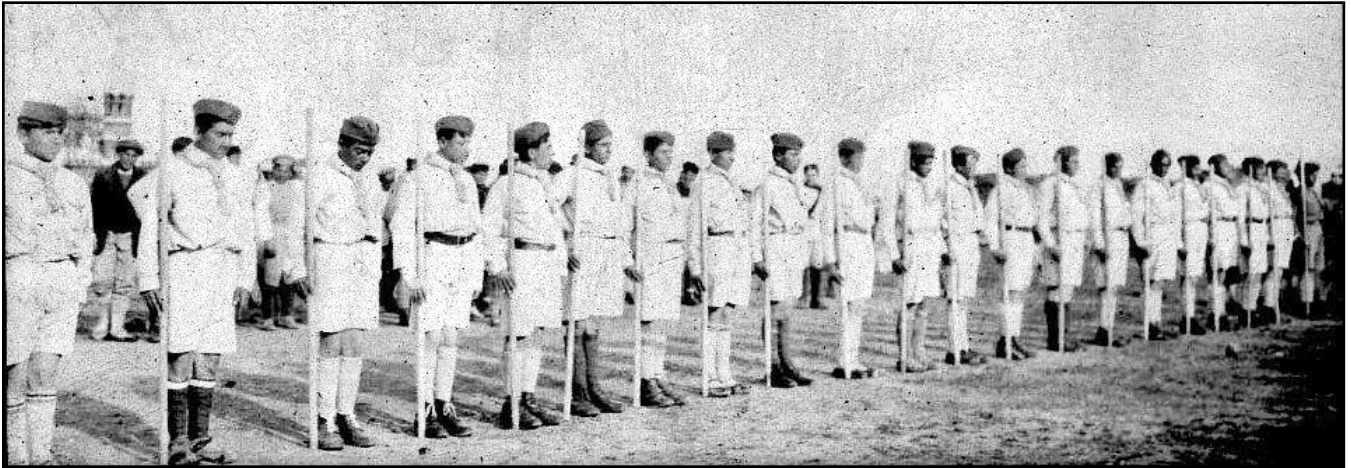

63. Գիւմրիի կեդրոնէն շուրջ 2 քմ. Հարաւ՝ Կազաչի Փոստին վայրը այժմ: Ձախին՝ եկեղեցին ու առջեւի դաշտը:

53. 1 Հոկտեմբեր 1920-ին Վահան Զերազ կը հրաժարի Կրթութեան նախարարութեան իր պաշտօնէն, միանալու համար կամաւորներուն, «...վաղը Աղպապա (Կարսի շրջան*) կը մեկ-

նիմ ձի բերելու համար» կը գրէ նամակի մը մէջ⁵²: Տիգրան Խոյեան կը մնայ Ալեքսանտրապոլ իսկ Օննիկ Եազմաճեան՝ Երեւան:

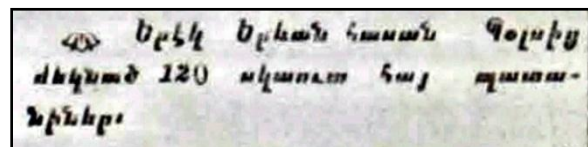
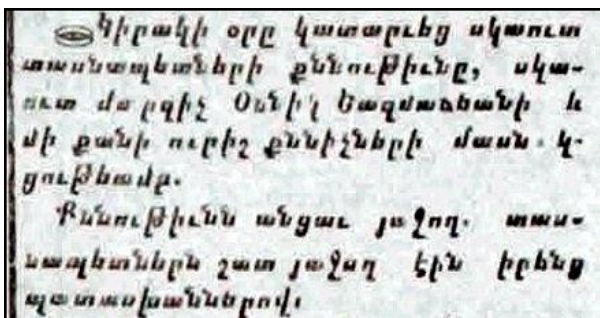
54. 9 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ». Կը նշուի, թէ Ամերիկեան նպաստամատոյցի կոմիտէի ներկայացուցիչ Եղիշէ Քաջունիին դիմում կատարուած է Իգտիքի բնակչութեան ձմեռնային զգեստեղէն մատակարարելու:

64. Չերազի Սկաուտներուն ուղիղ եւ կանոնաւոր շարքը՝ Կազաչի Փոստին մէջ, 1922:

55. 12 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ». «Կիրակի օրը (10 Հոկտեմբեր 1920 Երեւանի մէջ*) տեղի ունեցաւ սկաուտ տասնապետներու (Բ. Կարգի) քննութիւնը, սկաուտ մարզիչ Օննիկ Եազմաճեանի եւ այլ քննիչներու մասնակցութեամբ: Քննութիւնը յաջողութեամբ աւարտեցաւ, բոլոր տասնապետները (հարցարանին) ճշգրիտ պատասխաններ տուին»⁵²:

56. 14 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ»⁵³. «Երէկ (13 Հոկտեմբեր 1920) Երեւան հասան Պոլիսէն ներգաղթող 120 (պէտք է ըլլայ 126, ըստ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի «Հայ Սկաուտ» պաշտօնաթերթին*) սկաուտ հայ պատանիներ» (14 տարիքը բոլորած, եւ եօթ պատասխանատուներ՝ գլխաւորութեամբ Զաւէն Սարունիի, Հայկ Սերէնկիւլեան եւ հողագործութեան մասնագէտներ, Կոպեռնիկ Թանտրճեան, Փարթամ, Յարութիւն Արըճեան, Զարմայր Մարտիրոսեան եւ այլն*): Վահան Չերազ նամակի մը մէջ նշած է, որ պատուիրակութիւնը Պոլիսէն 500 սկաուտական տարագ բերած է³:

65. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտներու Բ. Կարգի յաջող քննութիւն կատարուած է: 66. Արմաշի վանքի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 126 որբ սկաուտները Երեւան կը հասնին, «Յառաջ» 14-9-1920:

52. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 222, 12 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:

53. Նոյնը, թիւ 224, 14 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:

Նոյն թիւին մէջ Արշակ Սաֆրատեան Լոնտոնէն 15 օգոստոս 1920 թուակիր «Բոյսկաուտների միջազգային խաղահանդէսը» (Լոնտոնի մէջ կայացած*) խորագիրով թղթակցութիւն մը գրած է, քաջալերելով բոլոր հայ սկաուտներուն մասնակցելու յաջորդ տարի կայանալիք խաղերուն, դիմելով այս հասցէին՝ The Armenian Bureau, Regent street London W.1.:

67. Կառավարութեան շէնքը եւ նշանաւոր պատշգամբ:

57. Սեպտեմբեր 1920-ի սկիզբը Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Արմաշի մասնաճիւղի 126 որբ սկաուտները ճամբայ ելած էին դէպի Հայաստան՝ ներգաղթելու: Հասնելով Երեւան՝ կայարանէն դէպի կեդրոն հպարտ ու յաղթական քայլերով կը տողանցեն, իրենց փողերախումբին «Արեւ ծագեց զէյթունցիներ» եղանակի ընկերակցութեամբ:

Հ. Մ. Ը. Մ. -ի 20-րդ Մասնաճիւղին (Արմաշի Մասնաճիւղ՝ սկառտները, Որոնք Սեպտեմբերի մէջ մեկնեցան Հայաստան, հոն շարունակելու համար գիւղատնտեսական վարժարանը, Պաթումէն սկսեալ մինչեւ Երեւան՝ ռզեւորութիւն և քաջաւերանք սփռեցին իրենց ճամբուն վրայ:

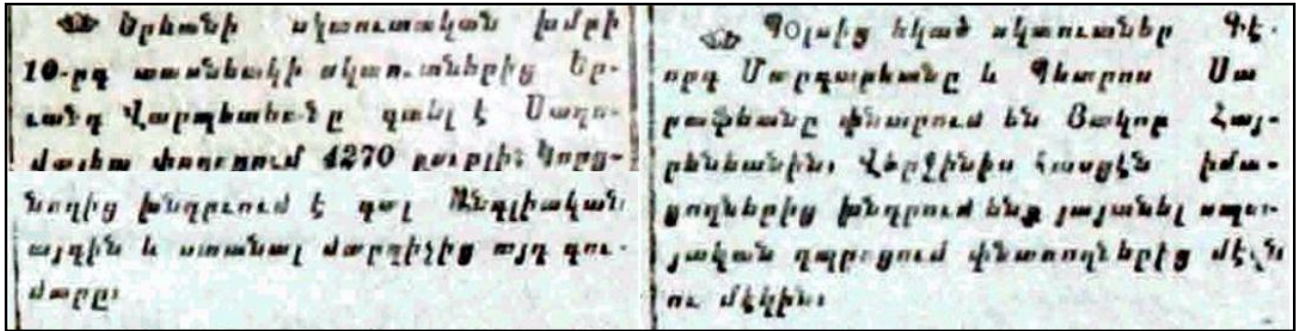
68. Արմաշի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 20-րդ մասնաճիւղի հողագործ սկաուտ որբերը, նկարը՝ «Հայ Սկաուտ»-էն, թիւ 23-24 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1920:

«Երեւանի բնակիչները յանկարծակիի եկած էին: Ամէն կողմէ կը վազէին դէպի մեզ՝ հայեր են, հայեր են բացագանչելով: Այո՛, հայեր էինք եւ կ'երթայինք մեր հարազատ կառավարութեան հպատակութիւն յայտնելու:

«Վերը պատշգամին (կառավարութեան շէնք*) վրայ հայ նախարարներ՝ գլխաւորութեամբ վարչապետին, կ'ունկնդրէն սկաուտական մեր երդումը. «Կ'երդնունք հաւատարիմ մնալ ազգիս ու հայրենիքիս» - Վարչապետ Համօ Օհանջանեանը արտասուախառն աչքերով կը շնորհաւորէ ազգին հարազատ զաւակները: Հայաստանի քաղաքացիներ էինք այլեւս: Այս առիթով, նախարարութեան պատրաստած բացօթեայ հանդիսութեան՝ «յայտնութիւն էր (Քաջունիի մարզած Հայաստանի արենուշներուն*) 250 աղջիկներու հպարտ, ուղիղ քայլերով, գեղեցիկ մարզական շարժումներով մուտքը» կը պատմէ (Պոլսոյ պատուիրակութեան անդամ*) Հայկ Սէրենկիւեան⁴:

58. 16 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ». Ահա սկաուտավայել պարկեշտութեան ծանուցում մը. «Երեւանի սկաուտական խումբի տասներորդ տասնեակի սկաուտներէն Երուանդ Վարպետեանը Սաղովայա փողոցին մէջ գտած է 4270 ռուբլի: Կորսնցնողէն կը խնդրուի Անգլիական այգի գալ եւ մարզիչէն (սկաուտապետէն*) այդ գումարը ստանալ»:

«Պոլիսէն եկած սկաուտներ Գէորգ Մարգարեանը եւ Պետրոս Սարաֆեանը կը փնտռեն Յակոբ Հայրենեանին: Վերջինիս հասցէն իմացողներէն կը խնդրենք յայտնել (սկաուտներուն, որոնք կը գտնուին*) սպայից վարժարան»⁵⁴:

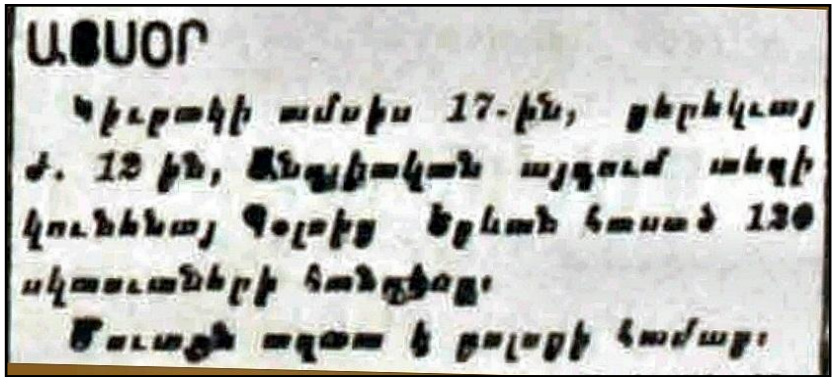

69. Երկու ծանուցում, «Յառաջ» 16-10-1920:

59. 17 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ». «Այսօր՝ Կիրակի ամսոյս 17-ին, կէսօրուան ժամը 12-ին, Անգլիական այգիին մէջ տեղի պիտի ունենայ Պոլիսէն Երեւան ժամանած (Հ.Մ.Ը.Մ.-ի*) 126 սկաուտներուն հանդէսը: Բոլորին մուտքը ազատ է»⁵⁵:

60. 19 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ»-ի մէջ կը կարդանք սկաուտական հանդէսին երկարաշունչ թղթակցութիւնը: Ա. ստորագրութեամբ «Բոյսկաուտների հանդէսը Երեւանում» խորագիրով⁵⁶. «Կիրակի 17 հոկտեմբեր 1920-ին Երեւանի Անգլիական այգիին մէջ տեղի ունեցաւ Պոլիսէն նոր եկած սկաուտներուն հանդէսը:

«Որոշուած ժամուն հաւաքուած էր երկսեռ խումբ բազմութիւն մը: Մեր արիւնքը կանուխ առաւօտէն զբաղած էին հանդէսի պատրաստութիւններով եւ մարզանքներով:

70. Պոլիսէն եկած սկաուտներուն հանդէսին ծանուցումը. «Յառաջ», 17 Հոկտեմբեր 1920:

«Ժամը մէկին եկաւ վարչապետը (Համօ Օհանջանեան), երաժշտախումբի պատուոյ նուագով ու ներկայ հասարակութեան խանդավառ բացականչութիւններով: Ներկայ էին

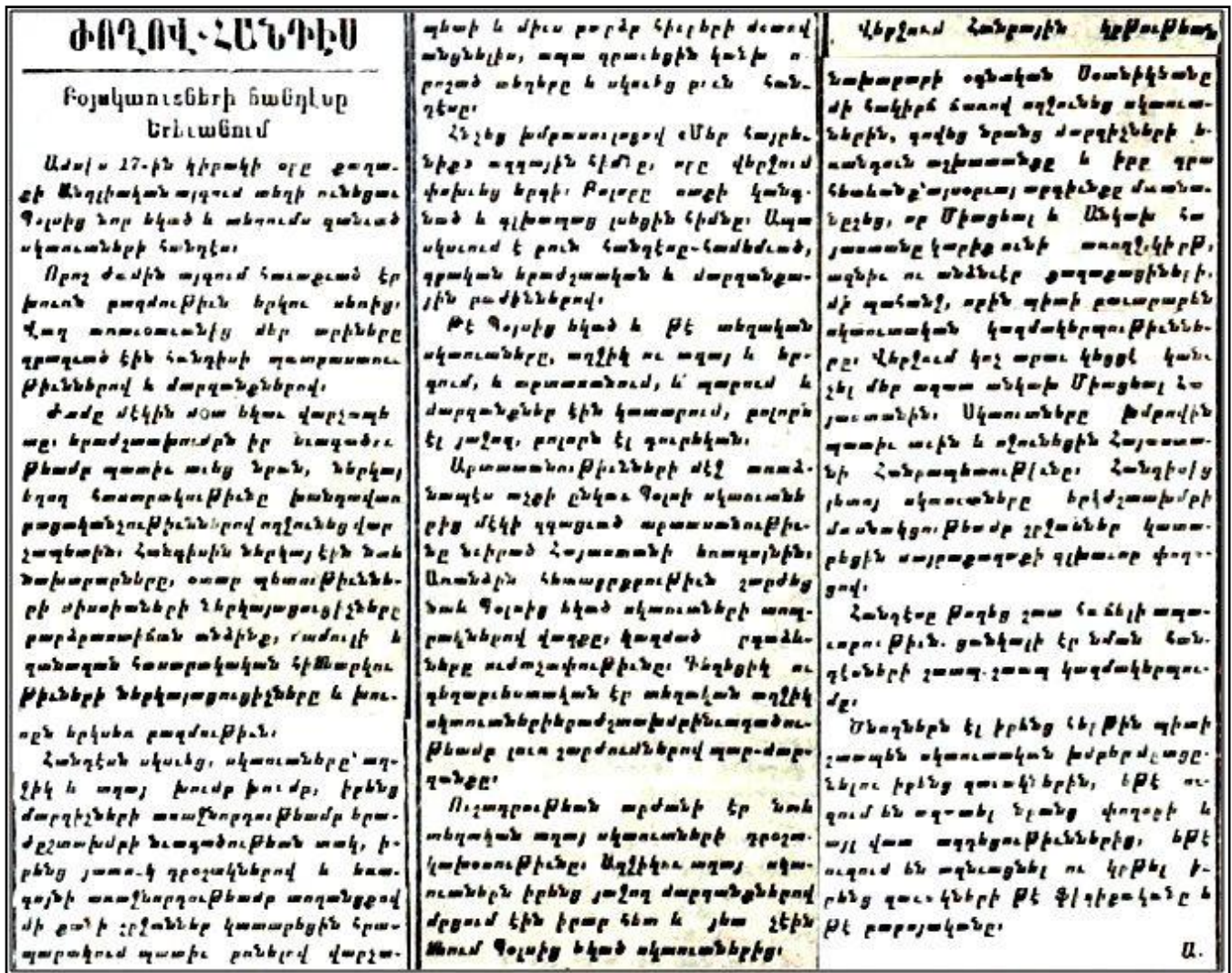
54 .«Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 226, 16 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:

55. Նոյնը, թիւ 227, 17 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:

56. Նոյնը, թիւ 228, 19 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:

նաեւ նախարարները, օտար պետութիւններու ներկայացուցիչները, բարձրաստիճան ան-
ձինք, մամուլի եւ զանազան հասարակական հիմնարկութիւններու ներկայացուցիչները եւ
խումն երկսեռ բազմութիւն:

«Հանդէսը սկսաւ, սկսուտները՝ աղջիկ եւ տղայ խումբ խումբ, իրենց մարզիչներուն
առաջնորդութեամբ նուագախումբին կշռոյթով, իրենց յատուկ դրօշակներով եւ եռագոյնի
առաջնորդութեամբ տողանցքով քանի մը անգամ հրապարակին վրայ շրջան կատարեցին ու
«պատուի ա՛ռ» կատարելով վարչապետին եւ բարձրաստիճան հիւրերուն առջեւէն անցնելու
ընթացքին, ապա գրաւեցին իրենց տեղերը եւ բուն հանդէսը սկսաւ:

71. «Յառաջ» 19-10-1920, Սկսուտական Հանդիսութեան թղթակցութիւն, էջ 4:

«Խմբային սուլոցով հնչեց «Մեր հայրենիք» ազգային քայլերգը, որ ապա երգեցողութեան
փոխուեցաւ: Բոլորը յոտնկայս եւ գլխաբաց ունկնդրեցին: Ապա սկսաւ հանդէսը համեմուտ
գրական երաժշտական եւ մարզանքային բաժիններով:

«Թէ՛ Պոլիսէն եկած եւ թէ՛ տեղական սկսուտները, աղջիկ ու տղայ կ'երգէին, կ'արտա-
սանէին, կը պարէին եւ մարզանքներ կը կատարէին հաճելի եւ յաջող կերպով:

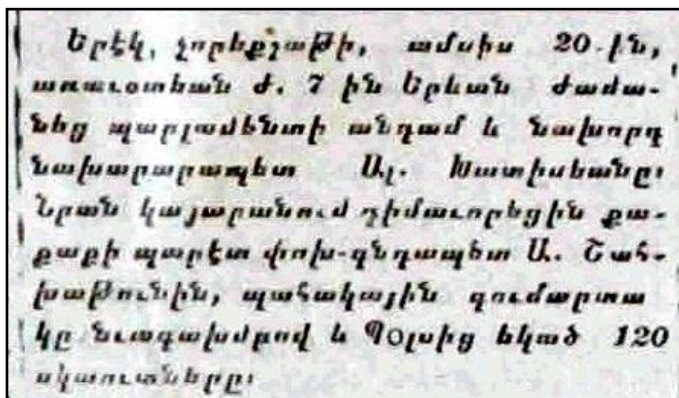
«Արտասանութիւններուն մէջ առանձնապէս ուշագրաւ էր Պոլիսէն եկած սկաուտի մը զգացուած ելոյթը Հայաստանի եռագոյնին: Առանձին հետաքրքրական էր նաեւ պոլսեցիներուն տոպրակներով վազքը, բուրգերը՝ ուժաշափութիւնը: Գեղեցիկ ու գեղարուեստական էր տեղական աղջիկներուն (արենուշ*) պար-մարզանքը փողերախումբի նուագին կշռոյթով:

«Ուշադրութեան արժանի էր նաեւ տեղական սկաուտներուն դրօշախօսութիւնը: Աղջիկ ու տղայ իրենց յաջող մարզանքներով կը մրցէին իրար հետ եւ ետ չէին մնար Պոլիսէն եկած սկաուտներէն:

«Վերջաւորութեան Հանրային կրթութեան նախարարի օգնական Սօտնիկեանը հակիրճ ճառով մը ողջունեց սկաուտներուն, գնահատեց անոնց մարզիչներուն եռանդուն աշխատանքը, որուն արդիւնքը վայելեցինք, մատնանշելով որ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը կարիք ունի առողջ, կիրթ, ազնիւ ու անձնուէր քաղաքացիներու, պահանջ մը, որ պիտի բաւարարեն սկաուտական կազմակերպութիւնները: Ապա հրաւիրեց բոլորին կեցցէ կանչել մեր ազատ անկախ Միացեալ Հայաստանին: Հանդէսէն ետք սկաուտները փողերախումբին առաջնորդութեամբ տողանցեցին մայրաքաղաքի գլխաւոր փողոցներուն մէջ:

«Հանդէսը շատ հաճելի տպաւորութիւն ստեղծեց. ցանկալի է յաճախ կրկնել:

«Ծնողները իրենց հերթին պիտի շտապեն սկաուտ անդամագրելու իրենց զաւակները, եթէ կ'ուզեն զանոնք հեռու պահել փողոցի վատ ազդեցութիւններէն, եթէ կ'ուզեն ազնուացնել իրենց զաւակները ֆիզիքապէս եւ բարոյապէս»: Ա.

72. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտները վարչապետին կը դիմաւորեն, «Յառաջ» 21-10-1920, էջ 3:

61. 21 Հոկտեմբեր 1920, «Յառաջ»-ի թիւը լեցուն է սկաուտական եւ մարզական լուրերով եւ յօդուածով⁵⁷, ուր կը կարդանք Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտներուն մասին հետեւեալ լրատուութիւնը. «Երէկ չորեքշաբթի 20 հոկտեմբեր 1920-ին, առաւօտեան ժամը 7:00-ին Երեւան ժամանեց խորհրդարանի անդամ եւ նախորդ վարչապետ Ալեքսանտր Խատիսեանը: Կայարանին մէջ անոր դիմաւորեցին քաղաքի պարէտ փոխ գնդապետ Արշալիր Շահխաթունին, պահակայինգումարտակը իր նուագախումբով եւ Պոլիսէն եկած 126 սկաուտները»:

57. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 230, 21 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:

62. 21 Հոկտեմբեր 1920, «Յառաջ»-ի առաջին էջին մեջ⁵⁸ Գրիգոր Զուլխուշեան սկսում են գովաբանող. «Հայ կանայք կացե՛ք – նուէր Պոլիսէն եկած սկսումներուն» խորագիրով գեղարուեստական յօդուած մը գրած է. «Աշուն է: Երկինքը՝ ամպոտ, չի ժպտիր իր կապոյտ աչքերով: Անձրեւ կը կաթկթի: Երբեմն չես գիտեր ո՞ր անկիւնէն քամին կը բարձրանայ, հով կը փչէ երեսիդ եւ կարծես ամչնալով իսկոյն կը հանգստանայ: Աշունը եկած է, բայց խոնաւին եւ հովին միջեւ տակաւին կը զգաս ամառուան տաք շունչը եւ անոր վերջին, յոգնած, թուլցած համբոյրները...

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅԷ, ԿԱՑԷՔ... Նուէր Գօլթից եկած թոյ-սկսումներին Աշուն է: Երկինքը՝ ամպոտ, չի ժպտում իր կապոյտ աչքերով: Կաթկթում է անձրեւ: Երբեմն չգիտես որ անկիւնից բարձրանում է քամին, հով փչում երեսիդ եւ կարծես ամչնալով հանգստանում է իսկոյն: Աշունը եկած է, բայց խոնաւին եւ հովին միջեւ տակաւին կը զգաս ամառուան տաք շունչը եւ անոր վերջին, յոգնած, թուլցած համբոյրները... Երբեմն Անգլիական պալատից աշուր կարծես աւելի է զարդարւած, քան սովորաբար: Ամեն մի ծառ մի տառնալին փայլ, տառնալին տեսք ունի: Տերեւները զուռնաւոր են, կանաչ, կարմիր, դեղին, նարնջագոյն եւ բնութիւնը այսօր հազիւ է իր ամենազեղծիկ, ամենազգեղ ամենաթանկագին շրջերը: Աշուն եւ ձմեռը դիմաւորելու, թէ իր վերջին հրաժեշտը տալու ամառը... Հրաժեշտ նրա տեսքից, քամիի քշից, փայլում է ծառերին եւ մեկիկ մեկիկ պոկում, փռում է զուռնաւոր տեսքերը եւ զարմանալի կերպով բարձր	ողում պատում երկար եւ թափում վաթ, կարծես չեղ պարտանդանների շքեղ հանգիստները... Եւ այդ տեսքինով հանգիստները այսօր թափում են հազարաւոր մանուկների զիններին որ հիկն են պարտեղ փայտերը անքերին զրուակներով, նազարմարով... Մէկ, երկու, երեք, չորս... Հանգաբար... Կայ... Հասնում են հրամանատարների ձայնները... Մի կողմ նստել են նախարարները, բարձր պաշտօնեաները եւ օտար պետութիւնների ներկայացուցիչները: Մեն, խուռն բազմութիւն... Ծածանում են հայ զորավորները: Մանուկները կատարում են դառնալի մայրաքննութիւն: Քաջութիւնը, զիններն են ամառի թափում, տառնալին զեւքերը... Կայ... Իտալիա եւ... Հայրենիքի կարգ: Հայրենիքի սէր: Վաղգաբաժնեւորներ եւ անհիւսիս: Մտաւորութիւն: Հայրենիքի փրկութեան կամար... Քաջութիւն մէկ եւ տեսնում են յայտնի շահագործներին, որ Կայք, շաքար	բը, կ-թը կարել են որբերի բերանները եւ ամառը պահել են իրանց պաշտօններում, որպէսզի խեղդեն ժողովուրդը: Երբն աղաւանդ է սով: Սա տեսնում են պաշտօնեաներ, որ իրանց զեղծութեամբ մեր հանրապետութեան վաղից զցում են: Սա մտածում են, որ այս իսկ ընդերքի մեր սահմաններում մեր բանակը կուտւում է ներս իւրեւն ճեւղ, թիւրքի դէմ... Ամեն կողմից զաւազրութիւններ: Ներքին դժուար կացութիւն: Սրբ այդ քաղաքի վերականգնումը, քերը ծանրանում են հազար վրա, յանկարծ եւ լուռ են: Մէկ, երկու, երեք, չորս... Հանգաբար... Կայ... Եւ տեսնում են կայտառ, տառնալին զեւքերը... Սա լուռ են մանուկներին: Որ խոստանում են մենեկ հայրենիքի փրկութեան կամար... Սա միջոցի խոստի եւ քառու հովութեան միջից եւ զգում են ամառային զին տաք շունչը եւ նրա վերջին, յոգնած, թուլցած համբոյրները, մեր հայ մանուկների խոսքերը թուում	են ի՞նչ— Գարնան առաջին ուժեղ համբոյրներ... Որ արթնցնում են եւ ներշնչում— Մէր եւ հաւատ... Համբոյրներ— Որ զբաւականանք են, որ մեր աղբը կծաքրի այդ ժամանակաւոր կեդարերից, արտաներից: Փաթորիկները կանցնեն, կծաքայ լայնորէն վերջապէս հայ արեւը... Ուշաքն ուղի մէջ պատում են երկար եւ թափում են վաթ հանաչ, դեղին, նարնջագոյն եւ կարմիր տեւերը մեր մանուկների սիրուն գլուխներին, երեսներին, ուսերին... Աշուն է: Այո, աշուն է եկել: Ուշաքն: Ձմեռը կլինի կարճ, շուտ կգայ զարունը: Հայ կանայք: Հանգաբար: Կայք: Յանձնեցէ՛ք մեր զաւակներին մեր բոյսկաւառական ընկերութեան, որ յետստանաք— —Առողջ եւ արի երկաւարդներ... Գր. Զուլխուշեան
--	--	--	--

73. Սկսում են սկսումները թղթակցութիւնը, «Յառաջ», 21-10-1920 Ա. էջ:

«Երեւանի Անգլիական պարտեզը այսօր կարծես սովորականէն աւելի զարդարւած է: Ամեն մէկ ծառ առանձին փայլ մը, տեսք ունի: Տերեւները գունատում են, կանաչ, կարմիր, դեղին, նարնջագոյն եւ բնութիւնը այսօր հագած է իր ամենագեղեցիկ, ամենաշքեղ ամենաթանկազին շրջերը:

«...Քամին քնքուշ կը փչէ ծառերուն եւ մեկիկ մեկիկ կը պոկէ, կը փետէ գունաւոր տերեւները եւ կը թափէ վար պարահանդէսներու գունաւոր թղթիկներու նման կը թափին հազարաւոր մանուկներու գլուխներուն, որոնք պարտեզ եկած են փայտերը ձեռքերին դրօշակներով՝ նուագախումբով...

«Մէկ, երկու, երեք, չորս...

«Հանդարտ (հանգիստ*)...

«Կայ...

«Կը լսուին հրամանատարներուն ձայները...

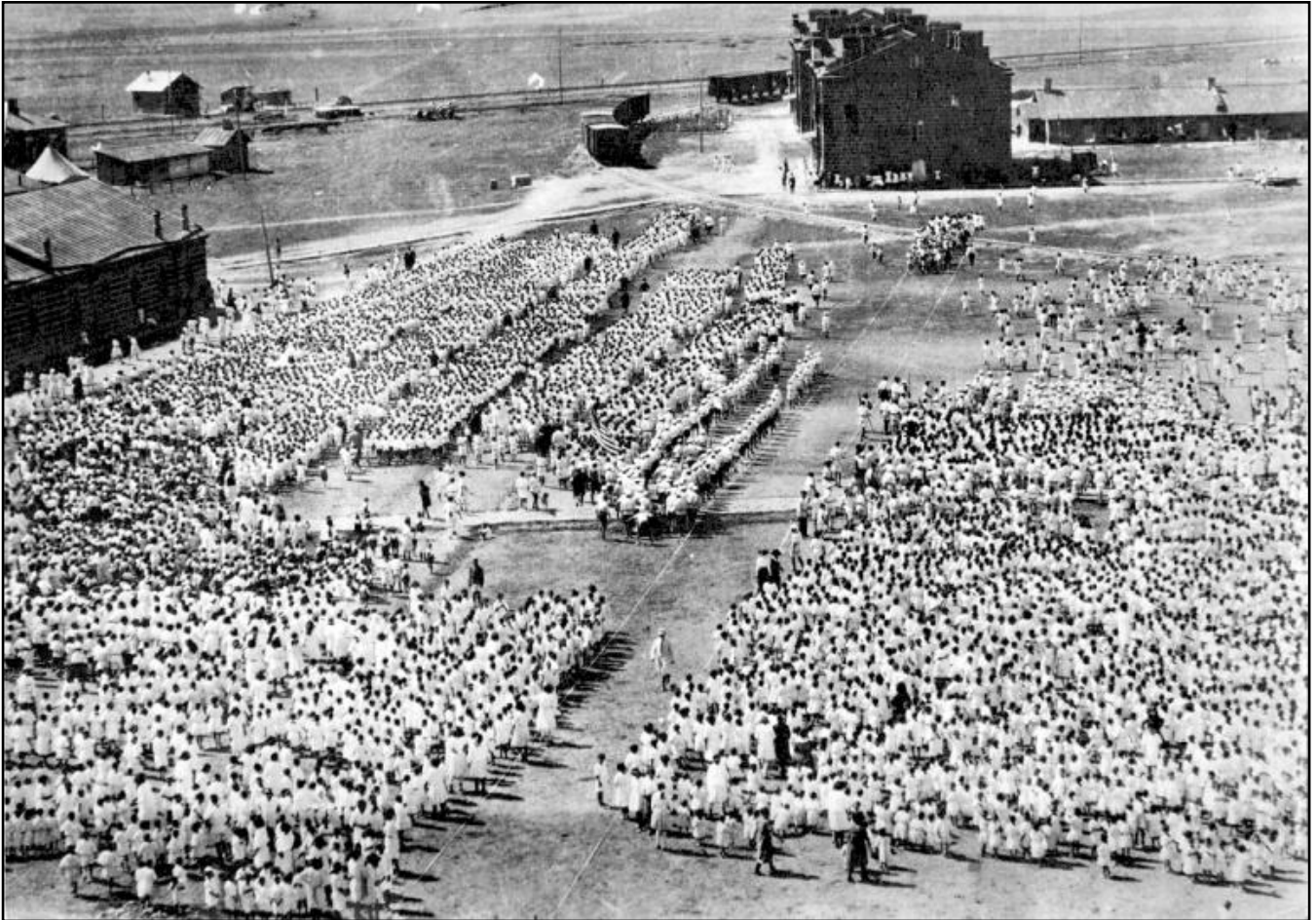
58. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, Նոյնը, թիւ 230, 21 Հոկտեմբեր 1920, էջ 1:

«Մէկ կողմը նստած են նախարարները, բարձր պաշտօնեաները եւ օտար պետութիւններու ներկայացուցիչները:

«Մեծ, խուռն բազմութիւն...

«Կը ծածանին հայկական դրօշակները:

«Մանուկները կը կատարեն զանազան մարզանքներ: Կը քալեն կարգով, զինուորներու հմտութեամբ:

74. Որբերու քաղաք Ալսքսանտրապոլը: Ամերիկեան հոգածութեան տակ գտնուող հազարաւոր հայ որբեր խնամող որբանոցներէն մէկը, 1921:

«Կայտառ, առնական դէմքեր...

«Կաց...

«Կը խօսին:

«Հայրենիքի կարօտ: Հայրենիքի սէր: Վառ զգացումներ եւ տենչ .-

«Ծառայելու հայրենիքի փրկութեան համար...

«Ամբոխին մէջ կը տեսնեմ յայտնի շահադէտները, որոնք հացը, շաքարը, կաթը կտրած են որբերուն բերաններէն եւ ամուր կերպով կը պահեն իրենց պահեստներուն մէջ, որպէս զի խեղդեն ժողովուրդը, որուն սով կը սպառնայ:

«Ես կը տեսնեմ պաշտօնեաներ, որոնք իրենց զեղծումներով հանրապետութեան վարկը կ'արատաւորեն:

«Ես կը մտածեմ, որ այս իսկ բոլորին մեր սահմաններուն մեր բանակը կը կռուի ներս խուժած քիւրտին, թուրքին դէմ...

75. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաւառները Ալսքասանտրապոլի մէջ, աջին՝ խմբապետուհի մը, 1922:

«Ամէն կողմէ դաւադրութիւններ:

«Ներքին դժուար կացութիւն:

«Երբ այդ բոլոր վիատեցուցիչ միտքերը կը ծանրանան հոգիիս վրայ, յանկարծ կը լսեմ՝

«Մէկ, երկու, երեք, չորս... Հանդարտ... Կաց...

«Եւ կը տեսնեմ կայտառ, առնական դէմքեր...

«Եւ կը լսեմ մանուկները՝

«Որ կը խոստանան մեռնիլ հայրենիքի փրկութեան համար...

«Մինչ խոնաութեան եւ հովին մէջէն տակաւին կը զգամ ամառնային տաք շունչը եւ անոր վերջին, յոգնած, թուլցած համբոյրները, մեր հայ մանուկներուն խօսքերը ինծի կը թուին ըլլալ գարնան առաջին ուժեղ համբոյրները... Որոնք կ'արբեցնեն եւ կը ներշնչեն սեր եւ հաւատք:

«Անոնք գրաւականներ են, որ մեր ազգը կը մաքրուի այդ ժամանակաւոր կեղտերէն, արատներէն: Փոթորիկները կ'անցնին: Վերջապէս լայնօրէն կը ժպտի հայ արեւը...

«Բարձր օդին մէջ կը պտտին երկար ու վար կը թափին կանաչ, դեղին, նարնջագոյն եւ կարմիր տերեւները մեր մանուկներուն սիրուն գլուխներուն, երեսներուն եւ ուսերուն վրայ...

«Աշուն է: Այո աշունը եկեր է: Ոչինչ: Ձմեռը կարճ կ'ըլլայ եւ շուտով կու գայ գարունը:

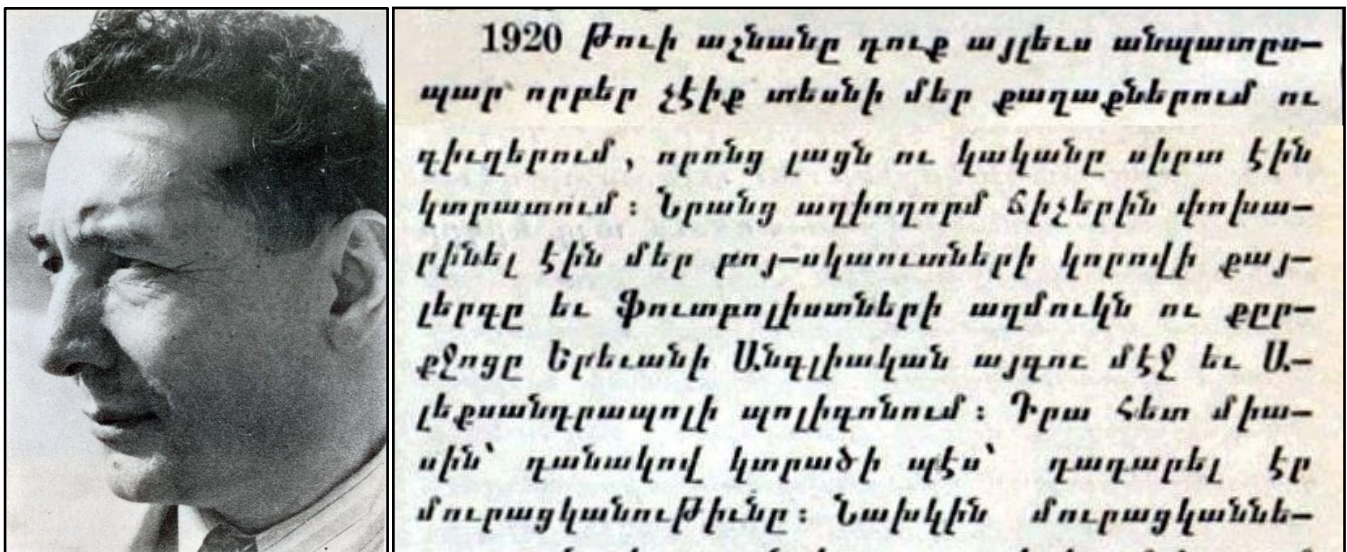
«Հայ կանայք, հանդա՛րտ, կա՛ց.

«Յանձնեցէ՛ք ձեր զաւակները մեր սկաւառական ընկերութեան, որ ստանաք առողջ եւ արի երիտասարդներ:

Գրիգոր Զուլխուշեան»

ԳԼՈՒԽ Ը. - ՖՈՒԹՊՈԼԻ ԱՌԱՋԻՆ ԽԱՂԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

63. Ահա Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելությունը իր նպատակին ծառայած ըլլալը կը վկայէ Հաղորդակցութեան նախարար Արշակ Ջամալեանը իր յուշերուն մէջ «Հայրենիք»⁵⁹. «1920-ի աշնանը դուք այլեւս անպատասպար որբեր չէիք տեսներ մեր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ, որոնց լացն ու կականը սիրտ կը կտրատէին: Անոնց աղիողորմ ճիչերը փոխարինած էին պոյ-սկառուտներու կորովի քայլերգը եւ ֆուտբոլիստներու աղմուկն ու քրքշոցը Երեւանի Անգլիական այգիին եւ Ալսքսանտրապոլի Փոլիկոնին (Երկրորդ մեծ որբանոցը*) մէջ: Ասոր հետ միասին՝ դանակով կտրածի պէս դադարած էր մուրացկանութիւնը»:

76. Արշակ Ջամալեան, եւ 77. իր հաստատումը «Հայրենիք», 8 յունիս 1924:

64. 21 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ»⁶⁰ կը յայտարարէ «Դիւցազն» ակումբի հիմնադրութեան մասին. «Օգոստոսի սկիզբներուն Երեւանի մէջ հիմնուած է «Դիւցազն» մարզական (եւ սկառուտակա՞ն*) ակումբը, որուն կանոնագրութիւնը 14 հոկտեմբեր 1920-ին հաստատուած է Երեւանի շրջանային դատարանին կողմէ:

«Ակումբին կրնան անդամակցիլ, առանց ազգի եւ սեռի խտրութեան 18 տարիքը բոլորածները:

«Անդամագրուիլ կարելի է Երեւանի պարէտային վարչութեան մէջ՝ տեղակալ Առաքելեանի մօտ:

«Մուտքի սակը 250, իսկ ամսավճարը՝ 50 ռուբլի է»:

65. 21 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ»⁶¹, Երեւանի մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի ԱՌԱՋԻՆ ՖՈՒԹՊՈԼԻ ՄԴ-

59. «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթոն, Բ. Տարի թիւ 8, Յունիս 1924, Արշակ Ջամալեան, էջ 77:

60. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 230, 21 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:

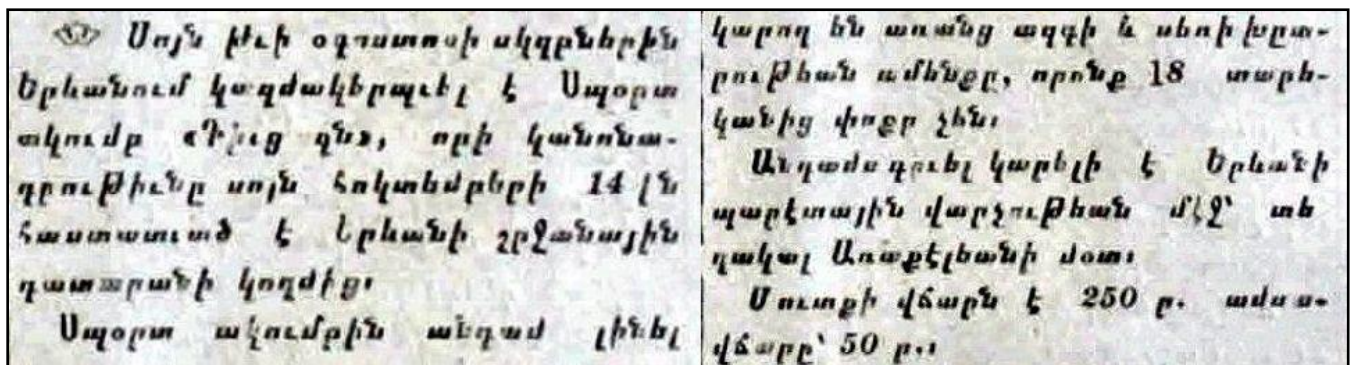
61. Նոյնը, թիւ 231, 22 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:

ՅՈՒՄԻ յայտարարութիւնը. «Յառաջիկայ կիրակի, 24 հոկտեմբերին, Անգլիական այգիին մէջ տեղի կ'ունենայ ֆուրայոլի մրցում Կոստանդնուպոլսոյ Հ.Մ.Ը. Միութեան 20-րդ մասնաճիւղին եւ Երեւանի Սպորտ ակումբին միջեւ:

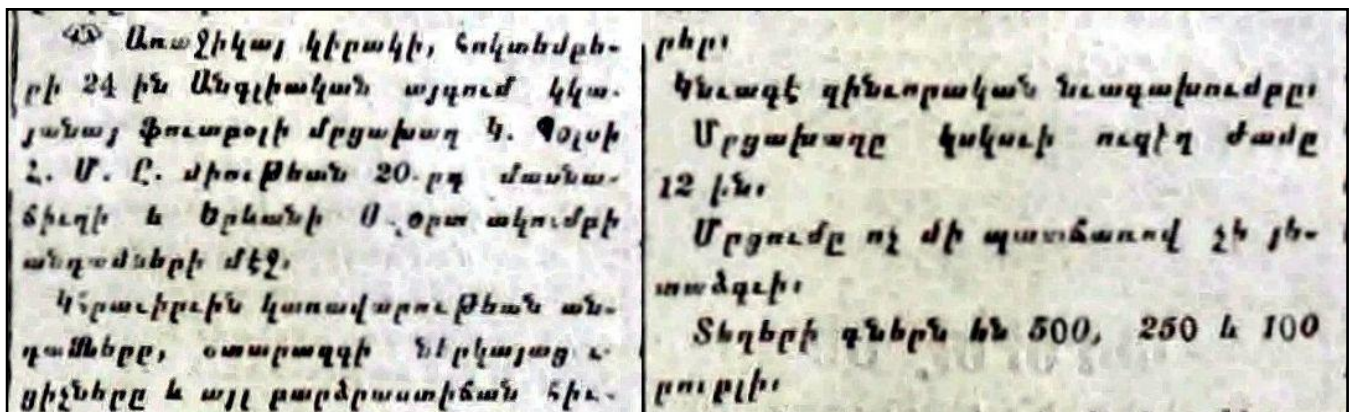
«Կը հրաւիրուին կառավարութեան անդամները, օտար ներկայացուցիչները (դեսպաններ*) եւ այլ բարձրաստիճան հիւրեր: Պիտի նուագէ զինուորական նուագախումբը:

«Մրցումը կը սկսի ճիշդ ժամը 12:00-ին: Մրցումը որեւէ պատճառով չի յետաձգուիր:

«Մուտքի սակեր 500, 250 եւ 100 ռուբլի»:

78. «Յառաջ» 21 Հոկտեմբեր 1920

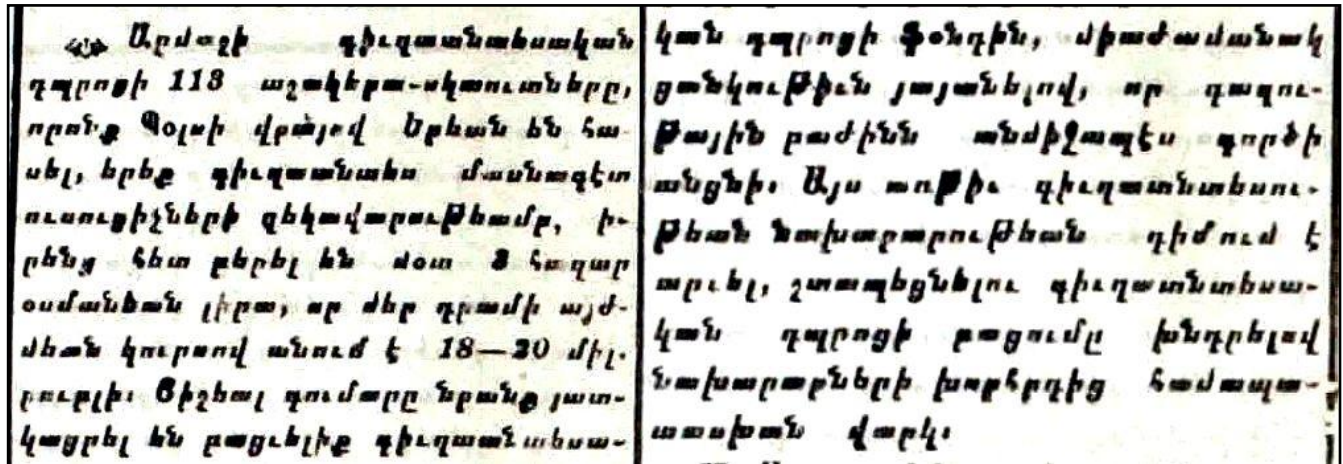
79. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաջին ֆուրայոլի մրցումը Երեւանի մէջ, «Յառաջ» 21 Հոկտեմբեր 1920:

66. 22 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ»⁶², «Արմաշի գիւղատնտեսական դպրոցի 113 (126*) աշակերտ սկաւառները, որոնք Պոլիսէն Երեւան հասան, երեք գիւղատնտես մասնագետ ուսուցիչներու ղեկավարութեամբ, իրենց հետ բերած են շուրջ 2 հազար օսմանեան ոսկի, որ մեր դրամի այժմու սակով կը համապատասխանէ 18-20 միլիոն ռուբլիի: Նշեալ գումարը պիտի յատկացուի գիւղատնտեսական դպրոցի հիմնադրումին, միաժամանակ փափաք յայտնելով, որ գաղութային բաժինը անմիջապէս գործի լծուի:

«Այս առթիւ գիւղատնտեսութեան նախարարութեան դիմում ներկայացուած է, արագացնելու գիւղատնտեսական դպրոցին բացումը, խնդրելով նախարարներու խորհուրդէն համապատասխան վարկ»: Ահաւասիկ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մասնակցութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան գիւղատնտեսութեան ու կրթական վերելքին:

62 .«Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 231, 22 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:

67. 26 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ»⁶³. «Ժողով-Հանդես Բոյ-սկաուտական մրցահանդես» խորագիրով թղթակցություն մը գրած է Ար. «24 հոկտեմբեր 1920-ին, ժամը 12:00-ին, քաղաքիս Անգլիական այգիին մեջ, Երեւանի «Դիւցազն» մարզական ակումբին բացումին առիթով տեղի ունեցաւ ֆութպոլի մրցում՝ Կոստանդնուպոլսոյ (Հ.Մ.Ը.Մ.-ի*) եւ Երեւանի սկաուտներուն միջեւ:

80. Հ.Մ.Ը.Մ. կը սատարէ գիւղատնտեսական դպրոցի ստեղծումին «Յառաջ» 22-10-1920:

68. 26 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ». «Ժողով-Հանդես Բոյ-սկաուտական մրցահանդես» խորագիրով թղթակցություն մը գրած է Ար. «24 հոկտեմբեր 1920-ին, ժամը 12:00-ին, քաղաքիս Անգլիական այգիին մեջ, Երեւանի «Դիւցազն» մարզական ակումբին բացումին առիթով տեղի ունեցաւ ֆութպոլի մրցում՝ Կոստանդնուպոլսոյ (Հ.Մ.Ը.Մ.-ի*) եւ Երեւանի սկաուտներուն միջեւ:

«Մուտքը վճարովի էր, ներկայ էր իգական եւ արական սեռի հասարակութեան խումը բազմություն: Զինուորական երաժշտախումբի նուագին ընկերակցութեամբ, ծրագիրէն դուրս՝ յայտագիրը սկսաւ երկու մրցակիցներու միջեւ անգլիական բոնցքամարտով:

«Շուրջ ժամը 1:00-ին սկսաւ ֆութպոլի մրցումը եւ տեւեց մինչեւ 3:00: Մրցումի սկիզբէն նկատելի էր կարմիր շապիկ հագած երեւանցիներուն առաւելութիւնը, որ խաղը փոխադրեց Պոլսոյ սկաուտներուն բերդը:

«Շուրջ ժամը 1:00-ին սկսաւ ֆութպոլի մրցումը եւ տեւեց մինչեւ 3:00: Մրցումի սկիզբէն նկատելի էր կարմիր շապիկ հագած երեւանցիներուն առաւելութիւնը, որ խաղը փոխադրեց Պոլսոյ սկաուտներուն բերդը:

«Մրցումի ընթացքին երկու անգամ երեւանցիները յաջողեցան գնդակը մտցնել Հ.Մ.Ը.Մ.-ի բերդէն ներս, որոնք հասարակութեան կողմէ ողջունուեցան բուռն ծափերով: Մէջ-ընդ-մէջ կը նուագէր փողերախումբը»

63. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 233, 26 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:

69. 26 Հոկտեմբեր 1920 «Յառաջ». Հայկական սկաուտական պիւրօն Լոնտոնէն թղթակցութիւն մը դրկած է միջազգային 21 երկիրներէ եկած սկաուտական շաբաթ մը տեւած հանդէսին մասին եւ կ'առաջարկէ հայ սկաուտներուն մասնակցիլ յաջորդ տարի, դիմելով Հայկական պիւրօյին:

81, 82, 83. Կոփամարտիկ փոքրիկ ու մեծ սկաուտներ, Ալեքսանտրապոլ 1922:

70. «Այժմ դադրած ենք սկաուտ եւ մարզիկ ըլլալէ, բոլորս կամաւորներ ենք եւ մեր հայրենիքի պաշտպանութեան համար խրամներ կը փորենք», կը գրէ Չերազ³:

71. Հայկական բանակի թնդանօթային բաժինի հրամանատար գորավար Արարատեանը, որ Ալեքսանտրապոլ եկած էր Կարս մեկնելու համար, Խոյեանէն 21 սկաուտներ կ'ուզէ, որպէսզի անոնք իբրեւ օգնականներ զինեն (Ալսքսանտրապոլի) բլուրին վրայ գտնուող բերդի թնդանօթները: «Բոլորն ալ հիանալի ոգիով «Պատրաստ ենք իսկոյն մարզուելու» կ'ըսեն» եւ **31 Հոկտեմբեր 1920-ին 30 կամաւոր սկաուտներ Խոյեանին հետ բերդ կ'երթան**¹⁷:

72. Տիգրան Խոյեան կ'եզրակացնէ. «Միայն երկու ամսուան «գործունէութիւն» մը ունեցաւ մեր առաքելութիւնը: Գրեթէ մէկ ամիսը, անտեղի կերպով վատնուեցաւ կրթական նախարարութեան ներկայացուցիչ՝ բժիշկ Արծրունիի եւ մեր միջեւ գոյութիւն ունեցող մարզական անհաշտ տեսակետներու միաձեւումին: Սեպտեմբեր ամիսը մտանք արդէն եւ մենք՝ չորսս դպրոցական տարեշրջանին համար մեր կողմէ խնամքով մշակուած եւ կրթական նախարարութեան վաւերացման ենթարկուած մարմնակրթական ծրագիր մը պատրաստեցինք, որուն գործադրութեան հազիւ սկսած՝ պայթեցաւ թուրք եւ հայ նոր պատերազմը:

«... Վահան Չերազն ու եզնիկ Քաջունին հրաժարականնին տուին նախարարութեան եւ մեկնեցան կռուի ճակատ: Օննիկը մնաց Երեւան եւ ես Ալեքսանտրապոլ, փութով սկսանք դպրոցներու համար պատրաստուած ծրագիրը գործադրել փորձել: Ուսուցիչներէն գործակիցներ ճարեցինք, անոնց միջոցով դպրոցներուն մէջ տարուելիք մարմնակրթական աշխատակիցներ ճարեցինք, անոնց միջոցով դպրոցներուն մէջ տարուելիք մարմնակրթական աշխատանքին թափ տալու համար: Սկաուտական շարժումը, պայմաններու բերումով աւելի դանդաղ սկսաւ յառաջանալ: Միեւնոյն ատեն, պատերազմական դրութեան պարտադրանքին տակ, մեծ սկաուտները տրամադրեցինք քաղաքային վարչութեանց եւ զինուորական իշխանութեանց կարիքներուն անոնց դիմումին իբրեւ գոհացում: Դէպքերը, սակայն, գահավէժ ընթացք մը առին, կացութիւնը շատ ծանրացաւ, հայ հանրապետութիւնը ինկաւ»

¹⁷, եւ միայն Վահան Չերազ եւ Օննիկ Եազմաճեան մնացին Հայաստան:

«Վահան Չերազ իրեն յատուկ սկաուտապետի տաղանդով կը գրաւէ սէրն ու վստահութիւնը իր որբ սկաուտներուն: Պրաունի գոհունակ հովանիին տակ, տիպար տասնեակներ կը կազմակերպէ այդ որբերէն, որոնք իրենց թոյլ, անկարգապահ եւ խարդախելու հակամետ նկարագրային վատթար գիծերը կը փոխարինեն առոյգ, կարգապահ եւ պատուախնդիր նկարագիրով: Իբրեւ ամեն կերպով առողջ հայեր ըլլալու հպարտութեամբ՝ այդ «Հայ Արիւնէրը» եղան Վահանի ջանքերուն արդար վարձատրութիւնը: Չերազի յառաջ բերած այդ հրաշալի արդիւնքը վարձատրութիւնն է նոյնպէս, եւ միակ շօշափելի գործը, գոր Հ.Մ.Ը.Մ.-ի հայաստանեան առաքելութեան անունին կրնանք կապել, քանի որ այդ առաքելութեան ամենավաստակաւոր եւ արժանաւոր երէց անդամն էր, որ երբ առիթը ներկայացաւ՝ սկաուտական դաստիարակութեան սրբազան արժէքը երեւան բերաւ» կ'եզրակացնէ Խոյեան¹⁷:

ԺՈՂՈՎ-ՀԱՆԴԵՍ	
ԲՕյ-սկաուտական մրցա-ճանդէս Ամսիս 24-ի ցերեկէս ժամը 12 ին, քաղաքի Անգլիական տաճար, Երեւանի «Իրեցօզն» Մարտ-Ֆիզմարի բացման տաճար տեղի ունեցաւ Ֆուտբոլի մրցումն Կ. Գօլտի և Երեւանի սկաուտների միջև: Մուտքը զնորովի էր, հար հասարակութեան խումն բազմաթիւն, երկուստեք հա: Զինուորական երաժշտական մարի նւագի տակ ծրագրից դուրս սկսեց երկու մրցակիցների անգլիա-	կան բացա-բանցածաւարը: Ժամը 1-ին մօտ սկսեց Ֆուտբոլի մրցումը և տեղի մինչև ժամը 5-ը, Մրցման սկզբից Կենց նկատելի եղաւ Երեւանի սկաուտների, որոնք հագած ունէին կարմիր վերնաշաւիկներ, առաջնութիւնը, նրանք տարող մրցման ընթացքում Կենց սկզբից փոխադրեցին Գօլտի սկաուտների դիրքերը: Մրցման ընթացքում երկու նւագ յաջողութիւն ունեցան Երեւանի սկաուտները, որը ողջունեց հասարակութեան կողմից բուռն ծափերով: Մէջ ընդմէջ նւագում էր երաժշտականքը: Աք.

84. Ֆուտպոլի մրցումի թղթակցութիւն, «Յառաջ» 26-10-1920-233:

ԲՕյ-սկաուտների գործունէութիւնից պատկերացում միջազգային խաղաճանդէս Հօնտօն հաւաքուած են պօյ-սկաուտներ աշխարհի տմեն հոգմերէն կազմելու պատանեկութեան միջազգային խաղաճանդէս մը: Քսան և մէկ ազգեր սկսած Զինաստանէն և Սիամէն, Հնդկաստանէն և Էսթօնիայէն մինչև Լիւպերիա ու հարաւային Ամերիկայ, Լանտօն ուղարկած են իրենց պօյ-սկա-	ուտները մասնակցելու այս միջազգային մարզաճանդին: ՕԼԻՄՔԻԱ-ի հովաթան սրահներուն մէջ պօյ սկաուտների կառարներ են մարզանքներ, խողեր, դրօշներ և մարմարե թանկ տմեն ձեւեր, —միլիոնաւոր աշխատանքներու պատճառով կիցում, ինչպէս նաև յայտնար շխարհի երթառարգութեան վերաբերմամբ: Քրդէն վերջացած է խաղաճանդէսը շաբաթ մը տեւելէ ետք, և իրենց ողջները վերադառնաւ են պօյ սկաուտ-	ները: Յայտնար տմեն տարի կրկնէն պօյ-սկաուտական այս միջազգային խաղաճանդիները: Եթէ հայ պօյ-սկաուտական մարմինները կփափաքին մասնակցիլ յաջորդ խաղաճանդէսին, թող փութան հոս ուղարկել իրենց հասցէները, որպէսզի Ազգ. պիւրօն կարենայ հրաւեր ուղարկել նաև հայ քաջարիներու կողմէն: Հայկական Պիւրօ
--	---	--

85. Սկաուտութեան Հայկական Պիւրօյի թղթակցութիւնը, «Յառաջ», 26-10-1920:

«Վահան Չերազ իրեն յատուկ սկաուտապետի տաղանդով կը գրաւէ սէրն ու վստահութիւնը իր որբ սկաուտներուն: Պրաունի գոհունակ հովանիին տակ, տիպար տասնեակներ կը

կազմակերպել այդ որբերեն, որոնք իրենց թոյլ, անկարգապահ եւ խարդախելու հակամետ նկարագրային վատթար գիծերը կը փոխարինեն առողջ, կարգապահ եւ պատուախնդիր նկարագիրով: Իբրեւ ամեն կերպով առողջ հայեր ըլլալու հպարտութեամբ՝ այդ «Հայ Արիւնները» եղան Վահանի ջանքերուն արդար վարձատրութիւնը: Չերագի յառաջ բերած այդ հրաշալի արդիւնքը վարձատրութիւնն է նոյնպէս, եւ՝ միակ շօշափելի գործը, զոր Հ.Մ.Ը.Մ.-ի հայաստանեան առաքելութեան անունին կրնանք կապել, քանի որ այդ առաքելութեան ամենավաստակաւոր եւ արժանաւոր երեց անդամն էր, որ երբ առիթը ներկայացաւ՝ սկաւառակն դաստիարակութեան սրբազան արժէքը երեւան բերաւ» կ'եզրակացնէ Խոյեան¹⁷:

73. 1-25 Նոյեմբեր 1920: Այս քսանչորս օրերը հռչակուած ըլլալով «Սկաւուրը հայրենիքին համար» օրեր՝ Հ.Մ.Ը.Մ.ի բոլոր մասնաճիւղերը տուներէն դրամ եւ հագուստ կը հաւաքեն Հայաստանի սկաւուտներուն համար:

86. Սրինգ, տուտուկ, շուի եւ ծնծղայով սկաւուտականնուագախումբ, Ետին ձիւնին վրայ շուրջապար կը պարեն: 87. Հայկական թառի նուագախումբ՝ Ալսքսանտրապոլի որբերէն, 1921:

74. 2 Նոյեմբեր 1920: Սեպուհի բանակէն Խոտորջուրեցի Թորգոմը ճակատէն նամակ կը բերէ Չերագէն, որ կը թելադրէր պատրաստուիլ արտագաղթելու, կը գրէ Խոյեան¹⁷:

Պօլսից Երևան եկած 122 սկա-
ւուտների համար, Նախարարապետ Հ.
Օհանջանեանի կարգադրութեամբ պե-
տական պահեստներից բաց է թող-
նուել 210 տուփ խտացրած կաթ, 60
ֆ. առաջոն, 25 փութ լոբի, 25 փ.
սխեռ, 20 ֆ. կակաո, 25 փ. շալիթուկ,
1 փութ աղ և 500 հազար ռուբլի
դրամ:

88. Կառավարութիւնը նպաստ կը
յատկացնէ ներգաղթող սկաւուտներուն,
«Յառաջ» 7-11-1920:

75. 7 Նոյեմբեր 1920 «Յառաջ»⁶⁴. Կառավարությունը նպաստ կը յատկացնէ ներգաղթող սկաուտներուն. «Պոլիսէն եկած 126 սկաուտներուն համար, վարչապետ Համօ Օհանջանեանի տնօրինումով, պետական պահեստէն յատկացուած է հետեւեալը. 210 տուփ խտացուած կաթ, 60 ֆունտ (24,6 քկ*) օձառ, 25 փութ (407,5 քկ*) լուրիա, 25 փութ (407,5 քկ*) սիսեռ, 20 ֆունտ (8,19 քկ*) քաքաօ, 25 փութ (407,5 քկ*) չալթուկ (կեղեւով բրինձ*), 1 փութ (16,3 քկ*) աղ եւ 500 հազար ռուբլի դրամ:

64. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 244, 7 Նոյեմբեր 1920, էջ 4:

ԳԼՈՒԽ Թ. - ԾԱՌԱՅԵԼ ԱԶԳԻՆ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ

Ահա նաեւ, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտին նպատակը՝ ծառայելու ազգին եւ հայրենիքին, գործնապէս կ'իրագործուի:

76. 18 Նոյեմբեր 1920 թուակիր Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոն դրկած նամակին մեջ Օննիկ Եազմաճեան Երեւանէն կը գրէ⁶⁵. «...Պատերազմական դրութիւնը կարծես աւելի մեծ ոյժ եւ եռանդ տուած է, եւ մեր տղաքը այս վայրկեանին աւելի լաւ փարած են գործին Մեր դասախօսութիւնները կը շարունակենք: Այս շաբաթ մտադիր ենք Բ. Կարգի սկաուտներու (երկրորդ*) քննութեան սկսիլ...:

«Զանազան ճակատներ ուղարկեցինք սկսուտներ այլ եւ այլ պաշտօններով. Օրինակ՝ սուրհանդակ, մթերանոցներու հսկիչ, Կարմիր Խաչ, դրօշախօսներ որոնք այս պահուս կը գտնուին Շարուրի (այժմ Վայոց Ձորի Բարձրունի գիւղը*) ճակատը, որոնք հոն դրկուած են տեղւոյն զինուորական պետին հրահանգով: Երկու սկսուտ դրկուած է Ուլուխանլու (այժմ Մասիս քաղաք*), ուր կը գտնուի գաղթականներու համար բացուած սննդակայանը, ուր սկսուտները կը պատրաստեն թէյ, կերակուր եւ այլն: Նոր Գաւիթ գիւղն ալ սկսուտներ կան, ուր կը պատրաստուի գաղթականներուն հացը՝ տեղւոյն պաշտօնեաներուն վրայ իբրեւ հսկիչ: Երկու սկսուտ ունինք Ելեւտական նախարարութեան մէջ եւ այլ տեղեր:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԱՐԵԱԿՆԵՐԻ
(ՍԿԱՌԻՏՆԵՐԻ) ՀԱՄԱՐ
Երևանի «Արեւիկեան» (Սկսուած)
կադմակեթիւնը ստացել է Սր-
կաթկօօպի վարչութիւնից մի հարիւր
հազար ռուբլի ներս։
Սրկաթկօօպին ժողայրդներէ կօ-
պերտաւ ընկերութիւնը, Երկաթկօ-
պը իր կենտրոնական պահեստը ու-
նէր Աւելցածնորոգութի կայաքանում,
որտեղ նա ենթարկւեց վերջի զեպքե-
րի ժամանակ կնդրոտ թաւանի և
ժանր ու անդամաւելի կորուստներով։
Ձեռ ամիսների աշխատանքի ամբողջ
ուրդիւնը, ցորեն և ուրիշ տեսակի
մթերքներ համաքան ամբողջութիւն
խլիցիւն տնտեսիւն ձեռքերից ու հա-
զար մի երկու վազոտով յաշիւղից նը-
ջանց Երեւան հասնել մի աննշան
մասն իբրանց պահեստից։

Այս աղբիւրի դրուածքն հասած
նոյն ընկերութիւնը մի շատ զեպքիւն
և ինքնաբոյն մղումով և ինչ որ աս-
տիկից զեպքիւն է բարձրութիւն ինքնա-
բոյն կեցողով, առանց նախընթաց
խոստումների արտագրուած է հարկեր
հազար ռուբլի մեր «Արեւիկ» կադ-
մակեթիւնի օգտին։
Մեր արեւիկ սեղանը աղբիւրի
հիմնարկութիւնների հանդէպ ունի
միայն երեքապարտութիւն տնկեցի
զգացում և նոյնքան աղիւն ու ան-
կաշի խոստում ներկայիս իր վորդ
ուժերի համեմատութիւնով ստեղծա-
գործող և լինիլ աշխատանքի լծակ
մեր դժբախտ հայրենիքի վերաշինե-
լիսն և հիմնաւորման գործում։
Այս առիթով մենք չենք կարող չը
յիշիլ Հայկօօպի անցեալ մայիս ումիս
կամաւորութիւն և վան կօպեցեալն
ընկերութիւն նախորդ վարչութիւն
կադմից եղած երեսուն և տասն ու

հինգ հազար ռուբլու յաւկայքումն-
բին, որոնք ցաւալի է տակ դեռ մին-
չե օրս չեն զգածագրուած, և չեն ստաց-
ւած մեզ անմասն պատճառներով։
Եթէ մամուլի արտայայտութիւնն-
րը հասարակական խաւերի անկեղծ
ըզդուներն են, ապա ուրեմն սկսու-
տական կադմակեթիւնը մեր մա-
մուլի յաճախիկ դրամաբեներին
արժանացան, պէտք էր բաւականի
արժանի լինէր լուրջ ուղադրութիւն
և հոգածութիւն։
Մենք յոյս ունենք, որ Երկաթկօօպի
պշիւն օրինակի խթան կպահանջ ա-
ռաջինը նախապէս տրած խոստում-
ների իրագործման և յետոյ հասարա-
կական թէ անհատական հիմնարկա-
թիւնների քաջալերիչ նոր արտայայ-
տութիւնների տեսակէտից։
Եզն. Լաւոնի

89. Եզնիկ Քաջունի շնորհակալական նամակը երկաթուղիներու վարչութեան, «Յառաջ», 23-11-1920:

65. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտոնաթերթը՝ «Հայ Սկաուտ», Ա. տարի, թիվ 23-24, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1920, էջ 359:

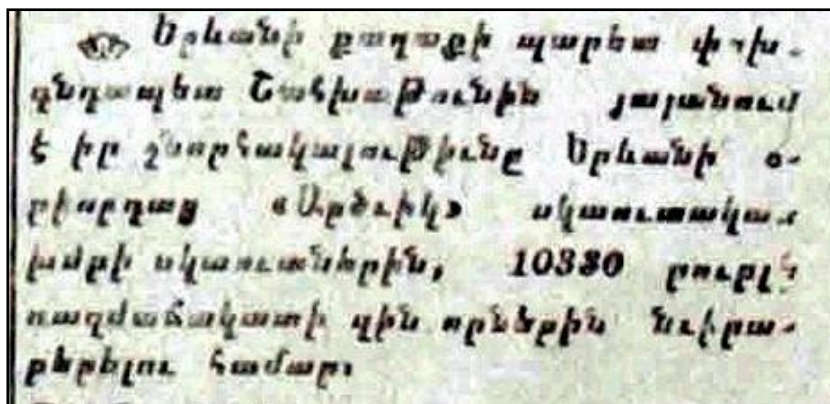
Երեւանը լեցուն է (նոր*) գաղթականներով եւ որբերով: Երկուշաբթի օր Կարմիր Խաչին հետ գացինք դարմանեցինք 30-40 որբեր, որոնք Կարսէն փախուստի ժամանակ վիրաւորուած էին եւ զանազան վերքեր ունէին: Այսօր խնամատարութեան նախարարին հրամանով մեզի յանձնուեցաւ թեմականդպրոցին մէջ գտնուող 1000 գաղթականներուն հոգը: Երեւանէն Էջմիածին պիտի փոխադրենք 400 որբեր: Տրամադրութեան տակ մեծ սկաուտ չմնաց, սակայն պզտիկներն ալ քաղաքին մէջ կրնանք գործի մղել: Մեղուի պէս կ'աշխատին»:

77. 23 Նոյեմբեր 1920, «Յառաջ»⁶⁶. Եզնիկ Քաջունի հետեւեալ շնորհակալական նամակը հրապարակած է «Երեւանի արեակների (սկաուտներու) համար» խորագիրով. «Երեւանի «Արեակներու» (սկաուտ) կազմակերպութիւնը երկաթուղիի վարչութենէն 100 հազար ռուբլի նուէր ստացեր է:

«Երկաթուղային ծառայողներու համագործակցականը իր կեդրոնական պահեստը ունէր Ալեքսանտրապոլի կայարանին մէջ, ուր վերջին դէպքերուն ժամանակ ենթարկուեցաւ կեղտոտ թալանի եւ ծանր ու անդարմանելի կորուստներու: Ամիսներու լարուած աշխատանքի ամբողջ արդիւնքը, ցորեն եւ այլ տեսակի մթերքներ գրեթէ ամբողջութեամբ թալանուեցան անազնի մարդոցմ ու իրենց պահեստէն հազիւ մէկ երկու վակոն մթերք յաջողեցան հասցնել Երեւան: «Ահա այսպիսի կողոպուտի ենթարկուած այս ընկերութիւնը շատ գեղեցիկ ու ինքնաբոլիս մղումով եւ առանց նախընթաց խոստումի կը տրամադրէ 100 հազար ռուբլի մեր «Արեակ» կազմակերպութեան:

«Մեր արեակ սերունդը այսպիսի հիմնարկութիւններու հանդէպ ունի միայն երախտագիտութիւն, եւ կը խոստանայ իր փոքր ուժերով ստեղծագործ եւ շինիչ աշխատանքի լծուիլ մեր դժբախտ հայրենիքին վերաշինութիւն:

«Այս առիթով պէտք է յիշենք նաեւ Հայկօօպի անցեալ մայիսի համագումարին 30 հազար եւ Վան կօօպերաթիւ ընկերութեան նախորդ վարչութեան կողմէ 15 հազար ռուբլի խոստումները անծանօթ պատճառով չստացանք:

90. «Արծուիկ» սկաուտական խումբին նուէրը բանակին, «Յառաջ», 25-11-1920:

«Եթէ մամուլով յայտարարութիւնները հասարակական խաւերու անկեղծ արտայայտութիւններն են, ապա ուրեմն սկաուտական կազմակերպութիւնը մեր մամուլին յաճախակի

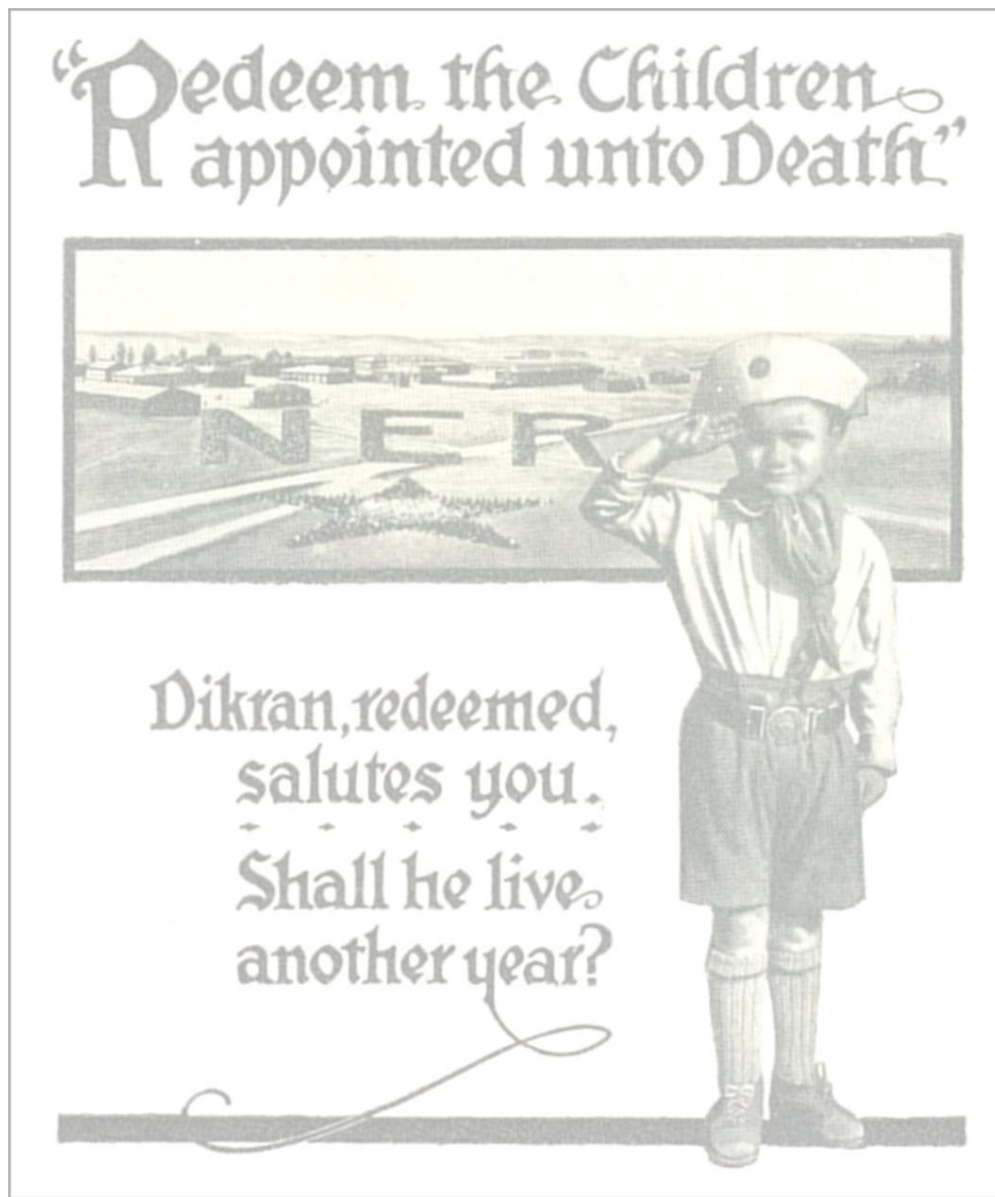
66. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 257, 23 Նոյեմբեր 1920, էջ 3:

դրուատիքներուն արժանանալով պէտք էր համապատասխան լուրջ ուշադրութեան եւ հոգածութեան արժանանար:

«Մենք յոյս ունինք, որ Երկաթկոծային ազնիւ օրինակը խթան կը դառնայ նախապէս տրուած խոստումներու իրագործման եւ ապա, հասարակական թէ անհատական հիմնարկութիւններու քաջալերական նոր արտայայտութիւններու:

Եզնիկ Քաջունի»

78. 25 Նոյեմբեր 1920 «Յառաջ»⁶⁷. Եզնիկ Քաջունիի արենուշները դրամահաւաք կը կատարեն բանակին համար. «Երեւանի պարէտ փոխգնդապետ Շահխաթունին շնորհակալութիւն կը յայտնէ Երեւանի աղջկանց «Արծուիկ» սկաւուտական խումբին, 10 հազար 330 ռուբլի ռազմաճակատի զինուորներուն նուիրաբերելուն համար:

67. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 259, 25 Նոյեմբեր 1920, էջ 3:

ԳԼՈՒԽ Ժ. - ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մէկ կողմէ, Հայաստանի վրայ Սեպտեմբեր 1920-ի սկիզբէն Խորհրդային 11-րդ Կարմիր Բանակին, միւս կողմէ՝ 23 սեպտեմբեր 1920-ի թրքական քեմալական յարձակումներով, եւ ներքին պոլշեիկեան դաւադրութեամբ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը յարմար տեսաւ խորհրդային միութեան միանալ, կորսնցնելով իր անկախութիւնը:

2 Դեկտեմբեր 1920-ին Հայաստանը կը հռչակուի խորհրդային հանրապետութիւն:

79. 13 Փետրուար 1921-ի հակապոլշեիկ շուրջ երկու ամսեայ «Փետրուարեան ապստամբութեան» մասնակցելէ ետք, անգլերէնին տիրապետած Վահան Չերազ **29 Նոյեմբեր 1921-ին** Ալեքսանտրապոլի իր թաքստոցէն դուրս գալով գործի կը դիմէ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի տնօրէն Միլթըն Պրատունին, որ իր կարգին սկաուտապետ եղած է, եւ իսկոյն լաւ վճարումով պաշտօն մը կու տայ Վահանին: Պաշտօնը «Կազաչի փոստ» որբանոցին մէջ հրսկողութիւն-պահակութիւն էր, սակայն ան կը դիմէ տնօրէնին՝ այդ որբերուն նաեւ սկաուտական դաստիարակութիւն տալու, որ ջերմօրէն կ'ընդունի:

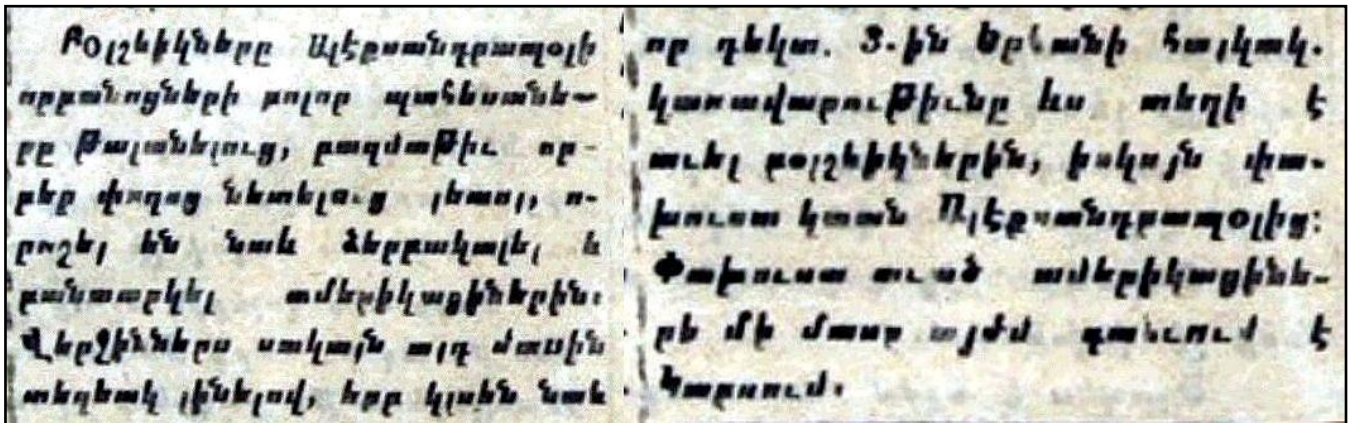

91. Վահան Չերազ 1918: 92. Հայկ Ճիգմէճեան, Տիգրան Խոյեան 1917:

80. 21 Փետրուար 1921-ին Չերազ կը գրէ. «Պոլշեիկները խափանեցին սկաուտական շարժումը, որովհետեւ «Հայրենիքի կործանիչ եւ յետադիմական գաղափարներ կը ներշնչենք եղեր մանուկներուն» եւ, թէ՛ «անգլիական իմպերիալիստական մեթոտներուն կը հետեւինք եղեր»³:

81. Հ.Մ.Ը.Մ.ի օժանդակությամբ հայրենիքին կը շարունակուի, եւ Մարտ 1921-ին սկսուտները Պոլսոյ բոլոր թաղերուն մէջ Հայաստանի սկսուտներուն համար կը հաւաքեն 24 հալ (խոշոր ծրար) հագուստ եւ մօտ 2500 ոսկի⁶⁸:

82. 17 Մարտ 1921, Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան (Հայրենիքի փրկութեան) օրկան «Ազատ Հայաստան»-ի մէջ կը կարդանք⁶⁹. «Պոլշեիկները Ալեքսանտրապոլի որբանոցներուն բոլոր պահեստները թալանելէն եւ բազմաթիւ որբեր փողոց նետելէն ետք, որոշած են նաեւ ձերբակալել եւ բանտարկել ամերիկացիներուն, որոնք սակայն իմանալով այս, փախուստ կու տան Ալեքսանտրապոլէն: Անոնցմէ մաս մը այժմ Կարսի մէջ կը գտնուին:

93. Պոլշեիկները կը թալանեն ամերիկեան որբանոցները, «Ազատ Հայաստան», 17 մարտ 1921:

83. 10 եւ 20 Մայիս 1921-ին Չերազ բովանդակալից նամակներ կը դրկէ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոն, որոնք կարելի է Հայաստանի մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գործունէութեան տեղեկագրեր նկատել⁷⁰.

«Թերեւս դուք կը կարծէք որ Հայաստանը մեռաւ, թաղեցինք ու ծանր քար մը դրինք վրան: Թերեւս կը կարծէք որ Հայաստանին հետ խաչ քաշեցինք նաեւ մեր սրտին այնքան մօտիկ սկսուտութեան եւ մարմնակրթանքին վրայ: Բոլորովին կը սխալիք:

«Անցեալ տարուան յուլիս 26-ի յիշատակելի բաժանումէն ի վեր գլխէս անցածները մասամբ գիտեք, մասամբ ոչ: Ես այդ մասին պիտի չի գրեմ ձեզի, հարկաւ երջանիկ առիթներ կ'ըլլան, որ կարենամ բերանացի պատմել ձեզի: Կ'ուզեմ որ այս նամակս աւելի մտերմական տեղեկագիր մը ըլլայ մեր այժմու մարմնակրթական շարժումին, քան թէ արկածներու պատմութիւնը: 22 մարտին (1921*) Երեւանէն մեկնեցայ (փետրուարեան ապստամբութեան մասնակցելով*) եւ քանի մը անգամ ստոյգ մահէն փրկուելով հասայ Ալեքսանտրապոլ:

«Ներկայանալով Ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի լիազօր քարիթէն Պրատինին՝ ստացայ պահակապետի պաշտօնը:

68. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկսուտ», Բ. տարի, թիւ 1, Յունիս 1921, էջ 16:

69. Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան (Հայրենիքի փրկութեան) օրկան «Ազատ Հայաստան», Ա. տարի, թիւ 22, 17 մարտ 1921, էջ 2:

70. «Հայ Սկսուտ», Բ. տարի, թիւ 6, 16 օգոստոս 1921, էջ 88-9:

«Հիմա բոլորն ալ սկաուտ են, նորընծայ եւ արժանի եղբայրները պոլսեցի կտրիճ հայ սկաուտներուն: Հիմա չես կրնար համոզել անոնց, որ սկաուտական տարազը հանեն: Այլեւս հայիոյանք չես լսեր, խռովութիւն, անկրթութիւն եւ չարահնարք իսպառ կորած են:

«Ինչպէս ըսի մեր պետն է քեթըն Միլըն Պրատունը, անոր նման ասպետ օտարազգի գործիչ դժուար թէ եկած է Հայաստան: Ան մեր սկաուտներուն մեծ եղբայրն է՝ սկաուտապետը: Թող լաւ տղաք ըլլան՝ ամէն ինչ կը տրամադրէ:

95. Վահան Չերազի հսկողութեամբ (բաճկոն հագած) սկաուտներ (պատանիներ սկաուտական գլխարկով) բոկոտն՝ բարձրութիւն ցատկել կը մարզուին, իսկ օդին մէջ, շուրջ 130 սմ-է աւելի բարձրութեամբ կը ցատկէ հաւանաբար լաւագոյն մարզիկը՝ կարինցի 15 ամեայ Սարգիս Յովհաննէսեանը, 1921, Ալեքսանտրապոլ:

«Հիմնարկութեան արհեստանոցները այս միջոցին միայն մեզի համար կ'աշխատին: Ատաղձագործարանը նոր շինեց ֆութպոլի փառաւոր բերդերը, տակաւին կը շինէ սկաուտական գաւազանները, այսօր պիտի յանձնէ բարձրութիւն ցատկելու կազմածը եւ վաղը կը սկսի շինել արգելավազքի խոչընդոտները:

«Կաշեգործները մեր գօտիները կը պատրաստեն:

«Հիւսները շուտով կը սկսին լոգանքի բաղնիքներու պատրաստութեան: Կար ու ձեւի արհեստանոցը կը կարէ սկաուտական տարազները:

«Իմ համակրելի օգնականս է Սկիւտարի Հ.Մ.Ը.Մ.-ական Զաքէոս (Ճորճ, ապագային ԱՆՉԱ-յի ղեկավար*) Մարտիկեանը, որուն հետ հեզասահ կ'աշխատիմ: Ան հազիւ կրցած էր Կար-սէն փրկել մեր բերած Հ.Մ.Ը.Մ.-ի գոյքերուն աննշան մնացորդը՝ 7 ձեռք տարագ, 6 գօտի, 5 գլ-խարկ, 1 սկաւառակ, 1 ֆութպոլ, 1 օդահան (փոմփ), երկուքական կանգուն կարմիր եւ կապոյտ կտոր, քանի մը «Հայ Սկաուտ», 54 սկաուտական կանոնագիր, 3 l'éclaireur (ֆրանսերէն սկաուտին գիրքը) եւ 4 նշանակ:

96. Ալեքսանտրապոլի 3 որբանոցներու որբերուն թիւը անցած է 22 հազարը (22):

«Աթլէթի գոյքերու կողմէն աղքատ ենք: Գունդերը կոտրած են, կը գործածենք ռուսական եկեղեցոյ չորս անկիւնները դրուած հին ռումբերը, որոնց վրան ծակ է, խոշոր են եւ 8 քիլօ 185 կրամ կը կշռեն: Միակ սկաւառակը կլորութիւնը սկսած է կորսնցնել:

«Մէկ ֆութպոլ ունինք եւ երկրորդը՝ իմս, 2-4 ձգախէժէ մէջի գնդակ, սակայն փակցնելու խէժ եւ կտոր չունինք:

«Ո՛ր է «Հայ Սկաուտ» թերթը, ինչե՞ր կ'ընէք, որ չենք գիտեր, տակաւին անցեալ տարուան ռդիմալիականին արդիւնքէն տեղեակ չեմ:

«Կոփամարտը մանաւանդ, որ այնքան նոր ու տարօրինակ երեւոյթ մըն է այստեղ, մեծ հետաքրքրութեան կ'արժանանայ: Տղոց մէջ իրական տաղանդներ կան. այստեղ իւրայատուկ խաղաճ ունեցողներ կան որ կը զարմացնէ:

«Երեկ (հաւանաբար 9 մայիս 1921-ին*) մեր նոր դաշտին վրայ տեղի ունեցաւ մեր 4 խումբերուն միջեւ ֆութպոլի առաջին պաշտօնական մրցումը: Առաջին խումբը 5-1 արդիւնքով յաղթեց չորրորդին:

«Բոնցքամարտի, պարանի, գունտի, վազքի եւ այլնի մրցումները միշտ միջ-խմբային բնոյթ ունին եւ նիշեր կը դրուին, արդիւնքները կը փակցուին պահակային ամենօրեայ հրահանգներու պատերուն: Պատերը զարդարուած են գիրքերէս հանուած սկաուտական եւ մարմնակրթական մեծ նկարներով:

«Այստեղ պետք է յայտնեմ, որ սկաուտական դրութիւնը քիչ թէ շատ յարմարացուցած եմ պահակային դրութեան, օրինակ՝ յիսնապետի դրութիւնը:

«Ուստի, մեզ մի մոռնաք, կ'արժէ մեզմով զբաղիլ, որովհետեւ արդիւնքները արդէն 2020-փելի են եւ խոստմնալից: Ամէն բան նպաստաւոր է շնորհիւ տնօրէն Պրատունին, որուն համար կ'արժէ երեք կեցցէ՝ բացազանչեն մեր պոլսեցի սկաուտները (այստեղ «Հայ Սկաուտ»-ի խմբագրութիւնը ծանօթով մը կը մէջբերէ «Ձեր նամակը բոլոր ընկերներուն ներկայութեան կարդացուեցաւ եւ «Կեցցէ»-ի փափաքը գործադրուեցաւ), շինութիւնը նոյնպէս նպաստաւոր է: Փառաւոր ննջարան մը ունինք, ուր 120 անկողին կայ: Մօտ օրէն ֆուրպոլի դաշտին վրայ ակումբ մը պիտի ունենանք:

97. Որբերը զբօսանքի պահուն:

«Յաջողութեան մէկ այլ պատճառն այն է, որ լիազօր եմ, մինակ ես եմ պատասխանատուն: Ժողով մոդով հարկաւոր չէ որոշումի համար, ոչ ալ խոչընդոտող տարրեր կան:

«Ուրեմն՝ տղաք, դեռ կ'ապրինք: Կը յուսամ որ երկինքէն լուսանկարչական գործիք մը կը հասնի, որպէսզի մեր գործունէութիւնը նկարահանենք: Իսկ առ այժմ գոհացէք իմ չափազանց հապճեպ տեղեկագրով: (Հաւանական է, որ վերոնշեալ բաժինը 10 մայիսի նամակն է, որ խմբագրութիւնը օրին երկու նամակները անջատած չէ -ՅԶ):

Ստորեւ հաւանաբար 20 մայիս 1921-ի նամակը.

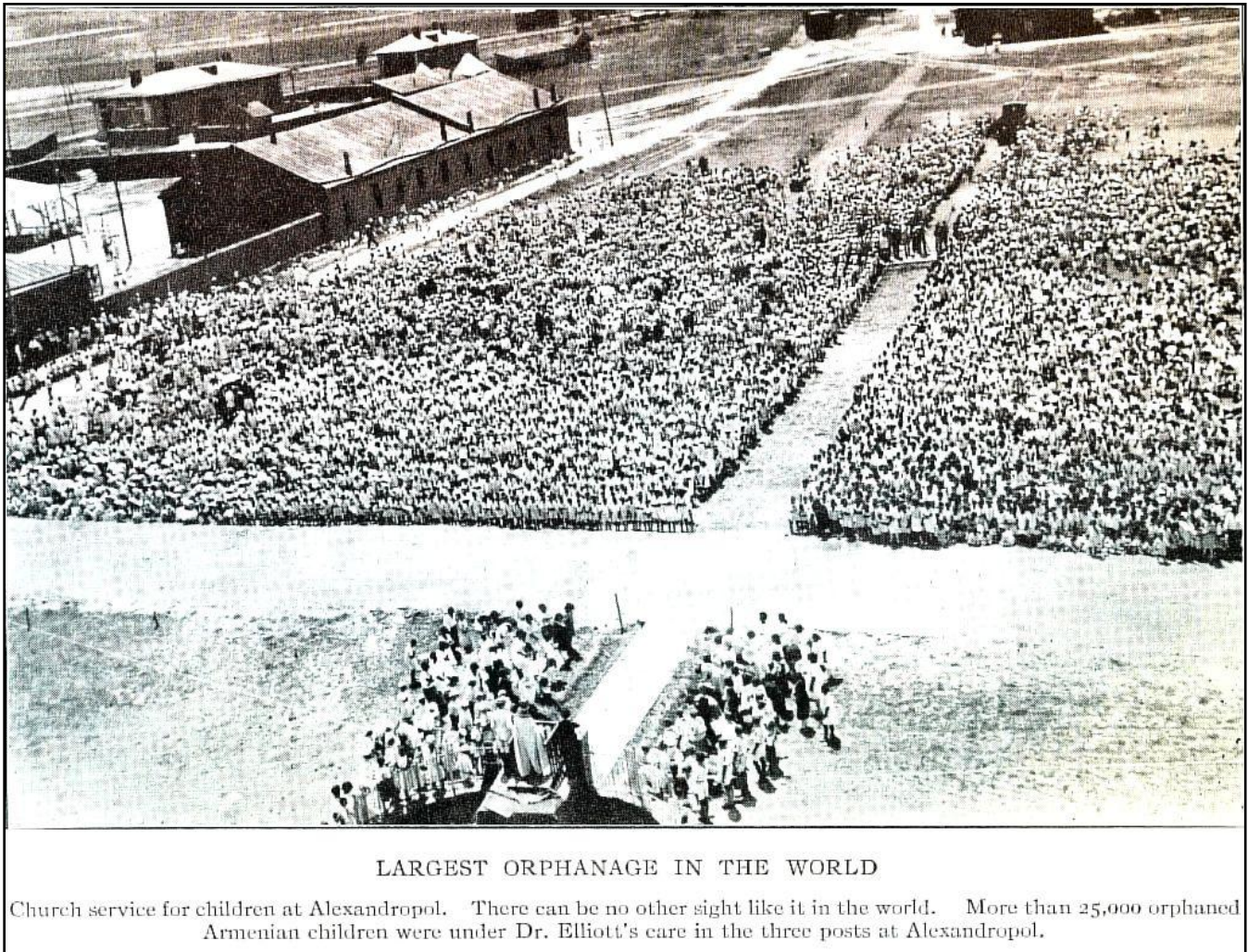
«Կեանքիս մէջ ա՛յսքան զբաղած չեմ եղած, սակայն երբե՛ք այսքան անուշ զբաղում չեմ ունեցած:

«Գոյքերուս մեծ մասը գտայ, թէւ շատ բաներ կը պակսին: Մարմնակրթական գիրքերս ամբողջութեամբ մնացած են:

«Առ այժմ Պոլսոյ մասին չեմ մտածեր, այստեղ ինծի համար Պոլիս է եւ բան մըն ալ աւելի, թէւ շատ բաներ ալ պակաս:

«Տղոց բարոյական կերպարանափոխումը կատարեալ է արդէն: Իսկ ֆիզիքական մարզական կեանքին մէջ եռանդով նետուեցան եւ մարմնական զարգացումը մէկ ամսուայ մէջ արդէն նախանձելի աստիճան զարգացաւ: Բնածին ձիրքերով օժտուած տղաք շատ են, որոնք մարմնակրթական աշխարհին մէջ աստղեր կրնան դառնալ: Բարձրութիւն ցատկելու առաջին փորձին, 15 ամեայ Կարինցի Սարգիս Յովհաննէսեանը 1,25 մետր ցատկեց անթերի ոճով, այժմ՝ 1,30-ը անցաւ: 3-4 տղաք ալ կը մօտենան անոր:

«Ժամանակս չի ներեր մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, սակայն շատ ու շատ գոհ եմ: Այս ինծի համար երազ մըն է, որ իրականութիւն կը դառնայ. Ունենալ 100 տղայ, մարգել իբր սկաուտ եւ իբր մարդ, ըլլալ քաջալերուած ու լիազօր, ունենալ միջոցներն ու միջավայրը եւ արդիւնքները քաղելու գոհունակութիւնը: Այս բոլորը իրականացան շնորհիւ անգուգական զաբիթէն Պրատինին:

98. ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՈՐԲԱՆՈՅԸ: Եկեղեցական արարողութիւն որբերուն: Աշխարհի վրայ այսպիսի տեսարան չկայ: 25 հազարէ աւելի հայ որբեր բժ. Էլլիոթի հոգածութեան տակ՝ Ալսքսանտրապոլի երեք կայաններուն մէջ:

«Տղոց տրամադրութիւնը շատ բարձր է՝ ապրուստ, մաքուր եւ լաւ դաստիարակուած չարքաշ կեանք, ուսում, աշխատանք ու զբօսանք, ամէն ինչ ունին:

«Փոքրիկ Պոլիս մը, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մանրանկարը ունինք եւ անոնց պաշտելի դէմքերը քանի մը թանկագին նկարներու վրայ կ'երեւին:

«Տղա ք պատգամաւոր մը, քննիչ մը տեղեկաբեր մը դրկեցէք մեր մօտ, որ աչքով տեսնէ ու վկայէ: Իմ մասիս շատ գրել չեմ ուզեր, սակայն ամէն բանի մէջ դժուարահաճ ըլլալով հանդերձ եւ շատ գոհ եմ, ուրեմն հասկցէք:

«Ինչ անակնկալ կ'ըլլար եթէ յանկարծ Կարօն գար:

«Մեզի երգարան պէտք է: Իմիններս կրկնութիւն են: Տղոց նոր երգեր պէտք է սորվեցնել: Եղանակներ շատ գիտեմ, բայց բառերը՝ քիչ:

«Ձեր գործունեութենէն բոլորովին անտեղեակ ենք: Մեկնելէս ի վեր Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեանքէն տեղեակ չեմ: «Հայ Սկաուտ» թերթերուն անհամբեր կը սպասենք:

99. Որբերը ձիւնամարտի պահուն Փոլիկոն 1922:

«Փոլիկոն որբանոցին ալ 800 տղաք սկաուտ պիտի ընենք: Առաջարկեցին, որ հոն փոխադրուիմ, սակայն մերժեցի: Այսուհանդերձ ընդունեցի այնտեղի ալ ընդհանուր սկաուտապետը ըլլալ: Մեր երկու ֆութպոլէն մէկը այնտեղ դրկեցինք:

«Կ'ըմբռնէք որ գործս ծանր է: Կը թելադրեմ, որ պր. (նպաստամատոյցի ընդհանուր տնօրէն Էրնեսթ*) Եարթօն տեսնէք եւ առաջարկէք մարզիչներ ուղարկել, եթէ կան: Մարզիչ ըսելով՝ համեստ, ոչ ցուցամոլ գործի տղաք պէտք են: Մալումեանը շատ յարմար կը գտնեմ: Ես լաւ եմ ու լաւատես, նոյնը կը մաղթեմ ձեզի: Մեզի մի մոռնաք, եւ ձեր հոգածութեան կը կարօտինք:

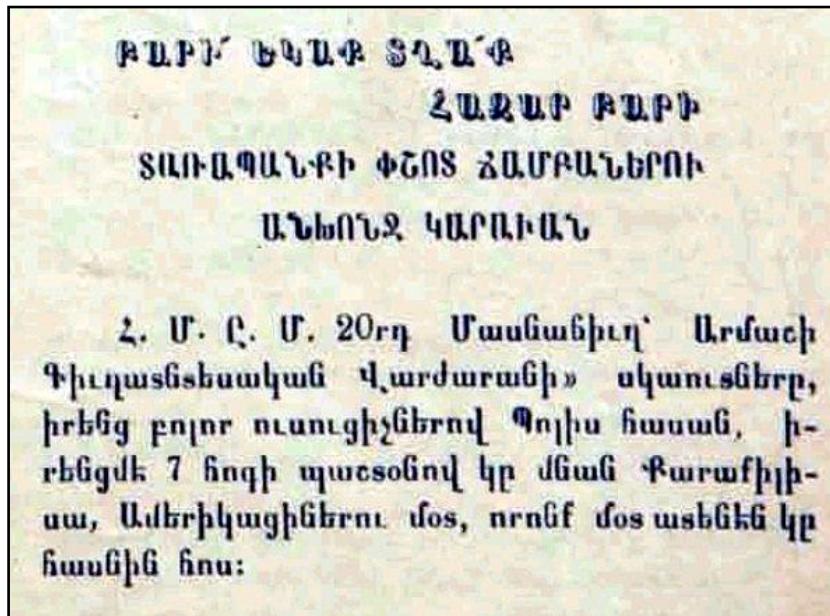
«Տղոց ողջոյնը բոլորիդ եւ համբոյրներս: Երկար նամակներ գրեցէք: Համբոյրներ Ճիգմէճեանին, Վարագին, Եդուարդին, Տիգրանին, Օննիկին եւ այլն»:

Վաչէ (Վահան*)

84. 1 Յունիս 1921 «Հայ Սկաուտ»⁷¹ կը յայտարարէ Արմաշի դժբախտ որբերուն վերադարձը հայրենիքէն, պոլշեիկներուն դաժան հալածանքին ու որբանոցները թալանելու ու որբերը անտէր ձգելուն նաեւ, սկաուտութեան դէմ անոնց կեցուածքին պատճառով: «Բարի՛ եկաք տղա՛ք հազար բարի տառապանքի փշոտ ճամբաներու անխոնջ կարաւան» խորագիրով կը գրէ . «Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 20-րդ մասնաճիւղ՝ Արմաշի Գիւղատնտեսական վորժարանի

71. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ 1, 1 Յունիս 1921, էջ 11:

սկա-ուսները, իրենց բոլոր ուսուցիչներով Պոլիս վերադարձան, որոնցմե 7 հոգի պաշտօնով կը մնան Ղարաքիլիսա՝ ամերիկացիներուն քով եւ մօտ օրէն անոնք ալ կը վերադառնան Պոլիս»:

100. Արմաշի հայրենադարձ որբերը կը վերադառնան Պոլիս, «Հայ Սկաուտ», 1-6-1921:

85. 17 Յուլիս 1921, Զմիւռնիոյ Հայ սկաուտութեան օրկան «Պատրաստ»-ի մէջ «Մարմնամարզը եւ սքաութիզմը Հայաստանի մէջ» խորագիրով հաւանաբար կ'անդրադառնայ նաեւ Չերազի նամակին⁷².

«Հայաստանէն, մասնաւորապէս Ալեքսանտրապոլէն, շատ յուսալից նամակներ կը ստացուին: Այնտեղ ամէն շաբաթ կանոնաւոր կերպով ֆութպոլի, մարմնամարզական մրցումներ եւ սկաուտական հանդէսներ տեղի կ'ունենան: Մարզիկներուն թիւը 10 հազարի մօտ է: Նիզակ, երկաթ, ցատկելու կազմած՝ բոլորը իրենք շինած են, միայն սկաւառակի շինութիւնը դժուար եղած է, սակայն կը յուսան այդ ալ շինել: Գունտի համար կը գործածեն ռուսական հին ռումբերու գունդեր:

Վերջերս տեղի ունեցած է մեծ մարզահանդէս մը որուն ներկայ գտնուած է Ամերիկեան նպաստամատոյցի պետ (միսիոնար եւ մարզիկ*) դոկտ. Եարրօ (Ernest Alfred Yarrow (1876-1939)), որ նաեւ լուսանկարած է:

86. «Վահան Չերազ կը շարունակէ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութիւնը որբանոցին մէջ, կարգ կանոն պարտադրելով բարոյապէս սանձարձակ այդ միջավայրին մէջ՝ գողութիւններ, աղջկանց սեռային շահագործում, եւ այլն, սկաուտներուն միջոցով հերթափոխութեամբ 24 ժամ պահակութեան դրութիւն հաստատելով:

87. 15 Յունիս 1921, «Հայ Սկաուտ»⁷³. Հայաստանէն եկած նկարով մը կը գրէ. «Պ. Օկտըն, (L. Ray Ogden*) իր կարգին հայասէր ամերիկացի մը, որուն յանձնուած է Ալեքսանտրապոլի

72. Զմիւռնիոյ Հայ սկաուտութեան օրկան՝ «Պատրաստ», 17 յուլիս 1921, Ա. տարի, թիւ 22, էջ 5:

73. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ 2, 15 Յունիս 1921, էջ 25:

(միայն Փոլիկոնի տնօրէն*) 20 հազար որբերուն խնամքը: Ան առաւելապէս սկաուտական շարժումը քաջալերող մըն է եւ այս ուղղութեամբ աշխատանքի սկսած է արդէն»:

ՄԱՐՄՆԱՄԱՐՁԸ ԵՒ ՍԲԱՌԻՅԻՉՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստանէն, մասնաւորաբար Ալեքսանտրապոլէն, շատ յուսալից նամակներ կը ստացունին: Այս վերջին քաղաքին մէջ ամէն շաբաթ կանոնաւորաբար ֆութպոլի, մարմնամարզական մրցումներ և սքաութական հանդէսներ կը սարքուն: Մարզիկներուն թիւը 10,000ի մօտ է: Նիդակ, երկաթ, ցատկելու փայտ, ամէնքն ալ իրենք շինած են եղեր, միայն սկաուտակի շինութիւնը քիչ մը դժուար գտած են, սակայն ատոր մէջ ալ կը յուսան որ յաջողին: Նետելու իրը երկաթ կը գործածեն ուսական եկեղեցիներու պարտէզներէն գտնուած ծակուած և ումբի տեղ գործածուող երկաթեայ գունդերը:

Փերջերս մեծ հանդէս մը սարքած են, որուն ներկայ գտնուած է Ամերիկեան Նպաստամատոյցի պետ Տօքթ. Եարթ Եւս և լուսանկարներ հանած է:

101. Մարմնամարզը եւ սկաուտութիւնը Հայաստանի մէջ, «Պատրաստ», 17-7-1921: 102. Էրնէսթ Եարթ, նպաստամատոյցի շրջանային ընդհանուր տնօրէն:

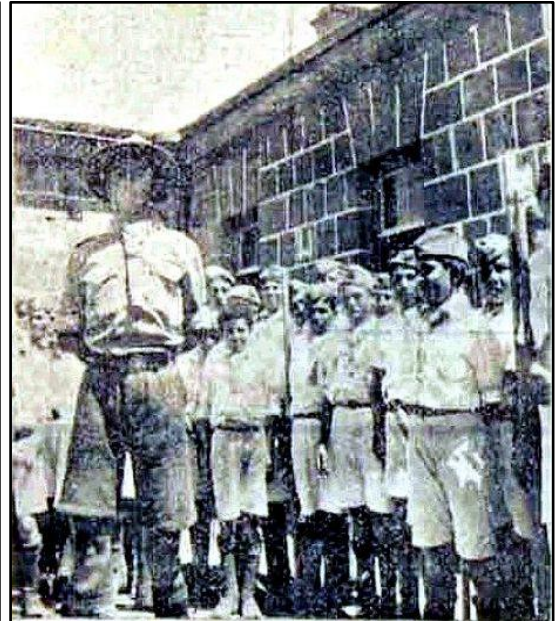
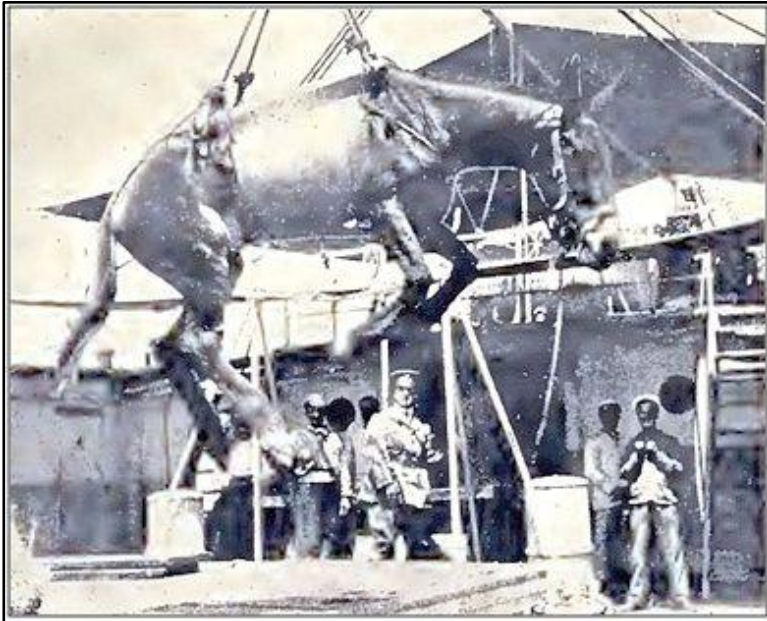
Ծանօթ. Միայն Ալեքսանտրապոլի մէջ, ցեղասպան թուրքէն փախուստ տուած, կամ՝ մէկ ոսկիի դիմաց ազատագրուած 22 հազար հայ որբեր կային, ըստ Ամերիկեան որբախնամին, տես՝ իրենց տրամադրած ստորեւ նկար թիւ 136-ը, իսկ աւելի ուշ՝ 30 հազար որբեր ըստ ստորեւ նշուած Ճէյմս Պարթընի, էջ 125:

Հայաստանի զանազան քաղաքներուն մէջ հայ որբերուն ընդհանուր թիւը 50 հազարէն աւելի էր: Այս կիսավայրենի դարձած, կենդանական բնագոյով, բնութեան մէջ ապրող որբերը ամերիկեան որբախնամին շնորհիւ եւ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտական շարժումին միջոցով վերադարձան «բնականոն» վիճակի, դառնալով կարգապահ, կայտառ ու առողջ քաղաքացիներ: Նուագագոյնը 17, ընդհանրապէս 41 ամերիկացիներ եւ շուրջ 1000 հայեր կը պաշտօնավարէին միայն Ալեքսանտրապոլի որբանոցներուն մէջ, որոնցմէ էր Վահան Չերազ:

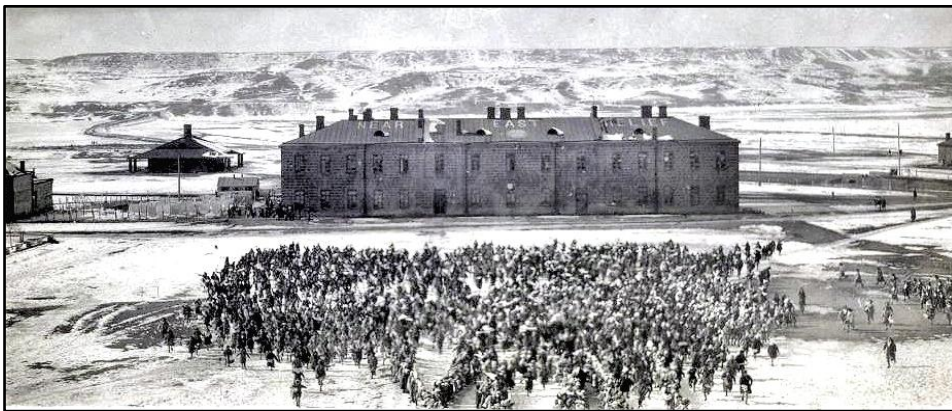
Ճէյմս Պարթըն (James Barton, 1855-1936) իր յայտնի «Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցի պատմութիւնը» (*“Story of Near East Relief,”*)⁷⁴, գիրքին մէջ այսպէս կը նկարագրէ որբանոցներուն հսկայական կալուածները. «Ֆիզիքական տարածութիւնը՝ ծաւալը Ալեքսանտրապոլի երեք գլխաւոր որբանոցներուն՝ Կազաչիի, Փոլիկոնի եւ Սեվերսքիի (մեծութեան շարքով, 1917-1918-ին լրուած նախկին ռուսական զորանոցներ, 10 տարուայ համար ձրի տրամադրուած*) հսկայական է: Այնտեղ կային 170 շէնքեր, որ ինքնին ցուցանիշ մըն է գործի

74. «Story of Near East Relief, 1915-1930: an Interpretation», James L. Barton, New York, Macmillan Company, 1930. Pp 479, էջ 213:

ծառային: Անոնց մեջ են 6 մթերանոցներ իւրաքանչիւրը շուրջ 300 մեթր երկայնքով, շուրջ 40 որբանոցի վերածուած երկյարկանի զորանոցներ, իւրաքանչիւրը 250-էն 1000 որբ բնակիչներով, դպրոցական շէնքեր 24-էն 30 դասարաններով, զանազան չափերով ծառայութեան շէնքեր՝ տնօրէնութիւն, բժշկական, ոստիկանութեան՝ պահակութեան, փուռի, խոհարարութեան, վառելանիւթի, լուսաւորութեան, լուացքի, լոգանքի եւ այլն:

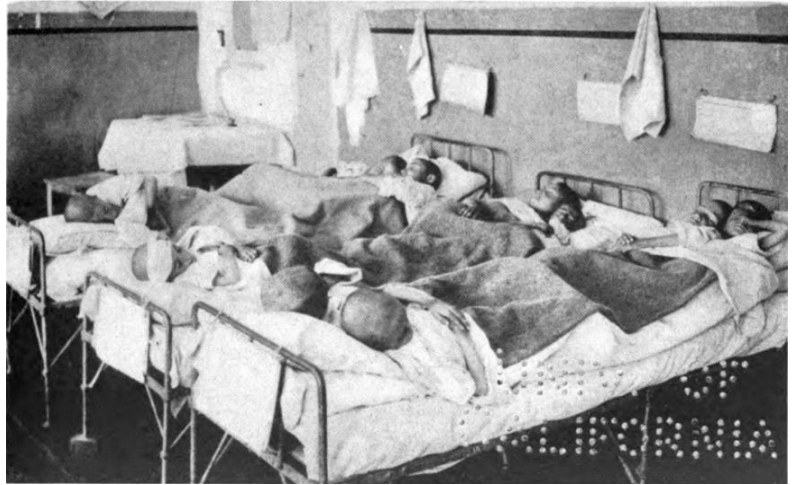

103. Քէփթըն Եարրօ, կեղրոնը, զինուորական տարագով, 40 ջորի կը փոխադրէ նաւով, Պոլիսէն դէպի Ալեքսանտրապոլ, յուլիս 1921: 104. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաւուտ խմբապետը եւ իր սկաւուտները, Կազաչի փոստ, Ալեքսանտրապոլ, 1922:

105. Որբեր զբօսանքի պահուն, Ալեքսանտրապոլի երկյարկանի որբանոցներէն մէկուն առջեւ, ձմռան, 1920: 106. Կազաչի որբանոցին ախկին սկաւուտ տնօրէնը՝ Միլթըն Պրատուն, որ Վահան Չերազին արտօնեց սկաւուտական շարժում հիմնել որբանոցներուն մէջ:

«Ախոռները եւ կառատուները կարելուք էին, քանի որ միայն մէկ որբանոց երկաթուղիին քովն էր (Կազաչին*) եւ ամէն տեսակի ապրանք միւս երկու որբանոցներուն պէտք էր փոխադրել քաղաքէն դուրս, ձիերով, ջորիներով եւ այլն, շուրջ 6-7 քմ հեռու:

107. Որբերուն ննջարաններէն: 108. Խճողուած հիւանդանոցը, ուր երբեմն մէկ անկողինի մէջ 4 որբեր կը մնային:

Միջանկեալ՝ զօրանոցները իրար կապող ճամբաները շինուեցան հայ գաղթականներուն կողմէ, որոնք Ամերիկեան նպաստամատոյցին կողմէ կը վճարուէին եգիպտացորենի ալիւրով:

88. 7 Օգոստոս 1921, «Հայ Սկսուտ». Չերազի կեդրոն դրկած հետեւեալ նամակը, որ տարի մը ուշացումով «Հայ Սկսուտ»-ի 27 օգոստոսի 1922-ի թիւին մէջ է⁷⁵, առանց տարեթիւր նշելու (այդ օրերուն դժուար էր 20 օրէն նամակ հասցնել Պոլիս եւ թերթի մը մէջ հրատարակել). Վահան Չերազ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոնական վարչութեան կը գրէ.

Ձեր կողմէ զրկուած սկսուտական լուսանրկարները ստացանք: Ճիշտ այդ բողէին, սկսուտներուս բանջարանոցէն քաղուած մեր առաջին վարունքները կը ճաշակէինք, ես ու օգնականս Ժօրժ (Չաքէոս) Մարտիրեանը: Մտածեցինք թէ ինչքան լաւ կը լինէր եթէ հնարաւորութիւն ունենայինք այս պտուղներէն զրկելու ձեզի: Լուսանկարները տարի ննջարան, տղաքս թափուեցան գլխուս եւ մէկիկ մէկիկ հարկւրաւոր ձեռքերէ անցան: Խեղճ տղերքը հիացան տեսարաններուն եւ կը հարցնէին: «Պարոն ջան, մեզ	մեր պիտի տանիս Պոլիս, հա՞ Պարոն ջան...»: Սալայն ես ու Ժօրժիկը խօսին մտահոգութեամբ դիտեցինք որ քառթերուն վրայ զարնուած կնիքը մեր անտառան Մատիւրը չ'էր, այլ երեք մասի բաժնուած նշան մը: Այս տեղ ամէն սրահի ճակտին, «Բարձրացիւր Բարձրացուր» ին գունազեղ պատկերները կը փայլէին, մինչ դուք, գէթ այդպէս կը հետեցընեմ, վաղ էք անցեր այն սարէն, որ ջրհեղի տակ չէ մնացեր, եւ որ արեւան տակ ալ չի պիտի մնայ: Վերջապէս դուք աւելի լաւ գիտէք(*)
---	---

109. Չերազին Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոն դրկած 7 օգոստոս 1922 թուակիր նամակը Ա. Մաս:

75. «Հայ Սկսուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 370:

«Ձեր դրկած լուսանկարները ստացանք: Ճիշդ այդ պահուն, սկաուտներու բանջարանոցէն քաղուած մեր առաջին վարունգները կը ճաշակէինք, ես ու օգնականս Ճորճ (Զաքէոս) Մարտիկեանը: Մտածեցինք թէ ինչքան լաւ կ'ըլլար եթէ կարենայինք այս պտուղներէն դրկել ձեզի:

110. եւ 111. Չերագին նշած սկաուտներուն ստեղծած բանջարանոցները:

«Լուսանկարները (Պոլսոյ սկաուտներու գործունէութիւններուն) ննջարան տարի, տղաքս թափեցան գլխուս եւ մէկիկ մէկիկ հարիւրաւոր ձեռքերէ անցան: Խեղճ տղաքը հիացան տեսարաններուն եւ կը հարցնէին. «Պարոն ջան ե՞րբ մեզի Պոլիս պիտի տանիս, հա ...»:

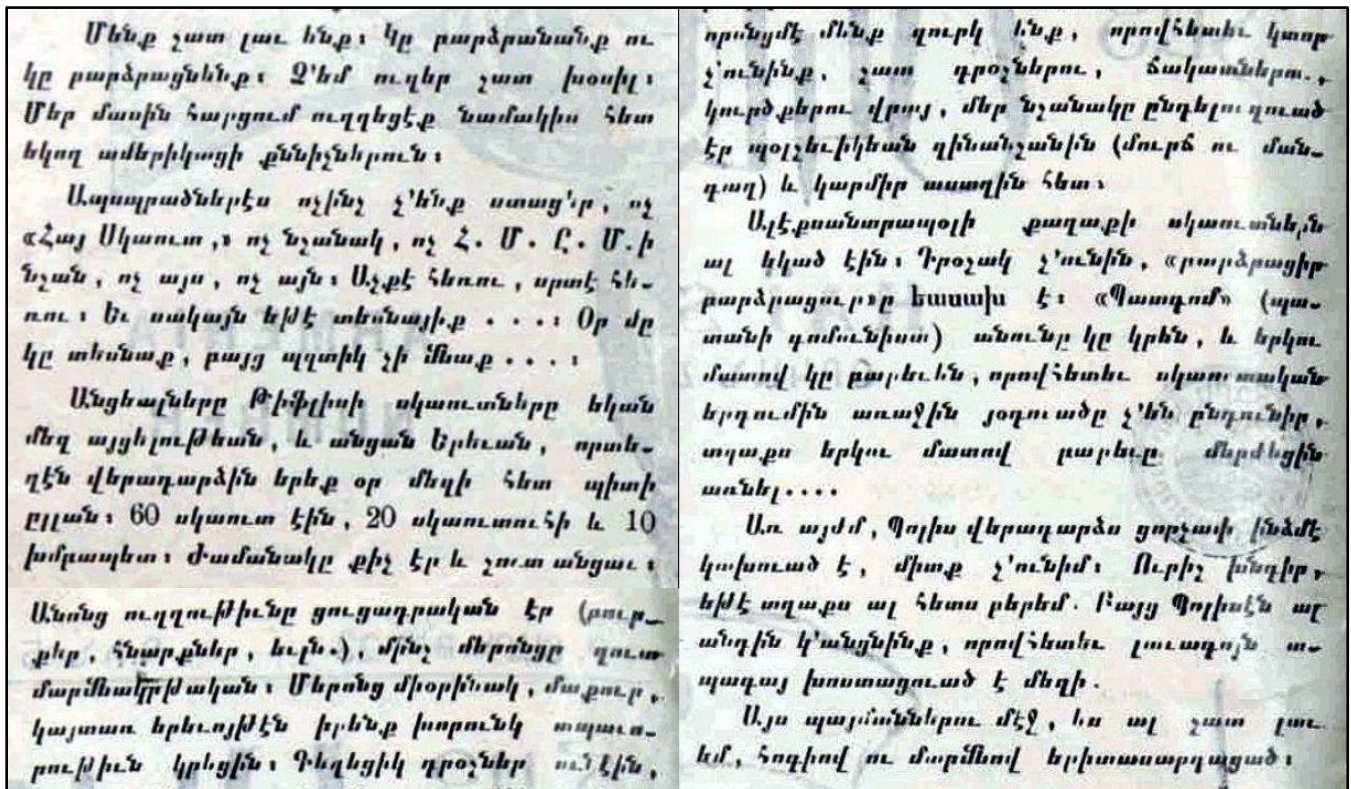

112. Թիֆլիսի արեւուշները Ալեքսանտրապոլի մէջ:

«Սակայն ես ու Ճորճը խոր մտահոգութեամբ դիտեցինք նկարներուն վրայ դրոշմուած կնիքը, որ մեր անսասան Մասիսը չէր, այլ երեք մասի բաժնուած նշան մը:

«Այստեղ ամէն սրահի ճակատին, «Բարձրացիր Բարձրացուր»-ին գունագեղ վահանակները կը փայլին, մինչ դուք, գէթ այդպէս կը հետեւցնեմ, վազ անցած էք այդ լեռէն, որ ջրհեղեղի տակ չէր մնացած եւ արեւան տակ ալ պիտի չի մնայ:

«Վերջապէս դուք աւելի լաւ գիտէք»: Կեդրոնական վարչութիւնը նամակին տակ հետեւեալ ճշդումը կը գրէ. «Մեր սիրելի Չերազը սխալի մը գոհ կ'երթայ, Արարատով մեր նշանակը ջնջուած կարծելով. Այդ նշանակը կայ ու կը մնայ հայ սկաուտի ճակտին վրայ»:

113. Չերազի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոն ղրկած 7 օգոստոս 1922 թուակիր նամակը Բ. մաս:

«Մենք շատ լաւ ենք: Կը բարձրանանք ու կը բարձրացնենք: Չեմ ուզեր շատխօսիլ: Մեր մասին հարցում ուղղեցէք նամակս բերող ամերիկացի քննիչներուն:

«Ապսպրածներէս ոչինչ ստացանք, ո՛չ «Հայ Սկաուտ», ո՛չ նշանակ, ո՛չ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի նշան, ո՛չ այս, ո՛չ այն: Աչքէ հեռու սրտէ հեռու: Սակայն եթէ տեսնէիք... Օր մը կը տեսնէք, բայց պզտիկ չի մնաք...:

«Անցեալները Թիֆլիսի սկաուտները այցելութեան եկան եւ գացին Երեւան: Վերադարձին՝ երեք օր մեր հետ մնացին: 60 սկաուտ, 20 արենուշ եւ 10 խմբապետ: Ժամանակը քիչ էր եւ շուտ անցաւ:

«Անոնց ուղղութիւնը աւելի ցուցադրական էր (բուրգեր, հնարքներ, եւ այլն), մինչ մերիններունը զուտ մարմնակրթական՝ միօրինակ, մաքուր, կայտառ. Երեւոյթը խորապէս տպաւորեց զանոնք: Գեղեցիկ դրօշներ ունէին, որոնցմէ մենք գուրկ ենք, որովհետեւ (գեղեցիկ, գունաւոր) կտոր չունինք, շատ մը դրօշներուն, ճակատներուն եւ կուրծքերուն վրայ մեր նշանակը ընդելուզուած էր պոլշեիկեան զինանշանին (մուրճ ու մանգաղ) եւ կարմիր աստղին հետ:

«Ալեքսանտրապոլի քաղաքի սկաուտներն ալ եկած էին: Դրօշակ չունին, «Բարձրացիր բարձրացուր»-ը արգիլուած է: Պատգոմ (պատանի գոմունիստ, ապա պիոներ եւ կոմսոմոլ*) անունը կը կրեն, եւ երկու մատով կը բարեւեն, որովհետեւ սկաուտական երդումին առաջին

յօդուածը չեն ընդունիր (ըլլալ հաւատարիմ Աստուծոյ*), տղաքս մերժեցին երկու մատով բարելը...

«Առ այժմ իմ կամքովս Պոլիս վերադառնալու միտք չունիմ: Այլ հարց, եթէ տղաքս ալ հետս բերեմ: Բայց Պոլիսէն ալ անդին կ'անցնինք, որովհետեւ լաւագոյն ապագան խոստացուած է մեզի (ամերիկեան որբախնամին կողմէ*):

«Այս պայմաններուն մէջ ես ալ շատ լաւ եմ, հոգիով ու մարմնով երիտասարդացած»:

Ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ Ճորճ Մարտիկեան 7-էն 28 փետրուար 1922-ի միջեւ վերադարձած է Պոլիս, իսկ 24 յուլիս 1922-ին Ամերիկա գաղթած (հասած) է ըստ իր ինքնակենսագրութեան, որ երբեմն թուականներու եւ եղելութիւններու շփոթ կը ստեղծէ, քանի որ Պոլիս վերադառնալէն ետք ան կ'ըսէ, թէ քանի մը օրէն, անմիջապէս դէպի Ամերիկա փախուստ տուած է, իսկ նաւով ճամբորդութիւնը այդ օրերուն առաւելագոյնը 2 ամիս կը տեւէր: Երկրորդ, Զաքէոս անունը միայն Չերազը նշած է, սակայն կասկած չկայ, որ նոյն անձն է, հետագային հայերը դէպի Ամերիկա գաղթի՝ ամերիկեան ԱՆՉԱ կազմակերպութեան նախագահը:

114. Հայկական դարձած ռուսական եկեղեցիէն, կը վերադառնան, Ալեքսանտրապոլ:

89. 15 Օգոստոս 1921, «Հայ Սկաուտ».⁷⁶ Կը հրատարակէ Ամերիկեան նպաստամատոյցի Կազաչի Փոստի տնօրէն՝ Միլթըն Պրաունին Ալեքսանտրապոլէն Երեւան փոխադրուելուն առիթով հրաժեշտի հանդիսութեան ընթացքին, սկաուտ խմբապետներուն անունով արտասանուած խօսքը, որ հաւանաբար Չերազի կողմէ արտասանուեցաւ, քանի որ անգլերէնին կը տիրապետէր (Անգլիա, Օքսֆորտ ուսանած էր*):

Յատկանշական է, որ այս գրութեան տակ ստորագրած են «Կազաչի Փոստի սկաուտներուն կողմէ» հետեւեալ 10 անձերը՝ խմբապետական կազմը, իրենց պաշտօններով.

76. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 374:

5 խմբապետներ՝ Գասպար Մկրտիչեան, Լեւոն Աւետիսեան, Սարգիս Աւետիսեան, Սամսոն Իսրայէլեան եւ Սմբատ Եղիազարեան: Պահակապետ՝ ՎահանՉերազ, օգնական՝ Ժորժի (Ճորճ*) Մ. Մարտիկեան: Ուսուցիչ՝ Մամիկոն Գասպարեան: Սկաւուտական թեկնածուներու խումբէն՝ Մկրտիչ Թորոսեան եւ արհեստաւորներու խմբապետ Միհրան Մանուկեան: Ստորեւ հատուածներ. (նշեմ, որ Չերազին առաջարկըր նդունելով է, որ Պրատուն՝ ինքն ալ սկաւուտ խմբապետ, արտօնեց որբերուն մէջ սկաւուտական գործունէութիւնը):

ՔԵԲԸՆ Մ. Տ. ՊՐԱՆՈՒՆԻՆ
ԿԱՆԱԾՈՒ ՊՈՍԵՆ ԵՆԻՈՐԻ ԼԻԱԶՈՐ ԵՒ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԿԵՏԻՆԻ

ԻՐ ՄԵՆԻՆԻՆԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱՆԱԾՈՒՆ
ՍՈՒՆԻ ՍՈՍԵՆԻ ԳՐԱԾՈՒ

Այսօրեւէ է բաւարար. թող օգնութեամբ
 Բարձրանել այն զեղծն զպատմութեան
 մով փոքրեւն ձեռք մանկաւ: Սակայն աշխու-
 րած ենք առ այդ ձեռք մանկաւ արտաշախտ
 այն անկեղծ համարեալք. խոր հրաշմեք եւ
 անհուն երախտիքը զորս եր տաճենք ձեզ
 հանգիստ:

Մենք, բազմաթիւնք մեք մարտիրոս ազգին
 մատուցէ շատաւորեալ, վայելելով ազատ Ամե-
 րիկայի հողատարութիւնն ու պաշտպանութիւնը
 շատ լաւ ենք ըմբռնած այդ անշաղկապ
 աշխարհի մեծ թաղանձան վեհութիւնը՝ եւ
 անմահութիւնը այն ազնիւ օտարազգիներուն
 որոնք եկած են աշխարհի մեզ համար:

Դուք, մեր սիրեցեալ Մըզըր Պրատուն, այդ
 ազատամիտ եւ աշխարհ փառաբերելի փայլուն
 ներկայացուցիչը եղաք, եւ մ'ը ծուարած
 ազգութեան վերջին եւ անյոյս խելաները,
 չնորհիւ ձեր ցուցադրած ապրտական եւ ան-
 նորեկն պատգամութեան, ֆիզիքային փըր-
 կուցեան եւ անվերջ պահեցի ապրելու կարգը,
 որ մեր փառաբերելի անապառ զբաղմունքն է:

Մեր սիրտապատկանողը մանաւորապէս
 ձեր բարձր ուշադրութեան առարկան լինելով,
 կարճ ժամանակի մէջ բարենորոգեալ եղաւ, ման-
 տեսակեալով, եւ թող բարոյականով ու հիւժ-
 տած մարմններով ազեքը, չնորհիւ ձեր
 հզօր քաղաքութեան եւ աշխարհի մեծ
 արժանաշան սկաւուտ անունը կրելու պատուին,

եւ այդ նախնանքի տիպաբոլ տանելու փառ-
 քով եւ գիտակցութեամբ:

Եւ այժմ ձեզմէ բաժնուելով՝ մի այնչափ
 տխուր յայտնութիւն է, որուն հետ զմեզ
 եղաւ մեզ համար հաշտութեան եղբ մը գտնելու
 չնշող իրականութիւնը մեզ համար տանելի
 կը գտնուէր միայն այն նկատմամբ, որ ձեր
 մեկնումն մէջ կը գտնենք արժանի բարեկե-
 ցած եւ վարձարարութիւն, եւ քանատաճք ուն-
 ղազմադիւրի առաքելութիւններուն զորս ար-
 տարիքից մեծն: Գարշ ձեր պատմութեան
 բովանդակութիւնը:

Աւր որ ալ երթաք, ինչ որ ալ ըլլայ, մեր
 սիրող սրտին ու քննող իշխանները ձեզ
 հետ պիտի լինին: Փափակ անկիւն մը պիտի
 ունենանք մեր իւրաքանչիւրին քաղաքային
 իշխանութիւնուն մէջ: Զեր ամէն գործին, ամէն
 ձեռնարկին մէջ, ձեզ զգալովք պիտի գտնէք
 ձեր սիրած աշխարհակալեան եւ թաւարթի
 հայրազններուն արտաքին ցանկութիւնները,
 երախտալէս եւ քաղաքի փառք, գերազանց
 յարգանքի խաղաղ բարեւ որ իրենց
 թանկագին եւ անզուգական բարեկարգ եղաւ:

Մեր պատանշանդին մէջ պատուաւ տեղ ունի
 մի գեղազարդուած արձանագրութիւն: Այդ
 մեր սկաւուտական երգումն է, որ երեք յաջ-
 ուածով կ'որոտազնէ այն զաւոր շաւիղը որուն
 պիտի հետեւի պատանքին, հասնելու համար
 բարձր մարդ եւ տիպար քաղաքացի գտնուելու
 խաղալէս: Ամենազգի միջնաւոր արջանք այդ
 երգումն իրաւ կը հիմնարկին իրենց կենսի
 ուղղութիւնը:

Մեր սրտերուն մէջ մենք որովայնից յորորդ
 յարուած մ'ալ աւելցնել այդ վեհաւար իրաւ
 վերջութիւնք մեր սրտերուն մէջ անվերջ
 պահել ձեր իշխանաւր, երախտապարտ լինել

ձեր բարեկեցութեան համար, ազգաբանեւ այն
 յայտեր որ դրած էք մեր վրայ, եւ օգնել ձեզ
 մեր կամքին ու բազմակերպութեան ընդ
 ու թափով, մեր անկեղծ նայելիքը իր
 պատմականին վրայ բարեկեցելու համար:

Ձեր անունը մ'ը մալ պիտի մնայ նաեւ մի
 ուրիշ որոշման կապով: Հանդիսաւոր եւ միջ-
 համուտ հայապետութեամբ, ցանկացածք որ
 բարեկեցիք ընդունել պաշտպան Բաւոյ պատ-
 ուական սկաւուտային տիպաբոլ: Ընդունե-
 լով ձեզ իր մեր պէտք, չի նայած մեզ ան-
 շատող հետադարձութիւններուն, մենք հանգիս-
 ղը եւս աւելցնած կը լինենք այն անխոր-
 տակելի շղթային, որը մեզ պիտի կապէ ձեր
 իշխանակն եւ մեր յանձն առած պարտականու-
 թիւններուն:

Որովհետեւ դուք սկաւուտ էք, գերազանց-
 արժէ: Սկաւուտ էք, որովհետեւ. բարձր պա-
 տկէ զառ մեր մեծ նայելիքին պատիւը, սի-
 րեցիք նաեւ մեր: Սկաւուտ էք, որովհետեւ
 խաղաղութեան օգնել անկարելի, զայն չի լինել
 վառելի պահուն: Եւ ձեր խաղաղ նախնանք
 եղաւ: Սկաւուտ էք, որովհետեւ ձեր պատա-
 կանութիւնը կատարեցիք ամէն ճանաչմանք
 ներքեւ: Սկաւուտ էք, որովհետեւ շատ
 բարեկեցիք գործեցիք, որոնց հաշիւը չկայ:
 Սկաւուտ էք, որովհետեւ մաքուր եղաք խա-
 քով ու գործով: Սկաւուտ էք, որովհետեւ գը-
 լարթ էիք միշտ, քանի որ ձեր խելը մաքուր
 էր, եւ պարտականութիւնը կատարած մարդու
 երկնքին եւ շնորհ ցուցք կը հաւատարմութիւն
 խելքին: Սկաւուտ էք, որովհետեւ միշտ հա-
 մուտ ու քաղաքավոր եղաք ձեր բարեկե-
 թեան մէջ: Սկաւուտ էք, որովհետեւ շիւտար-
 անեղապան, անզնաւորք եւ յաւանեղ
 եղաք: Սկաւուտ էք, որովհետեւ օգնեցիք գրծ:

բազմին, տխուր, անկեղծ, մերկին, սովա-
 ձին, հիւսկին: Սկաւուտ էք, որովհետեւ
 քով անասանք եւ պարտեցին եղաք մեծ
 վառելիքով: Ժամանակ: Սկաւուտ էք, որով-
 հետեւ բարեկեցիք մեզ ամենք, ու բարե-
 քաղաք:

Եւ հիմա, երթաք բարով ու բարձր
 պարտ: Այնտեղ դուք մեզ չ'էք կարող մոռնալ,
 որովհետեւ ձեր աչքին առաջ ցրած պիտի
 անանք միշտ մեր վեհ խորհրդանշան իրա-
 կան պատկերը, այնքան ու հպարտ Արարողը
 իր բարձր պատմական, բարոյական, ֆիզիքա-
 կան մեծ նշանակութիւններով: Մենք բոլորս,
 ձեր սիրական հայ սկաւուտներք, յայտնաբեր-
 յաւել, այնպիսի արտերով, ձեզ կը ցանկանք
 անապատելի եւ երկար կեանք, լիակատար
 յաղթանակ մեր խաղաղութեան ձեռնարկներուն
 մէջ, եւ այն գերազանց ու անսկան երկնակա-
 թիւնը որ մեծաշունչն է այն մարդուն, որ
 անկեղ իրաւով կատարած է իր պարտականու-
 թիւնը եւ որ այնքան երախտաւորեալի ունի:
 Այնպիսիք, Կապի Բոս, 15 Օգոստ 1921

Կապի Բոսի Սկաւուտներու կողմէ

Խմբապետներ	Գանձարկներ
ԳԱՍՊԱՐ ՄԱՐԿԵՆԻՆ	ՎԱՅԱՆ ՏԻՐԱԶ
	Սկաւուտ
ԼԵՈՆ ԱՆԵՍԻԱՆ	ԺՈՐժ Մ. ՄԱՐԿԵՆԻՆ
	Ուսուցիչ
ՍԱՐԳԻՍ ԱՆԵՍԻԱՆ	ՍԱՄՈՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
ՍԱՄՈՆ ԿԱՐԱՊԵՆԻՆ	ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՆԻՆ
ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՆԻՆ	ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՆԻՆ
Սկաւուտներ թիւններու Խմբապետներ	ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՆԻՆ
ԱՐՄԵՆԱՍՏԱՆԻ Խմբապետներ	ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՆԻՆ

115. Սկաւուտ խմբապետական կազմին կողմէ Հրաժէշտի խօսքը Կազաչի փոստի Ամե-րիկեան նպաստամատոյցի տնօրէն Միլթըն Պրատունին:

«...Դուք, մեր սիրեցեալ Մըզըր Պրատուն, այդ ազատամիտ եւ այլասեր (ամերիկացի*) ժողովուրդին փայլուն ներկայացուցիչը եղաք, եւ մեր ծուարած ազգին վերջին եւ անյոյս խելակները, չնորհիւ ձեր ցուցադրած ասպետական եւ աննկուն պաշտպանութեան, ֆիզիքապէս փրկուեցան եւ անվերջ պահեցին ապրելու կամքը, որ մեր ժողովուրդին անսպառ դրամագլուխն է:

«Մեր սկաւուտներուն պահականոցը, մասնաւորապէս ձեր բարձր ուշադրութեան առարկան ըլլալով, կարճ ժամանակի մէջ բարենորոգուեցաւ ամէն տեսակետով: Թոյլ բարոյա-կանով ու հիւժած մարմիններով տղաքը, չնորհիւ ձեր քաջալերանքին եւ աջակցութեան, ար-ժանացան սկաւուտ ըլլալու պատիւին:

«...Մեր պահականոցին մէջ պատուոյ տեղ ունի սկաւուտին երդումը երեք յօդուածով, որ կ'ուրուագծէ այն դալար շաւիղը որուն պիտի հետեւի պատանին, հասնելու համար բարձր տիպար քաղաքացի դառնալու իտեալին:

«...Որովհետեւ դուք սկաւուտ էք, գերազանցօրէն: Սկաւուտ էք, որովհետեւ բարձր պահելէ գատ ձեր մեծ հայրենիքին պատիւը, սիրեցիք նաեւ մերը: Սկաւուտ էք, որովհետեւ խոստա-ցաք օգնել անկարելի, զայն չլքել վտանգի պահուն, եւ ձեր խօսքը նուիրականէ: Սկաւուտ էք, որովհետեւ ձեր պարտականութիւնը կատարեցիք ամէն պայմաններու տակ: Սկաւուտ էք,

որովհետև անհաշիւ բարիքներ գործեցիք: Սկսուտ էք, որովհետև մաքուր եղաք խօսքով ու գործով: Զուարթ էիք միշտ, քանի որ ձեր խիղճը մաքուր էր, պարտականութիւնը կատարած մարդու երջանիկ ու շէնշող ցոլքը կը ճառագայթէր ձեր դէմքէն,Սկսուտ էք, որովհետև օգնեցիք դժբախտին, տկարին, անկեալին, մերկին, սովածին, հիւանդին: Սկսուտ էք, որովհետև քաջ, անսասան եւ պաղարիւն եղաք մեծ վտանգներու ժամանակ: Սկսուտ էք, որովհետև բարձրացուցիք մեզ բոլորս ու բարձրացաք»:

116. Ճորճ Մարտիկեան իր «Օմար Խայամ» ճաշարանին առջեւ, Ման Ֆրանսիսքո, 1950-ին: 117. Մարտիկեանի նշած 1920-ի ամերիկեան «Պորտըն» տուփի թանձր կաթը, որ իր եւ հազարաւոր որբերուն կեանքը փրկեց:

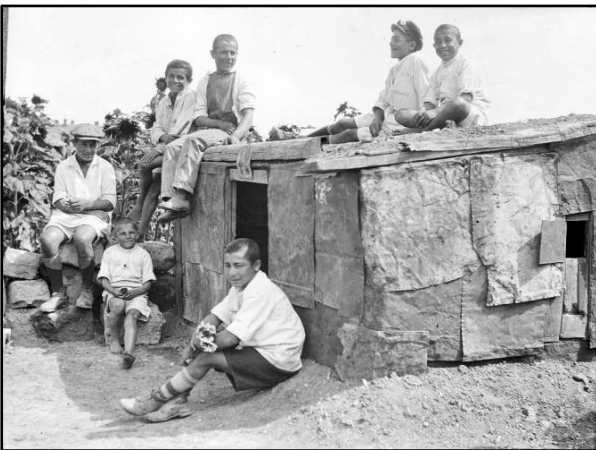
90. Ճորճ Մարտիկեան իր ինքնակենսագրութեան մէջ Պրաունի մասին կը գրէ⁷⁷. «Քեփթըն Միլթըն Պրաուն խիզախ անձ մըն էր, որ իր սեւ նժոյգով, ամերիկեան ատրճանակը մէջքին, կը պտտէր Ալեքսանտրապոլի փողոցներուն մէջ: Ձեռով մը՝ ան վստահութիւն կը ներշնչէր, որ ո՛չ պոլշեիկը, ո՛չ ալ թուրքը մեր որբերը պիտի չարչրկէին (քանի որ, երբ անոնք իշխանութեան տիրացան, թալանեցին որբանոցները, ցիր ու ցան ըրին որբերը, հալածեցին ամերիկացիները, որոն քիտյս տուին դէպի Կարս: Ապա, վերին, միջպետական (Ամերիկա-Խորհրդային Միութիւն) համաձայնութեամբ, ամերիկացիները վերադարձան իրենց որբախնամ ծառայութեան*): Ան մեր ամերիկացի ձիաւոր ասպետն էր»: Ապա կ'աւելցնէ, որ Պրաունին կը յաջորդէ ոչ անոր որակով, սակայն ուսեալ եւ հմուտ պարոն Ռէնքինը (W. W. Rankin), որուն գլխաւոր յատկանիշը կարգապահութիւնն էր:

77. «Song of America», George Mardikian, Published by McGraw-Hill, 1956, 312 pages, էջ 2-129:

Ժամանակագրական շարքէն դուրս՝ պետք է մեջբերել Ճորճ Մարտիկեանի դերակատարութիւնը **1915-էն 1922**, քանի որ քանի մը անգամ իր անունը նշուեցաւ եւ պիտի նշուի: Ան իր ինքնակենսագրութեան մէջ գրած է կարեւոր դէպքերու մասին, սակայն առանց յստակ թուականներու, որոնք կարելի եղաւ մօտաւորապէս վերծանել:

Արեւելեան Պոլիսի, Սկիւտարի սկաւուտ՝ Ճորճ, 15 տարեկան էր, երբ 24 Ապրիլ 1915-ին թուրք ոստիկաններ իր հայրը կը տանին սպաննելու: Չերազի նման, անմիջապէս ինքն ալ կը միանայ Կարսի մէջ կամաւորական առաջին գունդին, Անդրանիկին, որուն սերտ գործակից, թիկնապահն էր իր մօր եղբայրը՝ յայտնի զինուորական՝ Գրիգոր Ամիրեանը⁷⁸:

Մարտ 1919-ի Կարսի ազատագրումէն ետք, Ճորճ կը սկսի սկաւուտական գործունէութիւն, ուր 1920-ի ամռան կը ծանօթանայ Ամերիկեան նպաստամատոյցի Կարսի պատասխանատուներէն Ճորճ Ուայթի (George D. White), որսկաւուտներուն համար իրենց շտեմարանը կը բանայ: Սակայն թուրք քեմալական-պոլշեիկ դաշինքին հետեւանքով, 30 հոկտեմբեր 1920-ին՝ թուրքերը վերստին կը գրաւեն Կարսը եւ շատերու կողքին, Մարտիկեան իբրեւ գերի, գրեթէ առանց սնունդի, կը բանտարկուի, 20 հոգի մէկ փոքր սենեակի մէջ, առանց անկողինի, նախկին երշիկի գարշելի գործարանի մը մէջ:

118. Տնաշինութեան վարժութիւն: 119. Ծնունդի առիթով պտոյտ, Ալեքսանտրապոլ:

Ծանօթ՝ Պոլիս հրատարակուող Ամերիկեան նպաստամատոյցի «Նիւ Իսթ Ռիլիֆ» ներքին լրատուն (Near East Relief) **12 մարտ 1921**-ին կը գրէ, որ Կարսի 6000 հայ որբերը Ալեքսանտրապոլ պիտի փոխադրուին⁷⁹: Իսկ **13 Ապրիլ 1921**-ին կը գրէ, որ Կարսի գործունէութիւնը դադրած է եւ բոլոր գոյքերը Ալեքսանտրապոլ կը փոխադրուին⁸⁰:

Շաբաթներ ետք, գրեթէ հիւժած, երբ իբրեւ տաժանակիր աշխատանք բանտէն դուրս, անիմաստ նպատակով երբ սառ կը կտրէին, բախտով, ճամբու եզերքին, թուրք պահակին տուփ մը կաթով կաշառելու համար, կը հանդիպի ինքնաշարժով անցնող Ուայթին, որուն կը յայտնէ, որ ինք այդ սկաւուտապետն էր: Յաջորդ օրն իսկ, Ուայթ բանտապահին կ'ըսէ, որ Ճորճը իրենց պաշտօնէաներէն է եւ հիւանդանոց կը փոխադրեն զայն, ուր 3 շաբաթ ապա-

78. <https://hyw.wikipedia.org/wiki/Գրիգոր>

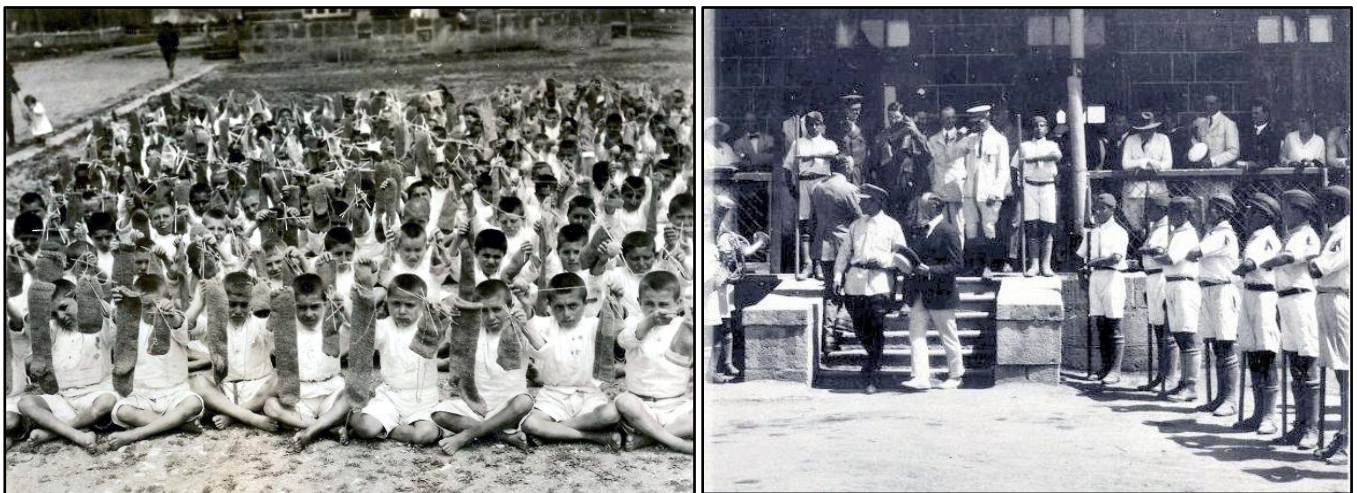
79. Near East Relief, March 12, 1921, vol 3, no 10, Constantinople, printed by H. Matteosian, էջ 4.

80. Նոյնը, 11 յունիս, 1921, թիւ 23, էջ 1:

քինել է ետք, հետիոտն, ձիւներուն մէջէն փախուստ կու տայ դէպի Երեւան (շուրջ 150 քմ*), որ կը տեսէ 10 օր: Երեւանի որբախնամներէն բժ. Աշըր (տես՝ էջ 67, Dr. Ussher) զինք կը պահէ պոլշեիկներէն, ապա ցուրտէն ապաքինելէն ետք, Ալեքսանտրապոլ՝ Կազաչի որբանոց կը դրկէ զայն, ուր պահակ կը նշանակուի: Ուրեմն հաւանականէ, որ 1920 դեկտեմբերի կեսէն ետք ան կը հասնի Չերազին քով:

91. 20 Օգոստոս 1921-ի շուրջ*. Մարտիկեան կը պատմէ, հաւանաբար պոլշեիկ իշխանութեան կողմէ իրենց այս առաջին հալածանքին մասին. «Օր մը պարոն Ռէնքինի բացակայութեան, պոլշեիք կոմիսարը զինուորներով որբանոց եկաւ եւ իմ մեծաւորս՝ Վահան Չերազը եւ զիս կեդրոն տարաւ: Այնտեղ ստորադասեր մեզ ամբաստանեցին որբերուն հակասովետական, հակապոլշեիքեան եւ հակապետական ուսուցում կատարելու մէջ:

«Անշուշտ մենք մերժեցինք ամբաստանութիւնը, ըսելով, թէ մեր միակ մտահոգութիւնը որբերը ողջ առողջ պահել եւ այբուբենն ու շիտակ խօսիլ սորվեցնելն էր:

120. Ալեքսանտրապոլի որբ պատանիներ ցոյց կու տան իրենց հիւսած գուլպաները:

121. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Չերազի սկաւառները կը պատուեն Ամերիկեան բարձրաստիճան պատուիրակութիւնը, որ այցելեց որբանոցները, 1921-ի ամռան:

«Յանկարծ, հարցաքննութեան սենեակին դուռը բացուեցաւ ու ներս մտաւ կոմիսարը... Իր դէմքը ծանօթ էր, եւ նկատեցի, որ Չերազ անմիջապէս ճանչցաւ զայն: Ան սաստիկ զայրացած, մեզի «հակապոլշեիկ քաղքենիներ» կոչելով ու նոր սերունդը խաթարողներ, շուրջ տասը վայրկեան գոռալով դասախօսութիւն տալէ ետք հրամայեց, որ մեզի իր գրասենեակը տանին, այն տպաւորութիւնը թողնելով, որ մեզի չարչարելով պիտի խոստովանեցնէ:

«Երբ այնտեղ առանձնացանք, եւ ապահովեց, որ իր մարդիկը հեռացան, ան դուռը կղպեց, փաթթուեցաւ մեզի եւ մանուկի մը նման սկսաւ լալ: «Հաճեցէք ներել ինծի» - ըսաւ խեղդուած ձայնով: Յանկարծ յիշեցի, որ ան մեր որբերէն փոքրիկ Յակոբ Համտիլեանին եղբայրը՝ Կարօն էր: Յակոբը Վահանին յատուկ ուշադրութեան առարկան էր, քանի որ անոր մեծ եղբոր՝ այս կոմիսարին հետ ուս ուսի կռուած էին թուրքերուն դէմ: Իր մեծաւորները պարտադրած էին ձերբակալել մեզի, եւ չէր կրնար միւսներուն ներկայութեան մեր հանդէպ իր համակրանքը ցոյց տալ: Ըսաւ, թէ մի՛այն ամերիկացի պատասխանատուէ մը եթէ բողոք ըլլայ,

մեզի ազատ կրնայ արձակել, նոյնիսկ համաձայնեցաւ, որ սկաուտ մը դրկենք Երեւան քեփ-թըն Պրաունին: Արդէն սակայն, Ռէնքին վերադարձած ըլլալով կը բողոքէ, թէ առանց իր արտօնութեան «ամերիկեան հող» մտած են եւ կը պահանջէ մեզի ազատ արձակել: Կարօ Համտիլեան ուրախութեամբ մեզի ազատ արձակեց:

Այս դէպքէն ետք, Չերազին հետ հասկցանք, որ պոլշեիքները մեզի հանգիստ պիտի չի ձգեն: Ու հակառակ իմ պնդումիս, որ ես մնամ ու ինք փախուստ տայ, քանի որ ինք անզիջող, հաստատամիտ բնաւորութիւն ունէր, իսկ ես՝ համակերպող, Չերազ պնդեց, որ ինք պիտի մնայ մինչեւ վերջ ու ես պետք էր վերադառնայի Պոլիս: Եւայդպէս ալ կ'ըլլայ:

122. Հազարաւոր սկաուտներն ու որբերը դաշտին վրայ «Ամերիկա շնորհակալութիւն կը յայտնենք ձեզի» անգլերէն նախադասութիւնը կը կազմեն, օդէն նկարուած:

92. Ամառ 1921. Մարտիկեան կը պատմէ, որ ամերիկացի երեւելի անձնաւորութիւններ, շուրջ քսան ծերակուտականներ, ներկայացուցիչներ եւ այլն, Հայաստան այցելեցին, քննելու համար որբանոցներուն վիճակը տես՝ նկար 121:

«Մենք բոլորս (սկաուտներն ու որբերը*) դէպի կայարան տողանցեցինք դիմաւորելու հիւրերը: Ապա, (Կազաչի փոստի*) դաշտին մէջ տողանցելով մեր խմբապետական կազմին օժանդակութեամբ կազմեցինք «Ամերիկա շնորհակալութիւն կը յայտնենք ձեզի» անգլերէն նախադասութիւնը: Ապա Ճոն Վորիս (Dr. John R. Voris), որ Ամերիկեան նպաստամատոյցի կրթական ընդհանուր պատասխանատուն էր, խրախուսիչ ճառ մը արտասանեց, որ երբեք քչենք մոռնար. «Յոյսերնիդ մի կորսնցնէք, Ամերիկան տեղեակ է ձեր մասին ու կը սիրէ ձեզ: Ամերիկան պիտի ապահովէ, որ դուք, քրիստոնեայ տղաք ու աղջիկներ, մեծ եղեռնէն վերապրողներդ պիտի խնամուիք սնունդով, հագուստեղէնով ու տաքուկ միջավայրով»:

93. 23 Օգոստոս 1921, «Հայ Սկաուտ»⁸¹. (Նոյնպէս՝ տարի մը ուշացումով տպուած) Չերա-

81. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 370:

զի նամակը՝ կեղրոն. «Երեւան երթալուս առթիւ, (Պրաունի Երեւան փոխադրուելէն ետք*) ծանօթացայ այնտեղի սկաուտական դրութեան, որ շուտով մեծ համեմատութիւններ պիտի ստանայ՝ ամերիկացիներուն աջակցութեան շնորհիւ: Թերեւս որբանոցներուն մէջ անոնց թիւը մինչեւ 1000 սկաուտի հասնի:

23 Օգոստ.

Երեւան երթալուս առթիւ, ծանօթացայ այնտեղի սկաուտական դրութեան, որ շուտով մեծ համեմատութիւններ պիտի ուսանայ՝ ամերիկացիներու աջակցութեան շնորհիւ: Թերեւս մինչեւ 1000 հատ որբանոցային սկաուտներ հասնին: Երբ որբանոցին մէջ տոբի կեանքիս առաջին դասախօսութիւնը, եւ որովհետեւ ես չէի կարող հաշտուիլ այնտեղի ձեռնարկա թող նկուս եւ Երեւան մնալու մտքին հետ, շատագին կերպով գրեցի Եզնիկին որ անմիջապէս Թաւրիզէն գայ եւ գործը ստանձէ, հակառակ պարագային ինքնակոչները շատ են:

Երեւանի որբ սկաուտներուն վրայ M. Dewis անունով ամերիկացի մը կայ, որ շատ լուրամիտ, համակրելի եւ համեստ անձնաւորութիւն է, եւ շատ ժողովրդական՝ առողջ մօտեցական մեր լիզուին անտեղեակ լինելը անհրաժեշտ կ'ընէ որ հայ մարզիչ մը գործակցի իրեն, եւ պարզ է որ Եզնիկէն լաւը արամադուելի չէ:

Մինչեւ անոր գալը, օգնական մօրժը զրկիցի Երեւան, երեք սկաուտներու հետ որպէսզի հսկէ կազմակերպութեան եւ մար-

զանքին: Երբ վերադառնայ, նորէն ես պիտի երթամ 10 15 տղաներով, փորձելու կատարելու եւ մարմնակրթական ցուցմունքներ տալու համար եւ այսպէս շարունակաբար մինչեւ որ Եզնիկը գայ:

Պէտքն-մատուցի նամակը հանդիսաւորապէս կարդացուեցաւ եւ պատին վրայ ցուցադրուեցաւ մեր ընթերցարանին մէջ:

Մեզ այցելող զանազան ամերիկացի քննիչներն ալ լաւ տպաւորուեցան, եւ խոստացած են ի նպաստ մեզ յուզել եւ կապ հաստատել առաջ ամերիկայի սկաուտական շրջանները:

Հայաստանի արտա-որբանոցային սկաուտական դրութիւնը կառակերպական է:

Մեր տղաքը խորունկ հիւսիսափութիւն կիեցին տեսնելով որ ստացուած նոր թերթեւրուն մէջ ակնարկութիւն մը իսկ չկար իրենց մասին: Թերեւս օտար թերթերէն թարգմանելով քիչ տեսնէն դրէք մեր մասին:

Վարագը կը շնորհաւորեմ իր հրաշալի գրքերով ինչ համար: Ֆուլպոլի այսքան դործնական դասադիրք, ուրանդ վճարական պատասխան տրուած է խաղին veterans-ը հետաքրքրող զանազան կնճռոտ պարագաներուն մասին, եւ ուրանդ ֆուլպոլիսաներու մեծ պատուհաս օժն ալյախ մասին այսքան յատուկ ու մատչելի ծանօթութիւններ կան, դեռ ոչ մի տեղ չեմ պատահած: Ես վստահ եմ որ այս գրքովը դարագլուխ մը պիտի բռնայ՝ հայկական ֆուլպոլին համար, եւ դաշտին վրայ շուտով զգալի պիտի լինին այն գերադանց հասկացողութիւնները խաղին ներութիւններուն մասին, զորս այս գիրքը այնքան պարզ գիծերով յայտնուած է ներկայացնել ընթերցողին:

Սպիրտ Վարագս, արդէն մեր սկաուտանոցին մէջ ծանօթ դէմք մըն ես:

Խնդրեմ վոթացուցէք գունաւոր կտորներ, դրօշակներու համար, նաեւ բոմբ մը, օրինակս գունաւոր մը (7 k 250), երեք ֆուլպոլ: Պէյլպոլի գնդակներ միայն եւ Պասքէթպոլի գնդակներ ստացանք վերջերս ամերիկայէն: Սընտուկները բացուած էին, եւ շատ բան վերցուած:

Յ. Գ. Անցեալ որ գրական-թատերական երեկոյթ տուինք, շատ յաջող ներկայացուցքներ Պաղտատար Ազրարի, սկաուտակ, ու որդասանութիւններ, եւ Յաւաջիկային՝ «Մեծապատու մարտիկանները»:

123. Չերագի կեղրոն դրկած 23 օգոստոս 1921 թուակիր նամակը:

«Թիւ 5 որբանոցին մէջ կեանքիս մէջ առաջին դասախօսութիւնս տուի: Քանի որ չէի ուզեր (ինծի առաջարկուած*) Ալեքսանտրապոլը ձգել եւ Երեւանի որբերուն վրայ աշխատիլ, անմիջապէս Եզնիկին (Քաջունի*) գրեցի, որ Թաւրիզէն գայ եւ ինք ստանձնէ այս գործը, քանի որ

(ոչ ատակ*) ինքնակոչերը շատ են:

«Պէյտրն Փաուլի նամակը (8 յունիս 1921 թուակիր՝ Պոլսոյ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոն դրկածին պատճէնը*) հանդիսաւորապէս կարդացուեցաւ եւ մեր ընթերցարանին պատին վրայ ցուցադրուեցաւ:

«Երեւանի որբ սկաւուտներուն պատասխանատուն է Տէուիս (Dewis) անունով ամերիկացի մը, որ շատ լուսամիտ, համակրելի եւ համեստ անձ մըն է, ու տղոց համակրանքին արժանացած: Սակայն հայերէն չգիտնալուն պատճառով անհրաժեշտ է անգլերէն գիտցող հայ օգնական մարզիչ մը: Պարզ է, որ Եզնիկէն յարմարը չկայ:

«Մինչեւ անոր գալը, օգնականս Ճորճ Մարտիկեանը դրկեցի Երեւան, երեք սկաւուտներով, որպէսզի հսկէ կազմակերպութեան եւ մարզանքին: Երբ վերադառնայ, կրկին պիտի երթամ 10-15 սկաւուտներով, փորձեր (քննութիւն*) կատարելու եւ մարմնակրթական ցուցմունքներ տալու եւ այսպէս շարունակ՝ մինչեւ որ Եզնիկը գայ:

124. Յեղասպանութենէն ազատած հայ որբեր: 125. Ալեքսանտրապոլի որբանոցի մուտքին նոր որբեր կը դիմեն: Այս խլեակներն են, որ ամերիկեան օժանդակութեամբ եւ Չերաքի դաստիարակութեամբ դարձան կայտառ ու կարգապահ առողջ պատանիներ:

«Մեզ այցելող զանազան ամերիկացի քննիչներն ալ լաւ տպաւորուեցան, եւ խոստացան մեր մասին խօսիլ եւ կապ հաստատել Ամերիկայի սկաւուտներուն հետ: Հայաստանի որբանոցներէն դուրս սկաւուտութիւնը կատակերգական է:

«Մեր տղաքը խորունկ հիասթափութիւն կրեցին երբ տացուած նոր թերթերուն մէջ («ՀայՍկաւուտ») որեւէ ակնարկութիւն չկար իրենց մասին: Թերեւս օտար թերթերէն թարգմանելով, մօտերս կը գրէք մեր մասին:

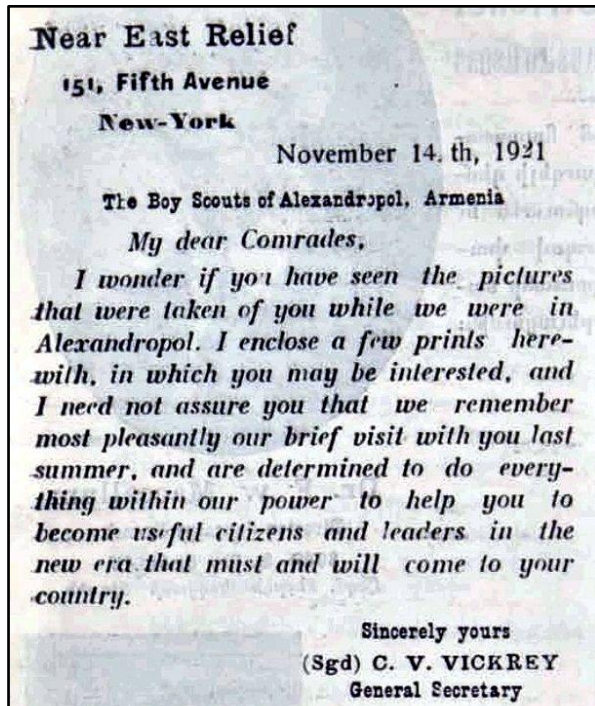
«Վարագը կը շնորհաւորեմ իր հրաշալի գրքոյկին համար: Ֆութպոլի այսքան գործնական դասագիրք, ուր վճռական պատասխան տրուած է խաղին *վերթերանները* հետաքրքրող զանազան կնճռոտ պարագաներուն. Մանաւանդ ֆութպոլիստներուն մեծ պատուհաս *օֆսայտի* մասին, այնքան յստակ ու մատչելի ծանօթութիւններ կան, որոնց ոչ մէկ տեղ հանդիպած եմ: Վստահ եմ, որ այս գրքոյկը դարագլուխ մը պիտի բանայ հայկական ֆութպոլին համար եւ դաշտի վրայ շուտով զգալի պիտի ըլլայ խաղին նրբութիւններուն հասկացութիւնը, որ այս գիրքը այնքան պարզութեամբ յաջողած է ներկայացնել ընթերցողին:

«Ապրիս Վարագս, արդէն մեր սկաւուտներուն մէջ ծանօթ դէմք մըն ես:

«Խնդրեմ փութացուցէք դրկել դրօշակներու համար գունաւոր կտորները, *փոմփ* մը (գն-

դակ ուռեցնելու*), օրինական գույնտ մը (7,25 քկ) եւ երեք ֆութպոլ: Վերջերս Ամերիկայէն մի՛այն պասքէթի եւ պէյսպոլի գնդակներ ստացանք: Սնտուկները բացուած էին ու շատ բան վերցուած:

«Յ.Գ. – Անցեալ օր գրական-թատերական շատ յաջող երեկոյթ մը ունեցանք՝ «Պաղտասար աղբար»-ը սկաուտական արտասանութիւններ եւ այլն: Յառաջիկային «Մեծապատիւ մուրացկանները պիտի ներկայացնենք»:

126. Ամերիկեան նպաստամատոյցի ընդհանուր քարտուղար Չարլզ Վիքրիի 14 նոյեմբեր 1921 թուակիր նամակը Ալեքսանտրապոլի սկաուտներուն: 127. Որք աղջիկներ գառնուկ գրկած՝ ագարակի կենդանիները խնամել կըստրվէին:

94. 1 Սեպտեմբեր 1921, «Հայ Սկաուտ»⁸². Հակառակ Հայաստանի խորհրդայնացու-մին՝ Հ.Մ.Ը.Մ. կը շարունակէ օժանդակել սկաուտներուն՝ որբերուն. «Միութիւնս անցեալ ամիս (Օգոստոս 1921, առաջինը՝ Մարտին*) Հայրենիքի Օգնութեան Մարմնին յանձնած է 24 հակ գործածուած հագուստներ եւ զանազան գոյքեր ինչպէս նաեւ 2000 տուփ կաթ (թանձր*) Հայաստան դրկելո համար»:

95. 14 Նոյեմբեր 1921.⁸³ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյցի ընդհանուր քարտուղար Չարլզ Վիքրի (Charles V. Vickrey*) Նիւ Եորքէն 14 նոյեմբեր 1921 թուակիր հետեւեալ նամակը կը գրէ. «Ալեքսանտրապոլի սկաուտներուն՝ Հայաստան. Սիրելի ընկերներ, Արդեօք տեսա՞ք ձեր նկարները, որոնք նկարեցինք երբ Ալեքսանտրապոլ էինք:

«Սոյն նամակով կը դրկեմ քանի մը նկար, որոնք ձեզ կը հետաքրքրեն եւ պէտք չունիմ վստահեցնելու, որ հաճոյքով կը յիշենք անցնող ամռան մեր կարճ այցելութիւնը ձեզի, եւ

82. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի, թիւ 7, 1 Սեպտեմբեր 1921, էջ 112:

83. Հայ Սկաուտ», Բ. տարի, թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 375:

վճռած ենք մեր կարելիութեան սահմանին մէջ կատարել ամէն ինչ օգնելու, որ դուք դառնաք օգտակար քաղաքացիներ եւ ղեկավարներ այն նոր դարաշրջանին՝ փուլին, որ պէտքէ եւ պիտի գայ ձեր երկրին»:

96. Դեկտեմբեր 1921, «Հայ Սկաուտ»⁸⁴. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Կեդրոնական վարչութեան **27 դեկտեմբեր 1921-ի** Դ. Նիստին Հայկ Ճիգմէճեան կ'առաջարկէ Հայաստան գործուղուած Վահան Չերազին սկաուտական գոյքեր դրկել: «Ժողովը ծանօթանալով Հայաստանի սկաուտական կազմակերպութեան վիճակին, յարմար գտաւ սոյն առաջարկի գործադրութեան եւ Հայաստանի սկաուտական հիմնադրամէն մաս մը յատկացնել այդ նպատակին»:

97. 11 Փետրուար 1922, «Նիր Իսթ Ռիլիֆ»⁸⁵. «Երեւանի որբերը սկաուտական խումբեր կը կազմեն» խորագիրին տակ կը գրէ. «Տղաքը կը մնան տղաք, հեռաւոր Հայաստանի պատանիները նոյնքան հմուտ են սկաուտութեան մէջ, որքան իրենց Ամերիկայի ընկերները:

Դ. ՆԻՍՏ 27 ԴԵԿՏ. ԺԱՍԸ 5 ԻՆ Ա. Պ. Ծիգմէճեան հայաստան՝ Պ. Վահան Չերազին սկաուտական գոյքեր դրկելու առաջարկ բերաւ: Ժողովը ծանօթանալով հայաստանի սկաուտական կազմակերպութեան վիճակին յարմար տեսաւ սոյն առաջարկին գործադրութիւնը եւ հայաստանի սկաուտական հիմնադրամէն մաս մը յատկացուիլը այդ նպատակին:	ERIVAN ORPHANS FORM BOY SCOUT PATROLS Boys will be boys, and far-off Armenian youngsters are just as keen about Boy Scout organizations as are their more fortunate American friends. 274 older boys in the Erivan orphanages are having a great time learning all about scout lore, while at the same time building strong healthy bodies from their once undernourished frames. 210 of them have passed the tenderfoot scout tests and are on the second tests, while 64 have just begun the tenderfoot tests. All the boys get gymnastic exercises. Football was started before cold weather came, fifteen boys are training for boxing and wrestling, and there is a band patrol, and a painting patrol. The latter is busy decorating the orphanage walls.
---	--

128. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Կեդրոնական վարչութիւնը կ'որոշէ գոյքեր դրկել Հայաստան: 129. Երեւանի 210 սկաուտներ յաջողած են նորընծայի քննութենէն, 11 փետրուար 1922:

ԺԵ. ՆԻՍՏ 28 ՓԵՏՐՎԱՐ

Հայաստանէն, Ալեքսանտրօպօլի եւ Երեւանի սկաուտական շարժումներու մասին Պ. Ժ. Մարտիկեանի տեղեկութիւնները լուեցան:

Կրկին խորհրդակցութիւն տեղի ունեցաւ պիւտճի մասին: Կարդացուեցան ընթացիկ նամակներ:

130. Ճորճ Մարտիկեան Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոնական վարչութեան կը զեկուցէ Հայաստանի սկաուտութեան մասին:

«Երեւանի որբանոցներուն 274 մեծկակ պատանիները (հաւանաբար Օնիկ Եագմաճեանին հսկողութեամբ) լաւ ժամանակ կ'անցընեն սկաուտական գիտելիքներով ու գործունէութեամբ, միեւնոյն ատեն առողջացնելով, զօրացնելով իրենց երբեմնի սովահար մարմինները: Անոնցմէ 210-ն յաջողած են սկաուտական նորընծայի քննութեան եւ կը պատրաստուին Բ. կարգի քննութեան, մինչ 64-ը կը պատրաստուին նորընծայի:

84. Նոյնը, թիւ 11, Դեկտեմբեր 1921, էջ 173:
85«Near East Relief», february 11, 1920, vol.4 No. 6

«Բոլորը մարմնակրթական մարզանքներու կը հետեւին: Պաղ կլիմայէն առաջ ֆութպոլ կը խաղային, 15 սկաուտներ կոփամարտի եւ ըմբշամարտի կը հետեւին, եւ ունին փողերախումբ մը եւ ներկարար խմբակ, որոնք որբանոցներուն պատերը կը զարդարեն»:

98. 28 Փետրուար 1922, «Հայ Սկաուտ»⁸⁶. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի կեդրոնական վարչութիւնը 28 փետրուարի իր ԺԵ. Նիստին կ'ունկնդրէ Չերազի օգնական՝ Ժորժ (Ճորճ) Մարտիկեանի զեկուցումը Հայաստանի՝ Ալեքսանտրապոլի եւ Երեւանի սկաուտական շարժումներուն մասին:

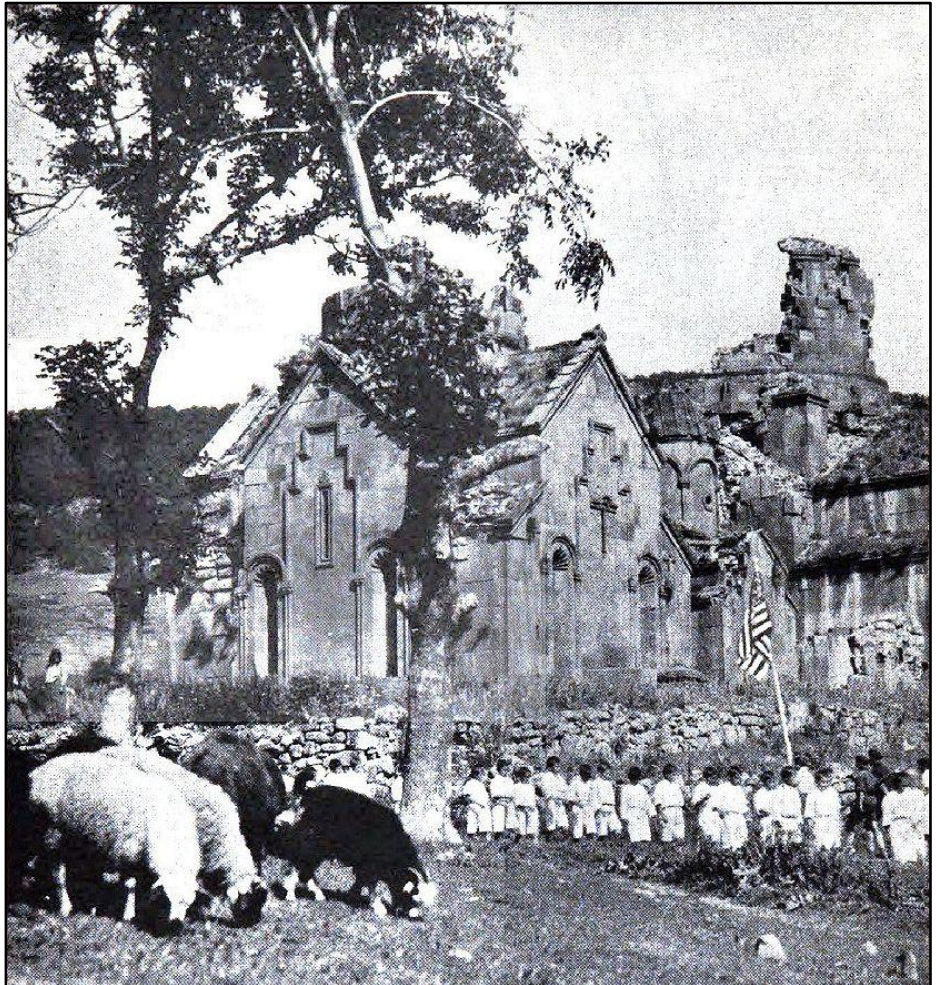
ԱՃԽԱՐՀԻ ՊՕՑ - ՍԿԱՈՒՏՆԵՐՈՒ
Ը Ն Դ Հ . Թ Ի Ի Ը

(Ըստ միջազգային Գրասենեակին վերջին տեղեկագրին, որուն մէջ տակաւին չէ յիշուած 12 կազմակերպութեանց սկաուտներու թիւը)

Աւստրիա	ուճի	1794	Սկաուտ
Պելճիզայ		18115	
Հայաստան		510	
Պրեզիլիա		150161	
Տանիմարիա		5300	
Բրիտանական			
Կայսրութիւն		324000	
Սպանիա		28000	
Էսթոնիա		1086	
Միացեալ Նահանգք		528119	
Ֆրանսա		12341	
Հոլանտա		4962	
Իտալիա		14000	
Լիթուանիա		161	
Լիպերիա		359	
Լիւսեմպուրկ		946	
Նորվեկիա		5185	
Քոլոնիա		30000	
Բուրուկալ		120	
Սերպիա		1000	
Շուեդ		6000	
Ջուիցերիա		3941	
Չեխոսլովակիա		5000	
Հունգարիա		3800	
		1,144,900	

Աշխարհի վրայ գոյութիւն ունին
1 1/2 միլիոնէն աւելի սկաուտներ:

François Soutter

131. Մարտ 1922-ին պաշտօնապէս 510 սկաուտ կար Հայաստանի մէջ, ըստ միջազգային կազմակերպութեան: 132. Ամերիկեան դրօշով սկաուտներ արշալի Ս.Գրիգոր եկեղեցւոյ, վանական համալիրին առջեւ, Ծաղկաձոր:

99. 5 Մարտ 1922, «Պատրաստ»⁸⁷. Ըստ միջազգային սկաուտական գրասենեակին, մարտ 1922-ին Հայաստանի մէջ պաշտօնապէս ճանչցուած 510 սկաուտներ կային:

⁸⁶«Հայ Սկաուտ», Բ. տարի, թիւ 14,16 Փետրուար 1922, էջ 221:

⁸⁷. «Պատրաստ», 5 մարտ 1922, Բ. տարի, թիւ 10, էջ 42:

100. 2 Ապրիլ 1922, «Պատրաստ». «Սկաուտիզմը Հայաստանի մէջ» խորագիրով, Ամերիկայի սկաուտական «Պոյզ Լայֆ»⁸⁸ ամսաթերթին (Boy's Life), առանց թուականը կամ հեղինակը նշելու հետեւեալ յօդուածը թարգմանածէ. (կարելի չեղաւ բնագիրը գտնել, որ ուրոյն թարգմանէի*) «Սկաուտութիւնը առաջին անգամ Հայաստանի մէջ մուտք գործեց ամերիկացի տղու մը կողմէ երբ ան 6 տարի առաջ (1914*) Վանի մէջ (հաւանաբար ստորեւ նշուած փոքրիկ կամաւորներուն յօդուածէն ներշնչուած է) սկաուտական խումբ մը կազմակերպեց, ապա տարածուեցաւ միւս հայաշատ կեդրոններուն մէջ:

ՍԿԱՈՒՏԻԶՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ Սկաուտիզմը առաջին անգամ Հայաստանի մէջ մուտք գործեց Ամերիկացի տղու մը կողմէ երբ ան վեց տարի առաջ Վանի մէջ սկաուտական խումբ մը կազմակերպելով. յետոյ տարածուեցաւ միւս բոլոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ: Սկիզբները հայ տղաքը կենդանիներու նման վայրենի կենցաղ մը կապէին մինչև Ամերիկացիներու գաղութացումէն վերջ անոնք շատ լաւ կրցան բնորոշել սկաուտական շարժումը: Այսօր հպարտութեամբ պէտք է յայտնել թէ՛ Հայաստանի ու է. Պոլսէն մինչև	չէ Պաղատաւ բոլոր քաղաքներուն մէջ Հայ սկաուտական խումբեր գոյութիւն ունին: Այս առթիւ ղեկավար անդամ մը հետեւեալ յայտարարութիւնը բրած է. — «Հայ փոքրիկները հիանալի պատանիներ են: Ո՛ր մէկ սկաուտական նոր կազմակերպութիւն այնքան խանդավառութեամբ չէ սկսած որքան Հայաստանի մէջ: Աշխարհիս վերայ ոչ մէկ սկաուտ ենթակայ եղած է այն սոսկալի վայրագութեանց, ջարդերուն, տխուր ու վայրենի դէպքերուն որքան Հայ սկաուտը Հայաստանի մէջ: Այդ դժբաղդ երկրին մէջ պատանիներ կան, ինչպէս նաեւ սկաուտներ որ մղոններով ճամբայ	քալած են անօթի, ծարաւ ու նոյնիսկ սովմահա վիճակի մը մատնուած, բայց միտքարական երեւոթ մը՝ հաւատքը ապագային վրայ՝ մեծապէս գնահատելի է: Հակառակ որ Հայաստանի սկաուտներուն մօտ ժառը ջարդի, թրջական վայրագութեանց ու խռչտանգումի հետքեր կը կրէ իր մարմնոյն անդամներուն վրայ, այսուհանդերձ անոնք զուարթ են միշտ ու կը հաւատան թէ սկաուտիզմը ազատեց զիրենք սովէն, ցուրտէն և ստոյգ մահուանէ: Բոլոր աշխարհի վստահ պէտք է ըլլայ Հայաստանի սկաուտիզմին փայլուն ապագային վրայ, վասնզի Հայ սկաուտը քաջ է, ուղղամիտ է, զուարթ է ու հնազանդ»: «Boy's Life»
---	--	---

133. «Սկաուտութիւնը Հայաստանի մէջ» յօդուածը «Պատրաստ», 2-4-1922:

134. Վանի Արտամետ շրջանի փոքրիկ կամաւորները փայտէ «հրացաններով» զինավարժութեան պահուն, 135. Երկու կամաւորներ, 136. Վանի պարէտ Արտաւազդ Թումանեան (բանաստեղծին տղան) փայտէ սուր կը շնորհէ փոքրիկներու սպային: Նկարները՝ Մէյնարտ Օուրնին ([Maynard Owen Williams](http://www.armenews.com/wp-content/uploads/2007/08/arc_National_Geographic_August_1919.pdf)) «Նէշնըրլ Էտկոքաֆիք»-ի [hoqnuunu 1919](http://www.armenews.com/wp-content/uploads/2007/08/arc_National_Geographic_August_1919.pdf)-ի թիւէն. տես «Մետիամար»⁸⁹(85):

88. «Պատրաստ», 12 ապրիլ 1922, թիւ 12, էջ 51:

89. https://www.armenews.com/wp-content/uploads/2007/08/arc_National_Geographic_August_1919.pdf

«Սկիզբը (որբացած*) հայ տղաքը կենդանական բնագործ վայրենի կենցաղ մը կ'ապրէին, ապա ամերիկացիներուն գալուստէն ետք անոնք շատ լաւ կրցան ընդգրկել սկաուտական շարժումը: Այսօր հպարտութեամբ պէտք է յայտնել, որ՝ Կ. Պոլիսէն մինչեւ Պաղտատ, բոլոր քաղաքներուն մէջ հայ սկաուտական խումբեր կան:

«Այս նիւթով, ամերիկեան նպաստամատոյցի անդամ մը հետեւեալը ըսածէ. «Հայ փոքրիկները հիանալի պատանիներ են: Ոչ մէկ սկաուտական նոր կազմակերպութիւն այնքան խանդավառութեամբ չէ սկսած, որքան Հայաստանի մէջ: Աշխարհի վրայ ոչ մէկ սկաուտ ենթարկուած է այն սոսկալի (թրքական*) վայրագութեանց, ջարդերուն, տխուր ու վայրագ դէպքերուն, որքան հայ սկաուտը Հայաստանի մէջ: Այդ դժբախտ երկրին մէջ պատանիներ կան, ինչպէս նաեւ սկաուտներ, որոնք մղոններով ճամբայ քալած են անօթի ծարաւ ու նոյնիսկ սովամահ վիճակի մատնուած, սակայն անոնց հաւատքը ապագային վրայ՝ մեծապէս գնահատելի է:

«Հակառակ անոր, որ Հայաստանի սկաուտներուն մեծ մասը ջարդի, թրքական վայրագութեանց ու խոշտանգումի հետքեր կը կրէ իր մարմնին վրայ, այսուհանդերձ անոնք միշտ զուարթ են ու կը հաւատան, որ սկաուտութիւնը ազատեց զիրենք սովէն, ցուրտէն եւ ստոյգ մահէն:

«Բոլոր աշխարհը վստահ պէտք է ըլլայ Հայաստանի սկաուտութեան փայլուն ապագային վրայ, վասնզի հայ սկաուտը քաջ է, ուղղամիտ է, զուարթ է ու հնազանդ»: «Boy's Life»

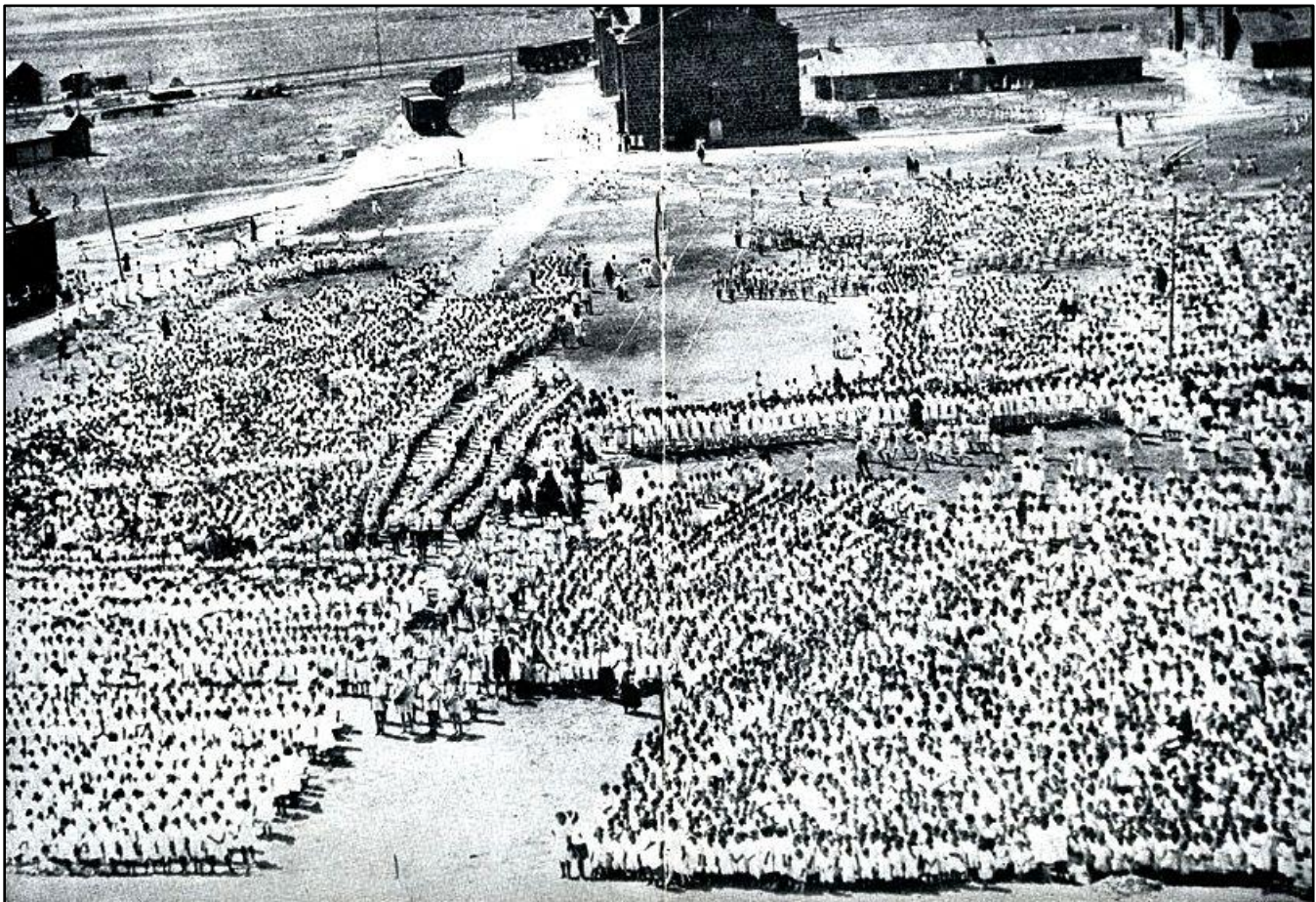
ՅԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԻՒՆՆԵՐ ԲԵՐՏԵՆ ԵՄՐՈՅԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՆԱԿԱՍՏԱՄԱՏՈՅՑԻ ԿՈՎԱԿԱՍԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՆԵՐ	
Սոյն յայտարարութիւնները քաղած ենք, այն բանախօսութենէն որ խօսած է Մր. Եւրօն և Մայիս 1922ին Բեքայի Լեզո. Մատենադարանի սրահին մէջ. Գաղտնիքը բարանի կողմէ իրեն ի պատիւ տրուած թիշտեղանին առթիւ: Հոս կուզենք հանդիման յիշել որ Մր. Եւրօն, մասնաւորապէս մեր սրտին մօտի՛ն է այն պատճառաւ որ մեր գիմնալիս վրայ անցած տալիս սիրով ստանձնեց թիշտիսի Հայ սկաուտներու պատուակալ նախագահութիւնը Մ. Բ. ... Կ'աշխատին, մեր բոլոր միջոցներով, մեր գործը Հայերուն հետ է, մենք անոնց գործակատարներն ենք: Երեւանի մէջ ունինք 4000 որդի, Էջմիածնի մէջ՝ 600-1200, Ալեքսանդրապոլի չըշակաները ունինք որբանոցներու երեք միւս կեդրոններ, 25) չէնքերով և ընդամենը 14,000 որբերով, Ասկէ դատ քաղաքին մէջ ալ ունինք 2000 որբեր, Ջալալօղլուի մէջ՝ 4000, Գարաբիլիսէի մէջ՝ 2000, Մեր խնամած որբերուն ընդհանուր	թիւը կը հասնի 23,000ի, Թիշտիսի մէջ ալ կը կիրարկենք 10,000 հայ կիներ և երախտներ: Սկիզբի օրերուն, երբ երախտները կը հաւաքէին մեր որբանոցներուն մէջ, Հայաստանի մ. զգուարութեան կը հանդիպէինք, Երախտները, գրեթէ ամէնչն ալ, տիրող պայմաններուն հետեւանքով խաթարուած էին, Դժուար բան մըն էր, գողութեան և սառնաստիճան վարժուած երախտներու նկարագիրը չիմել, Այս տեսակետով, Պոլս-սկաուտիզմը նախախնամական դեր մը կատարելու Մեր որբանոցներուն մէջ ունեցանք Պոլսէն եկած երեք մարդիչ երիտասարդներ, — Պ. Պ. Չերապ, Եւզմանեան և Քաջուշի — որոնց կը պարտինք մեր երախտներուն՝ այսօր դէպի լաւ երեւակուած փոփոխութիւն, Առանձնապէս չիշտեղով, Կ'ըսեմ. — Մենք պէտք ունինք ուրիշ մարդիչներու ալ, բոլոր զան եւ ծառայեն իրենց փոքրիկ եղբայրներուն: Չեմ կրնար երեւակայել ուրիշ աւելի մեծ հայրենասիրական ծառայութիւն մը բան այն, որուն համար կոչում կ'ընեմ հայ երիտասարդներուն: Առ այժմ մեր որբանոցներուն մէջ ունինք 1000ի մօտ սկաուտներ:

137. Ամերիկեան նպաստամատոյցի Կովկասի տնօրէն Եարրօյի ելոյթէն հատուածներ:

«Քանի որ Արշակ Սաֆրաստեանին գալուստն ու անմիջական մեկնումը միաժամանակ լսեցի, այս անգամ ժամանակ պիտի չունենամ շնորհակալական մասնաւոր նամակներ գրելու: Մինչ այդ, վստահ եմ, որ դուն սիրով յանձն պիտի առնես իմ կողմէս երախտիք յայտնելու բոլորին:

«Վերջապէս դեղերը ստացայ եւ յարմար առիթին բժ. Մուրաֆեանին եւ այլոց պատուէրներուն համաձայն ներարկում պիտի կատարուի: Առայժմ, բաւական ատենէ առողջութիւնս շատ լաւ է: Երեք շաբաթ Տերէշիչէքի (Ծաղկաձոր) մէջ օդափոխութենէս նոր վերադարձայ: Պրն. Սաֆրաստեանը քեզի պիտի պատմէ իմ մասին:

«Սկաուտներս շատ ու շատ առաջ գացած են ու կ'երթան: Ահագին համակրանք ու գնահատանք կը վայելենք, Պ. Արշակը թող պատմէ:

At the height of its Child Welfare Program, Near East Relief set a record for all time in orphanage work. 111,139 children, in five different countries, were under its care at one time. In the one city of Alexandropol, now Leninakan, there were 22,000 housed in the five million dollar army post of the old Russian Czar which had been put at the disposal of the organization, free of rent.

139. Աշխարհի ամենամեծ որբերու քաղաքը՝ Ալեքսանտրապոլ, ուր 22 հազար հայ որբեր պատսպարուած էին: Սկաուտական կանոնաւոր շարքերը յստակօրէն կ'երեւին, իսկ առջեւի քառակուսի պարապուրեան ետեւը, ձախին՝ սկաուտական նուագախումբն է:

«Թեթեւ ձմռան յաջորդեց վաղաժամ եւ հրաշալի գարուն մը: Տղաքս նոր վերադարձան գեղեցիկ տողանցքէ մը, որ կատարեցին ի պատիւ բժ. Արմսթրոնկ Սմիթի (Dr. Armstrong

Smith, ամերիկեան նպաստամատոյցի պատուիրակ): Այժմ բոլորը շրջանակ կազմած կը պարեն խոշոր խարոյկի մը շուրջ, որ կը վառենք ամեն շաբաթ իրիկուն՝ մեր հեռաւոր սկաւուտ եղբայրներուն յիշատակին: Շատ երջանիկ կեանք է: Յաջողութենէ յաջողութիւն՝ ամեն ձեռնարկ կանխաւ յաջող է: Մեզի ոչ մէկ բան կը մերժեն (նպաստամատոյցի ամերիկացիները): Կարծես երազի մէջ կ'ապրիմ, տարբեր՝ Պոլսոյ մօայլ օրերէս:

«Յաջողութիւն կը մաղթեմ նաեւ «Մեր տան երգերուն» հրատարակութեան: Լաւ կ'ըլլայ եթէ ինծի քանի մը օրինակ, բաւական շատ դրկես: Որբերուն արտասանել կու տամ ոտանաւորներդ: Այդ տետրակներէն երեքը քովս են, որոնք հրաշքով ազատեցան ծովէն (դէպի Հայաստան ճամբորդութեան Պաթումի նաւահանգիստին մէջ Չերագին սնտուկը ջուրը կ'իյնայ) եւ Կարսի կողոպուտէն:

«Այսօր շատ յոգնեցայ: Տղոց հոգին բերանը բերի տողանցքով, մարզանքներով եւ այլն: Կենդանիներս (հաւ, այծ, ոչխար, խոզ եւ կով*) շատ լաւ են ու կը բազմապատկուին: «Արի»-ն (հաւանաբար Չերագի ձին*) արապին եւ պէյին բարեւ կ'ընէ, տեսնողները կը հիանան, պ. Նազարէթեանը թող պատմէ:

140. Որբ սկաւուտներ 1922-ին Հայ Առաքելական դարձած ռուսական Ս. Արսենիոս (St. Arsenije) 1910-ին կառուցուած Եկեղեցւոյ առջեւ՝ Կազաչի Փոստ:

«Իմ պաշտելի տղոց հետ շատ երջանիկ կաղանդ մը անցուցի: Ամեն տեսակի զոհողութիւնով յաջողեցայ արքայավայել կաղանդ մը շնորհել իմ 175 հրեշտակային եւ խոստմնալից որբերուս: Ոգեւորութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր: Անոնց սերը յուզիչ էր: Գիշերուան

Ժամը 12-ին պահ մը առաջ, սկաուտական նուագախումբը «Մեր հայրենիքը» նուագեց, ու բարեւի կեցած, սրտատրոփ, յուզումէն ելեկտրականացած մուտք գործեցինք նոր տարին (1922*): Պահը յուզիչ էր, բոլոր տղաքը նոյն զգացումը ունեցան: Ապա ամերիկացիներուն ի պատիւ, Հայաստանի մէջ առաջին անգամ ըլլալով իրենց քայլերգը նուագեցին:

«Յաջորդ օրը թատերական երեկոյթ մը կազմակերպեցինք, ներկայացնելով «Պաղտասար աղբարը», կենդանի պատկերներ եւ այլն: Վերջապէս, Հայաստանի ամենէն երիտասարդ, կենսունակ ու գեղեցիկ ոյժերը իմ տրամադրութեանս տակ են այստեղ, Կազաչի Փոստի սկաուտատան մէջ, որուն համբաւ ըմբծ է ու տակաւին պիտի մեծնայ եթէ նախախնամութիւնը շնորհէ:

«Երեւանի մէջ ալ, սկաուտական շարժումը Օննիկ Եագմաճեանի գլխաւորութեամբ հսկայական յառաջդիմութիւն արձանագրած է, հակառակ ամէն դժուարութեան, մանաւանդ, իր անգուսպ եռանդը եւ ջերմ վերաբերմունքը: Երեւան փոխադրուած է մեր որբանոցի նախորդ լիազօր Միլթըն Պրատունը»:

«Մեր որբանոցը ֆիզիքական զարգացման թերեւս աննախընթաց դպրոց մըն է, անհաւատալի ու վաւերական արդիւնքներով:

«Այն տղաքը որ բերաննին բաց ֆիզիքական չափերս ու փորձերս կը դիտէին, հիմա գերազանցած են զիս եւ անոնց մարզանքները կատարելէ այնքա՛ն հեռու են, որքան իրենք էին ինձմէ:

«Մանաւանդ այս ձմեռ, իրենց չարքաշութեամբ, բաց ծունկերով եւ ձիւնի լոգանքներով բոլորս զարմացուցին: Մեր տկար կողմը սկաուտական գիտելիքներն են, սակայն զարնան այդ թերին ալ մասամբ կը դարմանեն»:

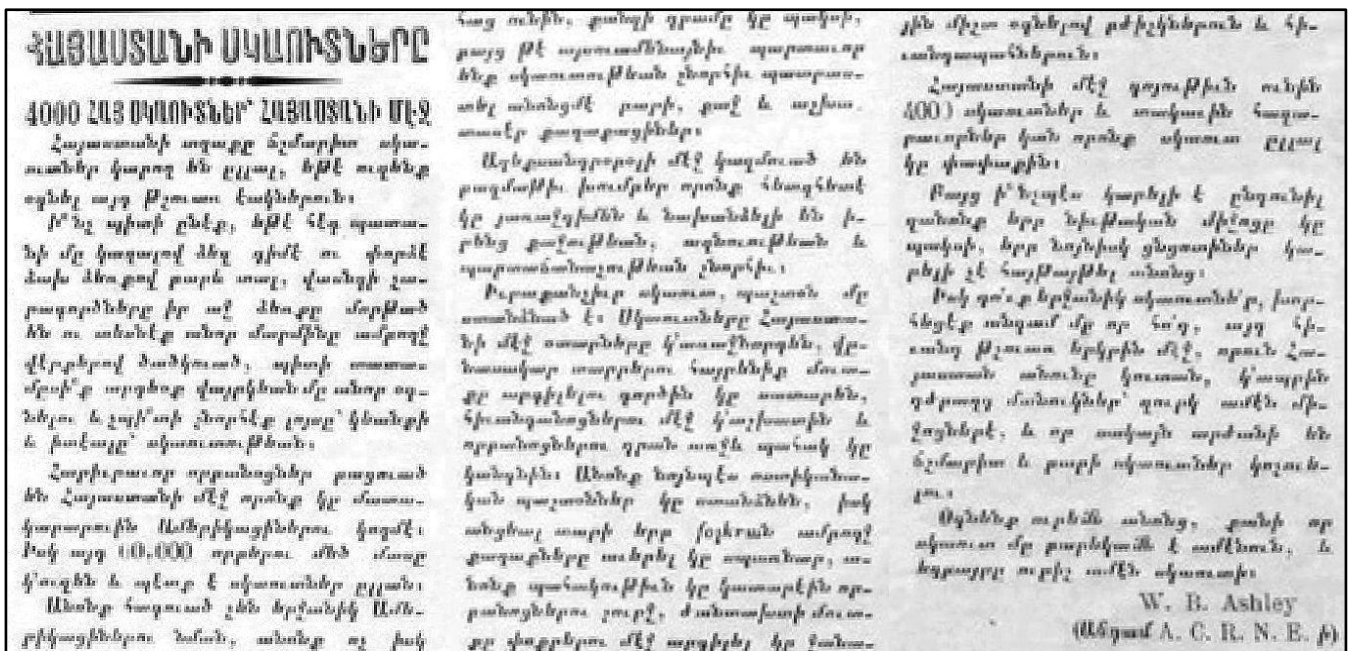

141. Հայաստանի թշուառ որբերը եւ, 142. Ալեքսանտրապոլի կարգապահ ու քաջ սկաուտները, յօդուածին «առաջ եւ ետք» երկու նկարները, որուն տակ կը գրէ «Ալեքսանտրապոլի այս սկաուտները իրենց կարողութիւններով, յարգանքով եւ քաջութեամբ, դժուար հասանելի են ձեր (Ամերիկայի) խումբերուն»:

103. Մայիս 1922. Ամերիկացի սկաուտապետ Վ.Պ. Էշլի ամերիկեան սկաուտական «Պոյզ Լայֆ» ամսաթերթի Մայիս 1922-ի թիւին մէջ⁹² ամերիկայի սկաուտներուն ուղղուած. «Ահաւոր եւ աներեւակայելի պատմութիւն» խորագիրով կը գրէ Ալեքսանտրապոլի հայ որբերուն մասին, որոնք սկաուտ դարձան» հետեւեալ յօդուածը, որ նաեւ թարգմանաբար լոյս տեսած է «Ամենէն Աւելի Սարսափելի Սկաուտական Արշալը» խորագիրով, «Հայ Սկաուտ»-ի 27 Օգոստոս 1922-ի⁹³ նաեւ, «Հայաստանի Սկաուտները – 4000 հայ սկաուտներ» խորագիրով «Պատրաստ»-ի 20 Օգոստոս 1922-ի թիւին մէջ⁹⁴: Ստորեւ սակայն բնագիրէն ուրոյն թարգմանութեամբ կը ներկայացնեմ այս յօդուածը:

Նախաբանին մէջ կը գրէ. «Ե՞րբ սկաուտ մը ձախ ձեռքով կը բարեւէ - երբ իր աջ ձեռքը կտրուած է ճիւղաղի մը կողմէ: Ե՞րբ սկաուտ մը պարտաւոր չէ շարքին մէջ ուղիղ կանգնիլ - երբ ստրկութեան մէջ մարմնային վերքեր ստացած է: Ե՞րբ սկաուտին կ'արտօնուի չժպտիլ - երբ անոր դէմքը, բերանը այլանդակուած է մտրակի հարուածներէն, վերքերէն:

«Թշուառ Հայաստանի տղաքը պատրաստ են սկաուտութեան: Կ'ուզէ ք'օգնել անոնց: Եթէ ցնցոտիներու մէջ պատանիի խլեակ մը տեսնէք, որ կը կաղայ դաժան վերաբերումի պատճառով, կը մօտենայ շեղակի քալուածքով եւ կը փորձէ ժպտիլ իր սպիացած երեսով ու կը բարեւէ ձախ ձեռքով, քանի որ աջ ձեռք չունի, ի՞նչ պիտի ընէք: Ենթադրենք որ ան մօտեցաւ քեզի եւ ըսաւ «Սկաուտ կ'ուզեմ ըլլալ կ'օգնե՞ս ինձի»: Իսկ դուն, բարեկամական ժպիտով մը շրթունքիդ, որ դաժան մտրակի հարուած երբեք չէ տեսած ըսիր՝ շատ լաւ ի՞նչ կ'ուզես որ ընեմ եւ ըսաւ «Հին տարագդ կու տա՞ւ» - իսկ եթէ հին տարագ չունիս, ի՞նչ պիտի ընես:

143. Ամերիկացի սկաուտապետ Վ.Պ. Էշլիի յօդուածին թարգմանութիւնը «Պատրաստ»-ի 20-8-1922-ի թիւին մէջ:

92. <https://boyslife.org/wayback/Boys' Life, The Boy Scouts' Magazine, Irving, Texas, Մայիս 1922, էջ 47:>

93 «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23,27 Օգոստոս 1922, էջ 373:

94 «Պատրաստ», Բ. տարի, թիւ 22, 20 Օգոստոս 1922, էջ 90:

«Մեր երկիրը հայերուն հանդէպ առատաձեռնութեամբ աշխարհը կը զարմացնէ: Հարիւրաւոր որբանոցներ կառուցելով եւ բազմահազար որբեր խնամելով ամերիկեան նուիրատուութեամբ: Այնտեղ շուրջ 60 հազար որբեր կան, որոնց գլխաւոր օժանդակութիւնը Ամերիկայէն կու գայ: Անոնցմէ հազարաւորներ սկաուտական տարիքի են եւ կ'ուզեն սկաուտ ըլլալ եւ պէտք է ըլլան: Գիտէ՞ք որ այս հայ տղաքը նոյնիսկ խաղալ չեն գիտեր: Որքա՞ն կրնան 300 տղաներ ֆութպոլ խաղալ սորվիլ միայն մէկ խոզիմորթէ լեցուած «գնդակով»: Ինչո՞ւ տասնեակներով գնդակներ չունին - ուրկէ՞ ունենան, երբ նոյնիսկ ճաշը իրենց կը տրուի: Անոնց հագած ցնցոտիները դուք պիտի ամչնաք հագնելու:

«Այս հսկայական գործը կատարող որբախնամները կ'ուզեն սկաուտութեան միջոցով տիպար քաղաքացիներ կազմաւորել: Արդէն քանի մը հարիւր սկաուտներ պատրաստ են: Ձեռով մը տարազ ճարած են անոնք: Այս որբ սկաուտները գլխաւորաբար Ալեքսանտրապոլի մէջ են, որոնք կը փաստեն, թէ այս դաժան պատերազմ տեսած որբերուն հետ կարելի չէ մրցիլ իրենց յարգանքով, կարողութիւններով եւ քաջութեամբ, կը գերազանցեն ձեր (Ամերիկայի) խումբերուն:

«Իւրաքանչիւր սկաուտ (Վահան Չերազի սկաուտները*) պարտականութեան վրայ է ամբողջ օրուան ու տարուան ընթացքին: Որբանոցի 80 շէնքերուն իւրաքանչիւրին մուտքին սկաուտ մը կը հսկէ, արգիլելու օտարներուն կամ անբաղձալի մարդոց մուտքը: Այդ հսկայ տարածութեամբ որբանոցներուն սահմանները սկաուտներուն պահակութեան՝ հսկողութեան տակն են, որոնք նաեւ կ'արգիլեն որբերուն փախուստը: Սկաուտները ոստիկանութիւն կ'ընեն: Անցեալ տարի, երբ Ալեքսանտրապոլի մէջ հնդկախտ (քուլերա) տարածուեցաւ, այս սկաուտները երկու ամիս խիստ պահակութիւն ըրին շէնքերուն մուտքերուն՝ արգիլելով արտօնութիւն չունեցողներուն մուտքը:

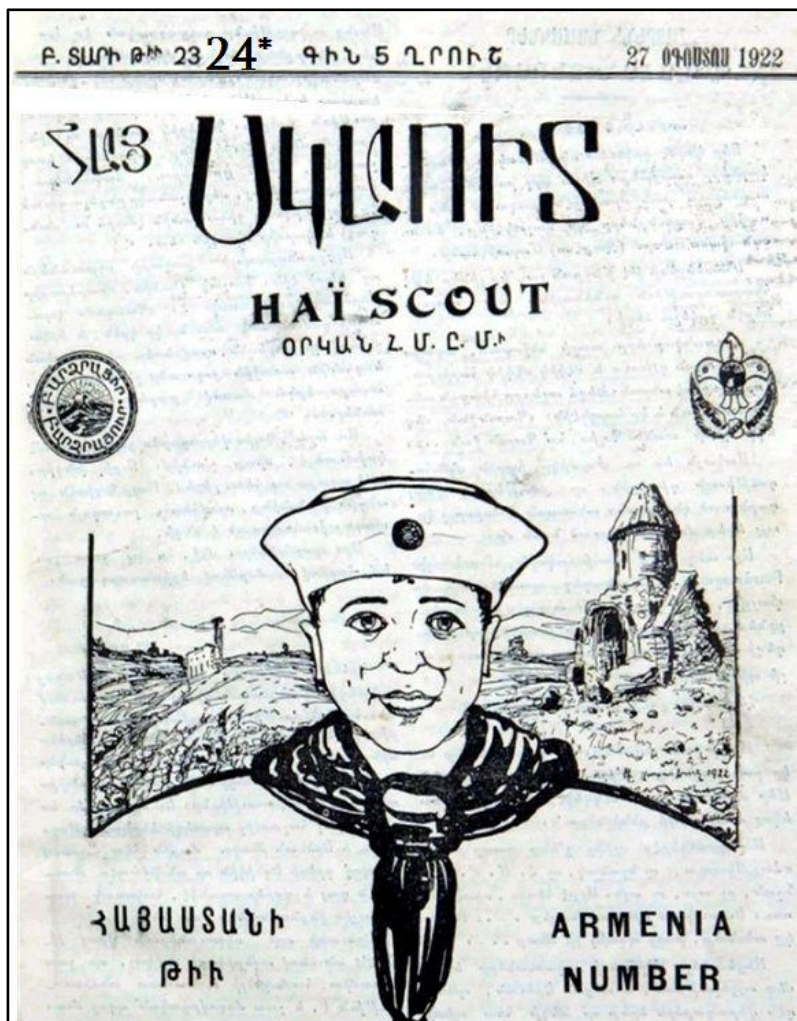
«Անոնք կը փորձեն նմանիլ ամերիկացի սկաուտներուն եւ կրնա՛ն, սակայն գոյքերը ուրկէ՞ պիտի բերեն: Այս տղաքը բուրդէ ծածկոցներէն (պլանքէթ) շինած են իրենց գլխարկներն ու վերարկուները: Իրենց կօշիկները որբանոցի կօշկակարները կը շինեն: Ասիկա՝ մեծ դժուարութիւններու մէջ Սկաուտութիւն է:

«Հայաստանի սկաուտներուն թիւը շուրջ 4000 է: Անոնք ատաղձը ունին յաւելեալ հազարաւորներու: Այդ երկիրը սկաուտութեան պէտք ունի եւ այդ պատանիները՝ սկաուտութեան: Այդ երկրին մէջ աշխատանքէն ու տանջանքէն բացի ոչինչ կայ: Օգնէ՛նք անոնց, որ սկաուտ դառնան: Այնպէս ինչպէս ձեր ծնողները անոնց կեանքը փրկեցին, դուք ալ անոնց օգնեցէ՛ք որ սկաուտ դառնան:

«....Խօս՛իր խմբապետիդ հետ, որ խմբովին ծրագրէք թէ ինչպէ՛ս պիտի օգնէք, հի՛մա անմի՛ջապէս: Քանի որ սկաուտը բարեկամ է ամէնուն, եւ եղբայր բոլոր սկաուտներուն»:

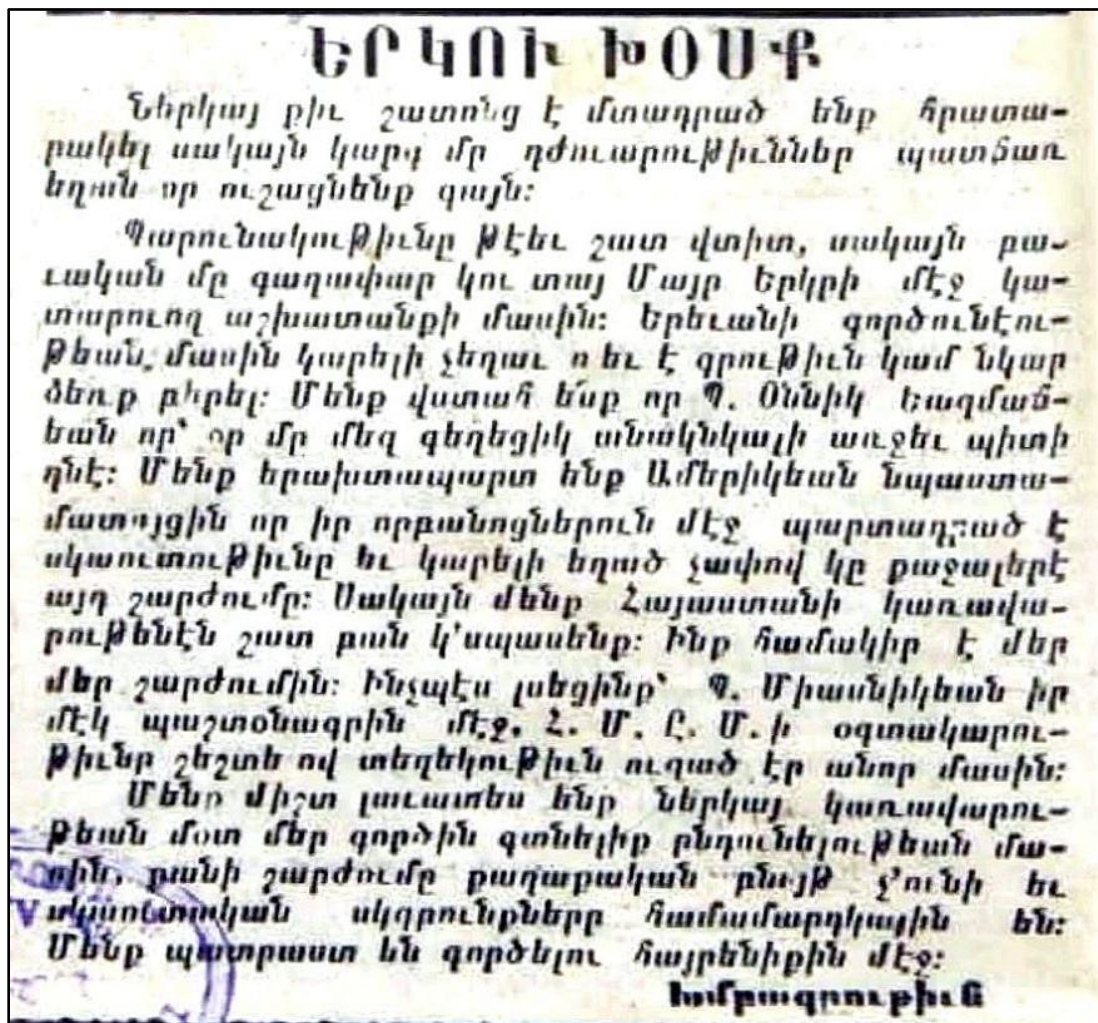
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. - «ՀԱՅ ՍԿԱՈՒՏ»-Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՏՈՒԿ ԹԻՒՐ

104. 27 Օգոստոս 1922,⁹⁵. «Հայ Սկաուտ»-ը ամբողջ թիւը կը յատկացնէ Հայաստանի սկաուտական գործունէութեան: Զուգադիպութեամբ մը՝ այս կ'ըլլայ Պոլսոյ մէջ հրատարակուող իր վերջին թիւը, քանի որ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցող ներքին յեղաշրջումին եւ Քեմալական շարժումին յաղթանակին պատճառով, 16 Սեպտեմբեր 1922ին, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Կեդրոնական վարչութիւնը, Թուրքիոյ մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ը պաշտօնապէս լուծարուած կը յայտարարէ:

144. «Հայ Սկաուտ»-ի 27 օգոստոս 1922-ի Պոլիս տպուած վերջին թիւը (23-ը, որ վրիպում է, պէտք է ըլլայ թիւ 24), ամբողջութեամբ Հայաստանի յատկացուած է: 145. Սկաուտական բուրգ, Ալեքսանտրապոլ 1922:

⁹⁵«Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 369-384:

146. «Հայ Սկանութիւն»-ի Հայաստանի յատկացուած թիւին «Երկու խօսք»-ը:

Այս թիւին մէջ յօդուածներու եւ նամակներու ժամանակագրական հարցեր կան, առ նուազն 2 նամակ մէկ տարի ուշ տպուած է առանց տարեթիւը նշելու, քանի որ երկար ժամանակի վրայ, առաւելաբար նամակներու եւ նկարներու հաւաքածոյ մըն է: Իսկ հրատարակութեան համարը **թիւ 24 պէտք է ըլլայ** եւ ոչ թէ՝ 23: Յատկանշական է խմբագրութեան «Երկու խօսք»-ը. «Այս թիւը շատոնց մտադրած էինք հրատարակել, սակայն կարգ մը դժուարութիւններ ուշացուցին զայն:

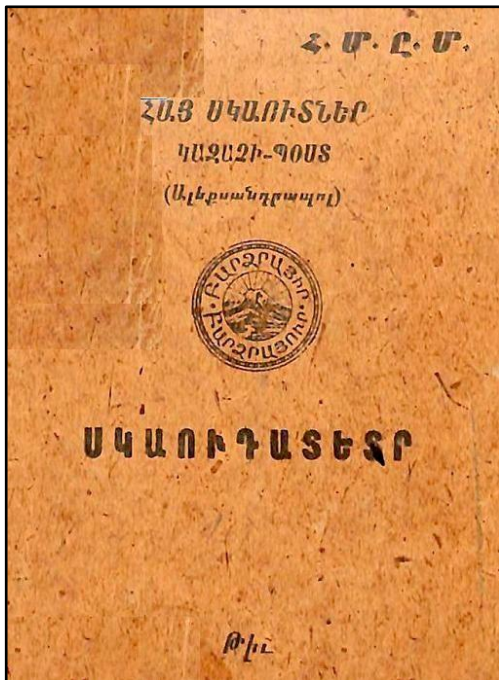
«Պարունակութիւնը թէեւ շատ վտիտ, սակայն բաւական գաղափար կու տայ Մայր երկրին մէջ կատարուող աշխատանքին մասին: Երեւանի գործունէութեան մասին կարելի չեղաւ որեւէ գրութիւն կամ նկար ունենալ: Վստահ ենք, որ Պ. Օննիկ Եազմաճեան օր մը մեզ գեղեցիկ անակնկալով մը պիտի գեկուցէ»:

«Երախտապարտ ենք Ամերիկեան նպաստամատոյցին, որ իր որբանոցներուն մէջ պարտադրած է սկաւորութիւնը: Սակայն մենք Հայաստանի կառավարութենէն (խորհրդային*) շատ բան կը սպասենք, քանի որ համակիր է մեր շարժումին: Լսեցինք, որ Պ. Ա. (նախագահ Ալեքսանտր,*) Միասնիկեան իր մէկ պաշտօնագիրին մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի օգտակարութիւնը շեշտելով, անոր մասին տեղեկութիւն ուզած էր:

«Մենք միշտ լաւատես ենք ներկայ կառավարութեան մօտ մեր գործին ընդունելութեան մասին, քանի որ շարժումը քաղաքական բնոյթ չունի եւ սկաւառական սկզբունքները համամարդկային են:

«Մենք պատրաստ ենք գործելու (շարունակելու*) հայրենիքին մէջ»:

Ուրեմն, հաւանական է, որ Օննիկ Եազմաճեան 23 օգոստոս 1922-էն քանի մը օր առաջ վերադարձած է Պոլիս, սակայն տակաւին հանդիպում չէ ունեցած կեդրոնական վարչութեան հետ: Ուրեմն, սեպտեմբեր 1922-էն սկսեալ Մի'այն Չերագ կը մնայ Հայաստանի մէջ:

147. Պէյտըն Փաուլի նշած, Չերագի պատրաստած, Կազաչի Փոստի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաւառին տետրակը: 148. Սկաւառական բուրգ, Ալեքսանտրապոլ, 1922:

Սկաւառութեան հիմնադիր Պէյտըն Փաուլի վկայութիւնը:

105. Օգոստոս 1922. Պէյտըն Փաուլը «Հայաստանի պօյ-սկաւառները» խորագիրով՝ Անգլիա հրատարակուող «Տը Սքաութ» սկաւառութեան պաշտօնաթերթի Օգոստոս 1922-ի թիւ 744-ին մէջ, կը գրէ⁹⁶. «Նոր իմացայ Հայաստանի սկաւառներուն մասին, Ալեքսանտրապոլի մօտ (որբանոցէն*) Կազաչի փոստէն: Այնտեղ վեց սկաւառական խումբեր կան, իւրաքանչիւրը 40 հոգիէ բաղկացած: Գրեթէ տարի մը առաջ այս տղաքը վայրենի, աղտոտ եւ կէս սովահար իլեակներ էին: Կը նկարագրեն, որ այժմ անոնք ազնիւ, մաքուր, պարկեշտ եւ բարեկիրթ պատանիներ դարձած են եւ հերթաբար իրենց հաստատութեան պահակութիւնը կ'ընեն:

«Անոնք մեծ հետաքրքրութիւն, ունակութիւն ունին կոփամարտի եւ ֆութպոլի հանդէպ եւ երկուքն ալ կը կիրարկեն անգլիական կանոններով: Իւրաքանչիւր սկաւառ կը պահէ տետրակ (սկաւառին օրագիրը*) մը, ուր արձանագրած է իր մասին տեղեկութիւնները,

96.«The Scout», No. 744, August 1922, London:

անունը, տարիքը, ծնողաց անունները, ստացած աստիճանները եւ շքանշանները: Հոն կայ «Ոսկեայ էջը» որ ցոյց կու տայ իր յատկանշական լաւ արարքները, նաեւ «Մեւ էջը», ուր կ'արձանագրէ որեւէ վատ արարք:

«Ցանկագրած է իրեն յանձնուած գոյքերը: Օրագիրին մէջ կը գրէ սկաուտական գաղափարներ, բարեսիրական արարքներ, եւ այլն:

«Հայ սկաուտներուն նշանաբանն է «Բարձրացիր Բարձրացուր», որ կը նշանակէ ինքզինքդ կատարելագործէ ապա օգնէ, որ ուրիշները բարձրանան:

«Լաւ նշանաբան մը, որուն կրնայ հետեւիլ աշխարհի ուրիշ սկաուտ:

«Անոնց համար ծանրագոյն պատիժն է սկաուտական գաւազանի գործածութեան արգիլումը որոշ ժամանակի համար:

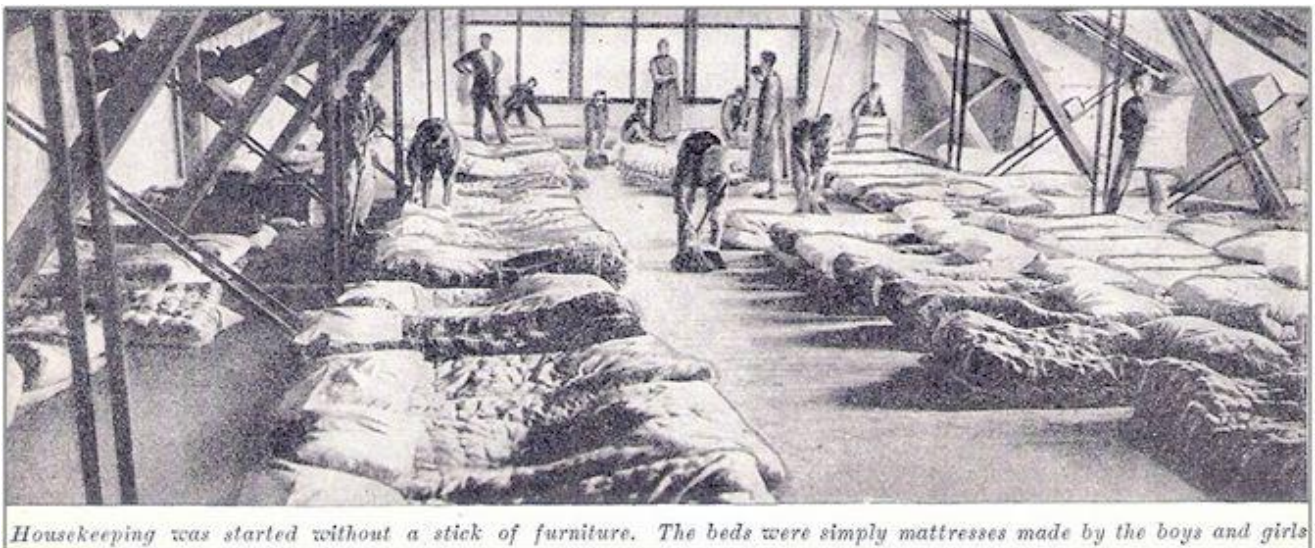
«Այս մէկը ինծի համար ապացոյց է, որ այս հայ տղաքը իւրացուցած են իսկական սկաուտական ոգին, քանի որ ճշմարիտ հպարտութեամբ կը կրեն իրենց սկաուտական գաւազանները:

Պէտքը Փաուրլ,

Գլխաւոր սկաուտապետ»

Ստորեւ կը ներկայացուին Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ «Հայ Սկաուտ»-ին մէջ լոյս տեսած 1921-1922 թուականներուն Հայաստանէն դրկուած, Հայաստանի սկաուտութեան մասին, սկաուտներու կողմէ գրուած յօդուածներ եւ ոտանաւորներ, նաեւ, Ալեքսանտրապոլի աշխարհի ամենամեծ որբանոցին կեանքէն նմոյշներ:

106. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի երեք առաքեալներէն Երեւան ծառայող Օննիկ Եագմաճեանին գործունէութեան մասին տեղեկութիւնները քիչ են: Սակայն, նախապէս ինքն ալ որբանոցի սան՝ Երեւանէն Տարոնցի խմբապետ Անդրանիկ Նազարեանի. «Ինչ էր մեր կեանքը առաջ եւ ինչ է այժմ» խորագիրով հետեւեալ յօդուածը⁹⁷ «Հայ Սկաուտ»-ին մէջ, որոշ չափով լոյս կը սփռէ:

149. Երեւանի որբանոցներէն մէկը, որ ոչ մէկ կահ կարասի ունէր եւ այս գետինը փռուած անկողիները որբ տղաքն ու աղջիկները շինած էին, 1922:

97. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 382:

«Մեր նախկին կեանքին ապրելակերպի բոլոր պայմանները դառն էին, իսկ դաստիարակութիւնը՝ բոլորովին աչքաթող եղած, որովհետեւ չկար կազմակերպչական ոգի ունեցող անձ մը, չկար մարդ մը, որ գործին նուիրուած ըլլար եւ ունենար դաստիարակչական ընդունակութիւն, այնպէս որ թէ՛ ֆիզիքականը եւ թէ՛ բարոյական զարգացումը կը գտնուէր բաւական ցած աստիճանի վրայ:

«Մեր մէջ կը տիրէր խառնիճաղանջ դրութիւն մը, ուր կը տիրէր սուտը, խաբեբայութիւնը, անձնասիրութիւնը, կեղտոտութիւնը եւ այլն:

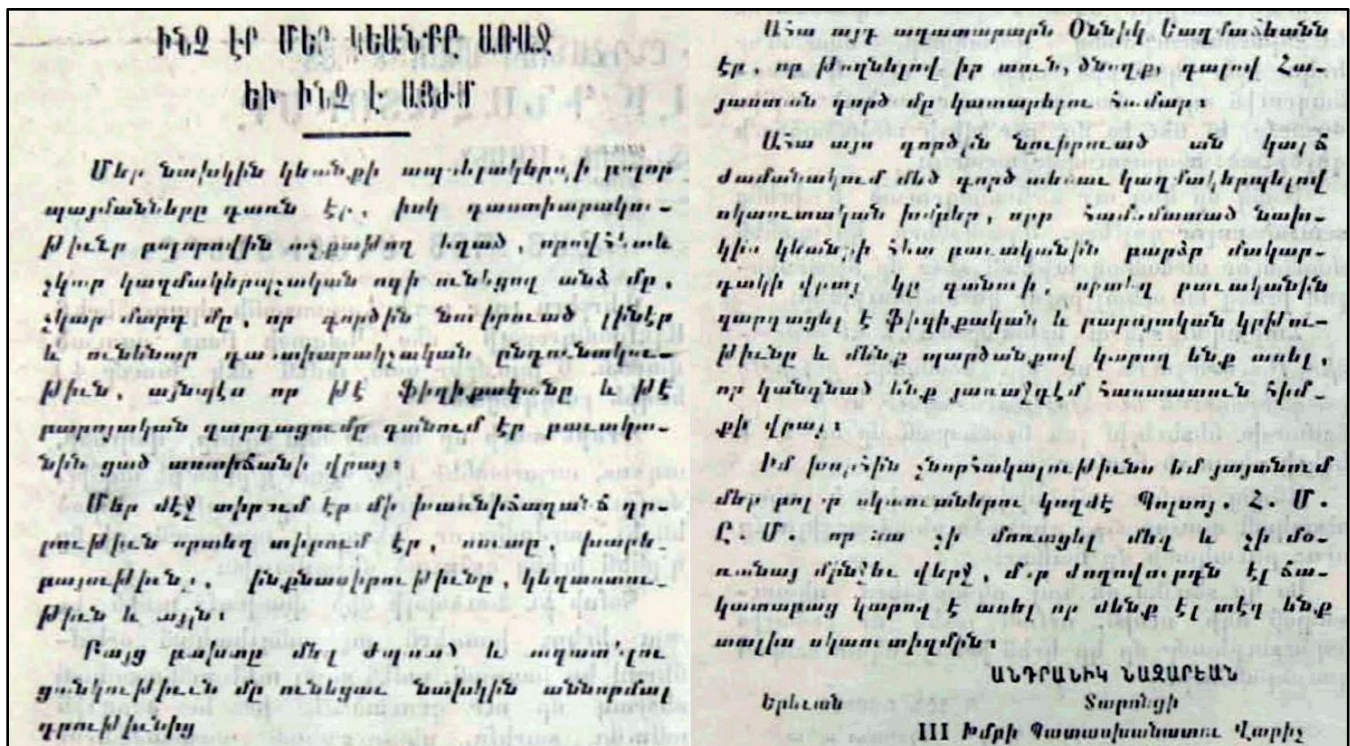
«Սակայն բախտաւոր եղանք, որ նախկին անբնական դրութենէն ազատինք:

«Ահա այդ ազատարարն էր Օննիկ Եազմաճեանը, որ լքելով իր տունը եւ ծնողքը, Հայաստան եկաւ գործ մը կատարելու համար:

«Ահա այս գործին նուիրուած՝ ան կարճ ժամանակի մէջ մեծ գործ տեսաւ, կազմակերպելով սկաուտական խումբեր, որոնք համեմատելով նախկին կեանքին հետ բաւական բարձր մակարդակի վրայ կը գտնուին, ուր բաւական զարգացած է ֆիզիքական եւ բարոյական կրթութիւնը եւ մենք պարծանքով կրնանք ըսել, որ կանգնած ենք յառաջադէմ հաստատուն հիմքերու վրայ:

«Իմ խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ մեր բոլոր սկաուտներուն կողմէ Պոլսոյ Հ.Մ.Ը.Մ.-ին, որ մեզի չէ մոռցած եւ մինչեւ վերջ պիտի չի մոռնայ, մեր ժողովուրդն ալ ճակատաբաց կրնայ ըսել, որ մենք ալ տեղ կու տանք սկաուտութեան:

Անդրանիկ Նազարեան, Տարոնցի, Երեւան, թիւ 3 խումբի պատասխանատու վարիչ»:

150. Հ.Մ.Ը.Մ.-ին եւ Օննիկ Եազմաճեանին մասին վկայութիւն մը:

107. Գրագէտ Գուրգէն Մահարի (Աճեմեան), որ Դիլիջանի եւ Երեւանի որբանոցներուն մէջ մեծցած է եւ շատ հաւանաբար սկաուտ եղած է, հետեւեալ «Սկաուտին երգը» գրած է

1922-ին կամ աւելի առաջ⁹⁸. շատ հաւանական է, որ ան նաեւ Ալեքսանտրապոլ ալ մնացած եւ Չերազին պահակ սկաւառներէն եղած է⁹⁹:

Սկաւառի Երգը

«Օրը մթնում է, թնդում են անքուն
Սրտերը մեր ժիր խնդութեամբ ջահիլ.
Ստուեր է հագել մեր պահակատուն.
Ու մենք չենք կարող մեր ճիշը պահել:

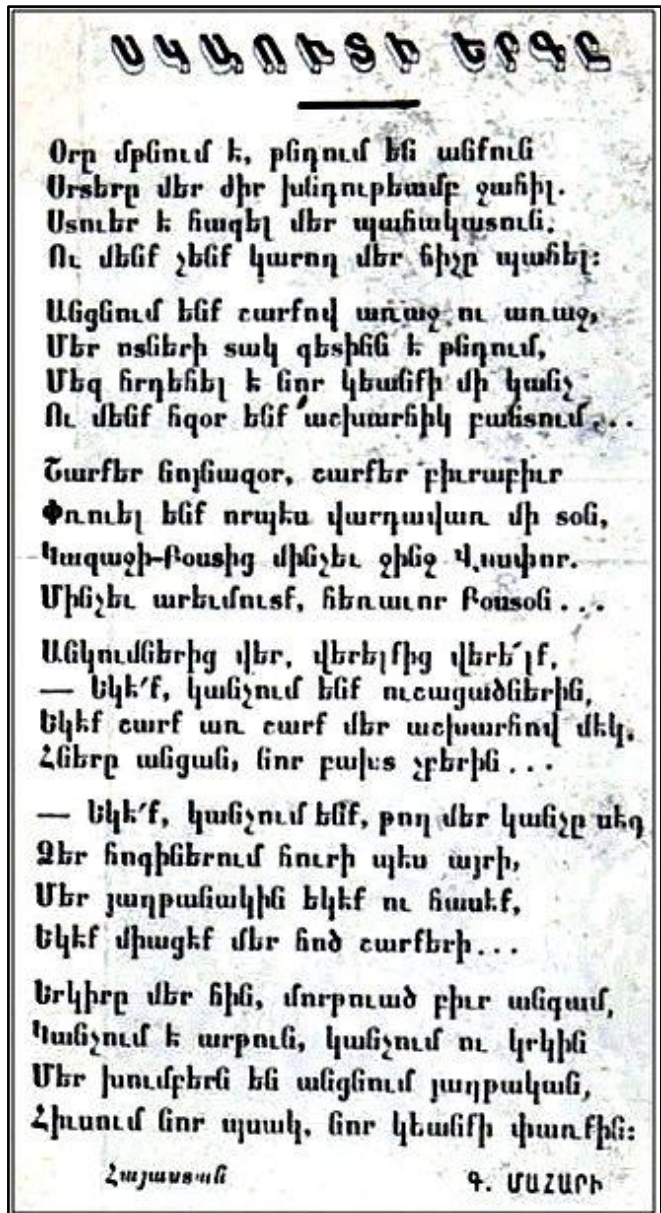
Անցնում ենք շարքով առաջ,
Մեր ոտների տակ գետինն է թնդում,
Մեզ հրդեհել է նոր կեանքի մի կանչ
Ու մենք հզօր ենք աշխարհիկ բանտում...

Շարքեր նոյնագօր, շարքեր բիրաբիր
Փռուել ենք որպէս վարդավառ մի տօն,
Կազաջի-Բօստից մինչեւ ջինջ Վոսփօր.
Մինչեւ արեւմուտք, հեռաւոր Բօստօն...

Անկումներից վեր, վերելքից վերե՛լք,
- Եկե՛ք, կանչում ենք ուշացածներին,
Եկէք շարք առ շարք մեր աշխարհով մէկ,
Հները անցան, նոր բախտ չբերին...

- Եկե՛ք, կանչում ենք, թող մեր կանչը սեզ
Ձեր հոգիներում հուրի պէս այրի,
Մեր յաղթանակին եկէք ու հասէք,
Եկէք միացէք մեր հոծ շարքերի...

Երկիրը մեր հին, մորթուած բիր անգամ,
Կանչում է արթուն, կանչում ու կրկին
Մեր խումբերն են անցնում յաղթական,
Հիւսում նոր պսակ, նոր կեանքի փառքին»:
Գուրգէն Մահարի, Հայաստան

151. Գուրգէն Մահարիի «Սկաւառին երգը»:

108. Վանի Հայոց Ձոր գաւառէն գաղթական սկաւառ՝ Խաչիկ Հայկազեան «Սկաւառ Ընկերներիս» խորագիրով հետեւեալ ոտանաւորը գրած է⁹⁴.

98. Հայ Սկաւառ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 377:

99. «Վահան Չերազ եւ իր երգն Հայաստանի», Վազգէն Անդրեասեան, Պէյրութ, 1977, տպարան «Մեւան», էջ 305:

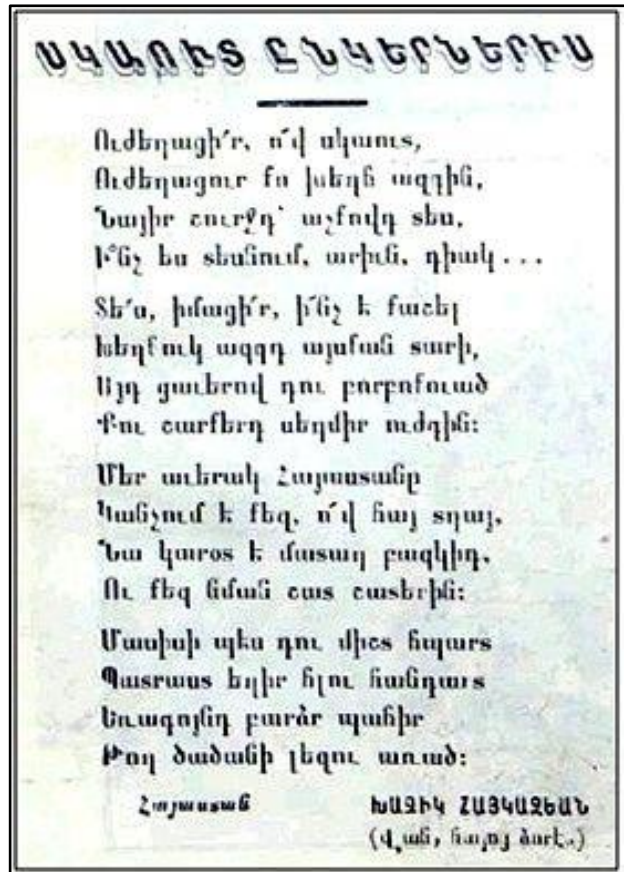
Սկաուտ Ընկերներին

«Ուժեղացի՛ր ո՛վ սկաուտ,
Ուժեղացուր քո խեղճ ազգին,
Նայիր շուրջդ՝ աչքովդ տես.
Ի՞նչ ես տեսնում. արիւն, դիակ...

Տե՛ս, իմացիր, ի՞նչ է քաշել
Խեղճուկ ազգդ այսքան տարի,
Այդ ցաւերով դու բորբոքուած
Քու շարքերդ սեղմիր ուժգին:

Մեր աւերակ Հայաստանը
Կանչում է քեզ, ո՛վ հայ տղայ,
Նա կարօտ է մատաղ բազկիդ,
Ու քեզ նման շատ շատերին:

Մասիսի պէս դու միշտ հպարտ
Պատրաստ եղիր հլու հանդարտ
Եռագոյնդ բարձր պահիր
Թող ծածանի լեզու առած:
Հայաստան,
Խաչիկ Հայկազեան»

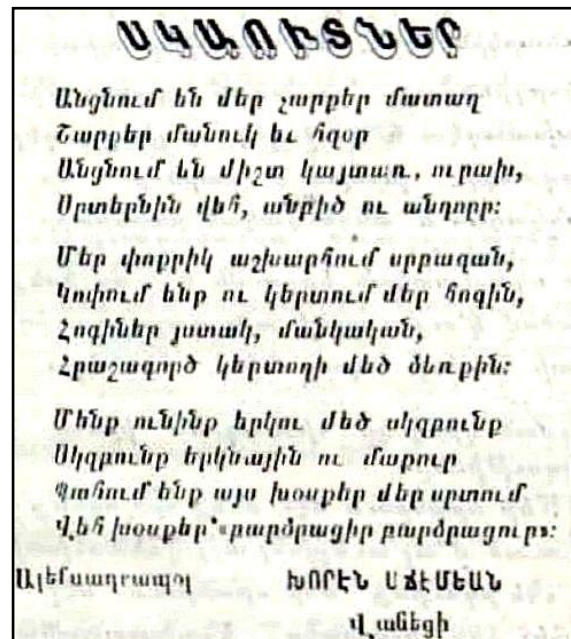

152. Խաչիկ Հայկազեանի «Սկաուտ ընկերներուն»:

109. Ալեքսանտրապոլէն վանեցի Խորէն Աճէմեան «Սկաուտներ» խորագիրով գրած է⁹⁵.

ՄԿԱՌԻՏՆԵՐ

«Անցնում են մեր շարքեր մատաղ
Շարքեր մանուկ եւ հօր
Անցնում են միշտ կայտառ, ուրախ,
սրտերնին վեհ, անքիժ ու անդորր:
Մեր փոքրիկ աշխարհում սրբազան,
Կոփում ենք ու կերտում մեր հոգին,
Հոգիներ յստակ, մանկական,
Հրաշագործ կերտողի մեծ ձեռքին:
Մենք ունինք երկու մեծ սկզբունք
Սկզբունք երկնային ու մաքուր
Պահում ենք այս խօսքեր մեր սրտում
Վեհ խօսքեր՝ «Բարձրացիր Բարձրացուր»:
Խորէն Աճէմեան, Վանեցի
Ալեքսանտրապոլ

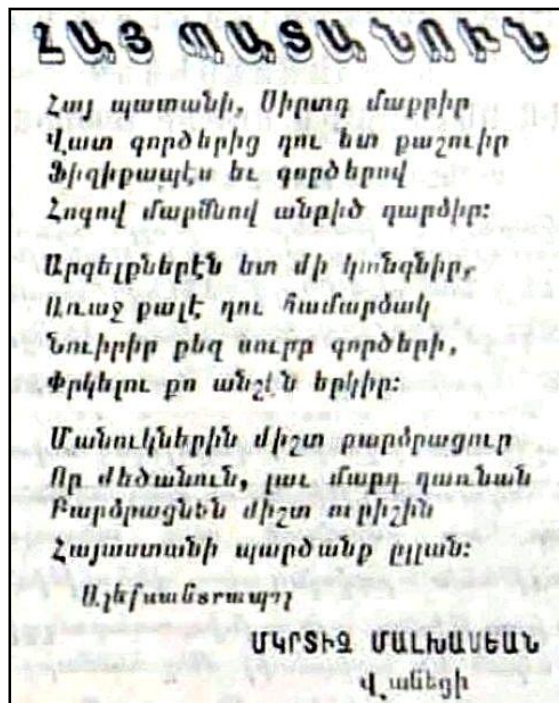
110. Վանեցի Մկրտիչ Մալխասեան «Հայ Պատանուն» խորագիրով գրած է¹⁰⁰.

ՀԱՅ ՊԱՏԱՆՈՒՆ

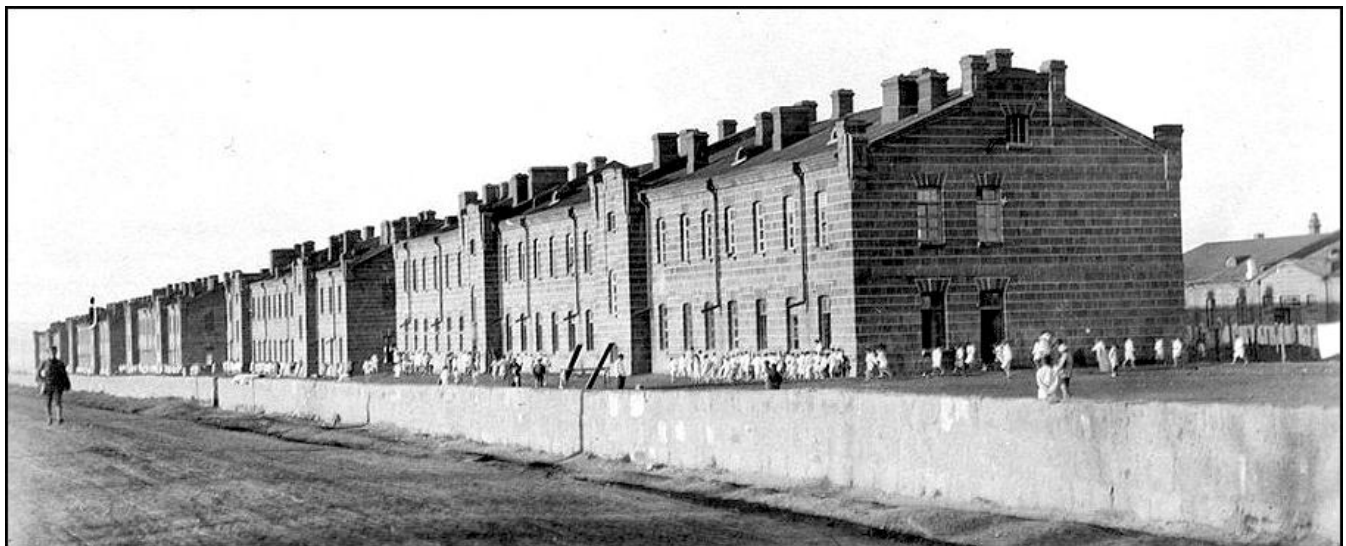
«Հայ պատանի, սիրտդ մաքրիր
վատ գործերից դու ետ քաշուիր
Ֆիզիքապէս եւ գործերով
Հոգով մարմնով անբիծ դարձիր:

Արգելքներէն ետ մի կանգնիր,
Առաջ քալէ դու համարձակ
նուիրիր քեզ սուրբ գործերի,
Փրկելու քո անշէն երկիր:

Մանուկներին միշտ բարձրացուր
Որ մեծանուն, լաւ մարդ դառնան
Բարձրացնեն միշտ ուրիշին
Հայաստանի պարծանք ըլլան»:
Մկրտիչ Մալխասեան, Վանեցի
Ալեքսանտրապոլ

153. Խորէն Աճէմեանի եւ Մկրտիչ Մալխասեանի «Սկաուտներ» եւ «Հայ Պատանիին» նոտանաւորները:

154. Ալեքսանտրապոլի որբանոցի երկյարկանի հսկայ շէնքերէն, եւ որբեր կը զբօսնին:

100. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 373:

111. Սկաուտական ուսուցիչ Մամիկոն Գասպարեան «Սկաուտական Ոգին» խորագրով, բաղդատականը կը կատարէ Վահան Չերազէն առաջ եւ ետք, որբանոցի պատանիներուն կենցաղին մասին¹⁰¹.

155. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պահակ սկաուտներէն մէկը որբերուն սկաուտական բարեւը կը սորվեցնէ (նախապէս այս նկարին կեդրոնի մասը գտած էի, ուր այս ծանօթ սկաուտը չէր երեւեր, իսկ կեդրոնի ժպտուն աղջնակը այս սկաուտին նման՝ շատ մը նկարներու մէջ կ'երեւի):

«Այս տարուայ (1921*) Մարտի սկիզբէն երեք ուսուցիչներով պաշտօնավարած էինք ամերիկեան կոմիտէի որբ պահակներու դպրոցին մէջ (Կազաչի Փոստ): Հակառակ անոր, որ գործադրած էինք բարոյակրթական եւ դաստիարակչական բոլոր հնարաւոր միջոցները, ինչպէս նաեւ պահակապետին ամենախիստ պատիժները, չյաջողեցանք երկու ամսուան ընթացքին լուրջ հիմքերու վրայ դնել դպրոցական գործը եւ որեւէ կերպով բարձրացնել տղոց բարոյականը:

«Թուրքերուն վերջին ներխուժման ժամանակ խուճապային փախուստի մատնուած եւ սարսափներ տեսած այս տղաները բոլորովին գոռեհիկ եւ սանձարձակ դարձած էին, իրենց պարտականութիւնները անբարեխիղճօրէն կը կատարէին եւ ինկած էին պատանեկան մոլութիւններու ետեւէն: Դպրոցին մէջ կը կոտորտէին կարասին եւ գրենական պիտոյքները: Դասարաններուն թիթեղեայ վառարաններուն վրայ ցորեն կը խարկէին, փճացած աղուած ձուկ կ'ուտէին, դասարանին օդը կ'ապականէին: Կը կռուէին ու իրար կը հայիոյէին, օր ցերեկով գրասեղաններուն վրայ կը քնանային ու կը խոկային եւ այլ տգեղ ու անվայել արարքներ:

101. Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 382:

«Մեծ դժուարութեամբ դասարանները կը յաջողէինք կարգաւորել եւ դասի սկսիլ: Տղաքը կանոնաւոր կերպով չէին յաճախեր, շարունակ բացակայելով կամ ուշանալով:

«Այս դառն իրականութեան պատճառները ոչ թէ միայն ժամանակի պայմաններն ու գործին անկազմակերպ ըլլալն էին, այլ նաեւ միակողմանի կրթութիւնը: Մենք հաւասարապէս չէինք զարգացներ տղոց մարմինն ու միտքը, ինչպէս որ պէտք է, այլ միայն չոր ու ցամաք առարկայական կրթութիւն կու տայինք եւ տնտեսական փաստերու պաշարով կը ծանրաբեռնէինք անոնց յոգնած ուղեղները: Պահակապետն ալ պահակներուն հետ քիչ ժամանակ կ'անցընէր եւ անոնց համար որեւէ խաղ կամ զբաղում չէր կազմակերպեր: Տղաքը անգործ ու առանց հսկողութեան կը փճանային: Չէ՛ որ անգործութիւնը չարեաց մայրն է:

156. Պարտիզպան սկաւառներ իրենց շինած թիթեղածածք տնակին շուրջ, 1922, Ալեքսանտրապոլ: 157. Բանջարանոց, Կազաչի Փոստ 1920:

«Այս անմխիթար վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ այժմու պահակապետին (Վահան Չերազ*) գործի անցնիլը, որ տղոց սկաւառական դրօշի տակ մտցուց եւ կարճ ժամանակի ընթացքին սկաւառական ուժեղ կազմակերպութիւն յառաջացուց: Խօսքին՝ ամէնուրեք փոխարինեց կենդանի գործ եւ գիտակից խիստ կարգապահութիւն:

«Եռանդուն պահակապետը որք պահակներէն կազմեց սկաւառական խումբ մը իր եւ օգնականին (Ճորճ Մարտիկեան*) գլխաւորութեամբ: Խումբը բաժնեց ջոկատներու, պատրաստել տուաւ համազգեստ, գաւազաններ, սկաւառական նշանակներ, դրօշակներ, ձեռք բերաւ փող, թմբուկ եւ այլն, պատրաստեց ֆուքպոլի կանոնաւոր դաշտ, երկայնութիւն, բարձրութիւն եւ արգելքներ ցատկելու եւ կոփամարտի վայրեր բոլոր յարմարութիւններով: Կանոնաւոր տուշով (ցնցուղով*) բաղնիք շինեց, սկաւառական ամառնային դպրոց բացաւ, գրադարան, ընթերցարան, տղոց ձեռքով մշակեց ընդարձակ ծաղկանոց-բանջարանոց եւ այլն:

«Տղաքը այժմ ժրաջան մեղունքներ դարձած են, իրենց անմիջական պարտականութիւնները ամենայն բարեխղճութեամբ կատարելէն ետք, անգործ չէին մնար, այլ ամբողջ օրը կը զբաղէին դպրոցին, գրադարան-ընթերցարանին, բանջարանոցներուն կամ մարզավայրերուն մէջ: Դպրոցին մէջ օրական երկու ժամ կը սորվին գործնական եւ կարեւոր սկաւառական գիտելիքներ ու խրատական՝ բարոյական պատմութիւններ: Գրադարան-ընթերցարանին մէջ անոնք կը թերթատեն անգլիական ու ֆրանսական պատկերազարդ սկաւառական շքեղ պարբերաթերթեր, դիտելով սկաւառական կեանքէն գեղեցիկ տեսարաններ եւ կը կարդային հայերէն գիրքեր:

Գրադարան-ընթերցարանին մէջ անոնք կը թերթատեն անգլիական ու ֆրանսական

կան մարզանքներ կ'ընէին, ծանրութիւն կը վերցնէին, գործիքներով մարզանք կ'ընէին, դրօշախօսութիւն կ'ընէին, ցնցուղով կը լոգնային, ներկայացման (թատերական*) համար փորձեր կ'ընէին, օտար պարբերաթերթերէն ընդօրինակելով, սկաուտական որմագոյներ կը պատրաստէին եւ պատերը կը զարդարէին, դասախօսութիւններ կ'ունկնդրէին եւ պէյսպով կամ զանազան տեղական խաղեր կը կազմակերպէին:

160. Սկաուտներ խաղի-գրադումի համար տուն կը շինեն. ետին, աջին՝ ֆութպոլի բերդին ծայրը կ'երեւի: 161. Սկաուտը եւ իր ընտելացած եղջերուի ձագը, Ալեքսանտրապոլ, 1922:

«2-3 ամսուան մէջ տղոց մէջ սկաուտական ոգին մեծ յեղաշրջում յառաջացուց: Այդ «ան-յոյս ինկածները», «անառակ որդիները» բարոյապէս բարձրացած են, կարգապահ, պարտա-ճանաչ, քաղաքավար, լուրջ, աշխատասէր եւ յարատեւող. Մարզանքը, խաղը, լողալը, ար-շանները եւ ընդհանրապէս սկաուտութիւնը տղոց շատ կը հետաքրքրէին: Անոնք բոլորովին պարապ չէին մնար, այլ հաւասարապէս կը զարգացնէին մարմինը, միտքը եւ հոգին: Անոնք գոց չէին տորված սկաուտին դաւանանքն ու գիտելիքները, այլ հասկցած եւ իւրացուցած են եւ կը կիրարկեն դաւանանքի բոլոր կէտերը: Անկարգներուն եւ անհնազանդներուն ընկեր-ները միշտ կը յիշեցնէին իրենց պարտականութիւնները եւ ուղղակի երեսին տալով անոնց անվայել արարքները:

«Տղոց մէջ կատարուած այս մեծ յեղաշրջումը մենք կը պարտինք ոչ միայն պահակա-պետին վարչական եւ մանկավարժական ընդունակութիւններուն եւ բարեխիղճ գործունե-ութեանը, այլ գլխաւորապէս սկաուտական ամենակարող ոգիին՝ անոր բազմակողմանի եւ գործնական դաստիարակութեան»:

Մամիկոն Գասպարեան, սկաուտական ուսուցիչ, Ալեքսանտրապոլ:

112. Պոլշեիկներու տիրապետութեան ընթացքին, Մկրտիչ Յարութիւնեան կը գրէ. «Ի՞նչ նպատակի պէտք է ձգտի հայ սկաուտը» խորագիրով այս յօդուածը, ստորեւ՝ արեւմտա-հայերէնը¹⁰². «Մենք գիտենք, որ Հայաստանը դարերէ ի վեր միշտ եղած է ճնշումներու տակ, եւ մինչեւ այսօր ալ այդ լուծին տակն է:

102«Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 373-374:

«Այս վերջին տարիներուն (1918-1920*) Հայաստանի մէջ ծագած էր փայլուն արեւը, սակայն սեւ ամպերը շուտով եկան եւ արեւի ճառագայթները խափանեցին եւ մինչեւ այսօր ալ կը խափանեն:

ԻՆՁ ՆՊԱՏԱԿԻ ՊԵՏԲԷ ԶԳՏԻ ՀԱՅ ՍԿԱՌԻՏԸ Մենք գիտենք որ Հայաստանը դարերից ի վեր միշտ եղել է ճնշումների տակ, և մինչ այսօր էլ այդ լծի տակն է: Այս վերջին տարիներում Հայաստանում ծագել էր փայլուն արեւը, բայց սեւ ամպերը շուտով եկան և արեւի ճառագայթներին խափանեցին, և մինչեւ այսօր էլ խափանում են: Իսկ ներկայիս տեսնում ենք, որ այդ սեւ ամպերը հետզհետեւ հեռանում են և նկատելի են լինում արեւի ճառագայթներ: Այդ ճառագայթներն են հայ սկաուտի խմբերն ու խմբակները, որոնք հիմք են դրել գլխավորապէս Կ. Պոլսում և այդտեղից տարածւել են նաեւ Անդրկովկասում և այլ տեղերում: Ահաւասիկ սրանք են մեր հայաստանի փառքն ու պարծանքը, որոնք պէտք է բարձ-	րանան Մասեաց սարի նման: Ուրեմն ճիգ թափի՛ր, Հայ սկաուտ, որպէսզի արժանանաս այդ փառքին ու պատւին: Զարգացրու քո միտքն ու մարմինը, ուժեղացրու քո ջղուտ բազուկները և բարձր պահիր հայրենիքի պատիւը, որպէսզի գայ ժամանակը որ մի օր մեծ պարծանքով դուրս գաս և ծածանեցնես մեր Եռագոյնը: Ահաւասիկ, Հայ Սկաուտ: Դու պէտք է հասնիս այն նպատակին, և այդ նպատակին հասնելու համար չպէտք է յուսահատիս, որովհետեւ Հայտ յուսահատեցուցիչ դէպքեր են եկել, բայց դու միշտ ելել ես անասան, և սրանից յետոյ էլ պէտք է աւելին անես: Իսկ որպէսզի հասնիս այդ նպատակին, դա կախած է նաեւ բարձրացողներից, որոնք պէտք է քեզ բարձրաձենն Մասեաց սարի նման: Ալեքսանդրապոլ ՄԿՐՏԻՋ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ կազաքի Բոս
--	--

162. Ի՛նչ նպատակի պէտք է ձգտի հայ Սկաուտը:

«Իսկ այժմ կը տեսնենք, որ այդ սեւ ամպերը հետզհետեւ կը հեռանան եւ կը նկատենք արեւի ճառագայթները: Այդ ճառագայթները հայ սկաուտի խումբերն ու խմբակներն են, որոնք հիմնուած են գլխաւորապէս Կ. Պոլսոյ մէջ (Հ.Մ.Ը.Մ.*) եւ անկէ տարածուած են Անդրկովկաս եւ այլուր:

«Ահաւասիկ անոնք են մեր Հայաստանի փառքն ու պարծանքը, որոնք պէտք է բարձրանան Մասիս լեռան նման:

«Ուրեմն ճիգ թափէ հայ սկաուտ, որպէսզի արժանանաս այդ փառքին ու պատիւին: Զարգացուր քու միտքդ ու մարմինդ, ուժեղացուր քո ջղոտ բազուկներդ եւ բարձր պահէ հայրենիքին պատիւը, որպէսզի օր մը երբ ժամանակը գայ մեծ պարծանքով դուրս գաս եւ ծածանեցնես մեր եռագոյնը:

«Ահաւասիկ, հայ սկաուտ: Դուն պէտք է հասնիս այդ նպատակին, որուն հասնելու համար պէտք չէ յուսահատիս, որովհետեւ շատ յուսահատեցուցիչ դէպքեր եկած են, սակայն դուն միշտ եղած ես անասան, եւ այժմ պէտք է աւելին ընես: Իսկ որպէսզի հասնիս այդ նպատակին, այդ կախեալ է նաեւ բարձրացողներէն, որոնք պէտք է քեզ Մասիս լեռան նման բարձրացնեն»:

Մկրտիչ Յարութիւնեան, Կազաչի Փոստ, Ալեքսանտրապոլ:

113. Սեպտեմբեր 1920-ի սկիզբը, Վահան Չերազ առաջին օրերուն, Ալեքսանտրապոլի մարզական իրավիճակը Երեւանին բաղդատելով գրած էր. «..կարծես այստեղ ուրիշ երկիր է,

կեանք կայ, մաքրութիւն կայ, գործ կայ, ազգային ոգի, աշխատութիւն, կազմակերպութիւն կայ: Զինուոր, ոստիկան լաւ հագուած են եւ պարտաճանաչ: Սկաուտները աւելի գիտակից են եւ մեծ դեր ունին քաղաքին մէջ: Սասունին (Կարօ*) լուսամիտ նահանգապետ մըն է, լայն եւ առողջ գաղափարներով¹⁰³:

163. Վահան Չերազ նստած կեդրոնը, ֆութպոլի Տորք խումբին հետ, Պոլիս: 164. Կազաչի փոստի աղջիկները կը պատրաստուին պարանաձգութեան խաղին:

«Ծանօթացայ պ. Մարգարեանին, որ այստեղի մարմնակրթական շարժման գլուխն է: Զափազանց լաւ տպաւորուեցանք իրմով, թէ՛ հոգեպէս, թէ՛ ֆիզիքապէս: Որոշեցինք առանց սպասելու Երեւանի բանակցութիւններուն արդիւնքին, իսկոյն այստեղ հիմնել Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մաս-նաճիւղը: Այսօր վաղը գրասենեակնիս կը բացուի եւ մինչեւ մեր գալը, զայն կը վարեն Մար-գարեանը, Եղիշը (Քաջունի*), Փիթը (Պետրոս Պարտիզպանեան*), Աղասին եւ քանի մը գործին տեղեակ տեղացիներ:

«Քաղաքապետը Գ. Լեւոնեան (աշուղ Զիւանիի որդին, («Հայաստան»-ի նախկին խմբագիր*) մեզի անվերապահ աջակցութիւն խոստացաւ:

«Այստեղ արդէն մարմնակրթական քանի մը միութիւններ կան, որոնցմէ մին «Բազէ» (Սոքոյ) լաւ աթլետներ ունի, որոնք շատ վարժ են գործիքներու վրայ փորձեր ընելու: Ուսուցիչն է Մարգարեանը, որ զարմանալի վարժութիւն ունի այդ ճիւղին մէջ: Լաւ մարզասրահ կայ արդէն»:

Ահա ստորեւ՝ Չերազի մարզական բազմաճիւղ գործունէութեան մասին արդի վկայութիւն-ուսումնասիրութիւն մը, որ նաեւ լոյս կը սփռէ որբանոցային կեանքին վրայ:

114. Այժմու Գիւմրիի մանկավարժական հիմնարկի ֆիզիքական դաստիարակութեան եւ անոր դասաւանդման մեթոտի ամպիոնի փրոֆեսոր Ռ. Գ. Պապոյեան (կարելի չեղաւ Ռ. անունը գտնել), 13 սեպտեմբեր 2014-ին աշխատասիրութիւն մը կատարած է. «Վահան Չերազի մանկավարժական եւ մարզական գործունէութիւնը Ալեքսանտրապոլի ամերիկեան որբանոցներում 1920-1925» խորագիրով, որ լոյս տեսած է ամպիոնին թիւ 1, 2014 պարբերականին մէջ, որուն արեւմտահայերէնը կը ներկայացնէմ ստորեւ.

103. «Վահան Չերազ եւ իր երգն Հայաստանի», Վազգէն Անդրեասեան, Պէյրութ, 1977, տպարան «Մեւան», էջ 269:

«Չերազը պատմական կերպար է՝ իր ազգային, մարդկային, բարոյական, հայրենասիրական, մանկավարժական գաղափարներով եւ գործունեութեամբ»¹⁰⁴:

«Հայրենասէր, առողջ եւ ուժեղ սերունդ դաստիարակելու համար մենք պէտք է Վահան Չերազի ժառանգութիւնը, անոր դաստիարակութեան իւրայատուկ ձեւերն ու մեթոտները հասանելի դարձնենք մեր ժամանակներու երիտասարդ սերունդին եւ մարմնամարզութեան ապագայ մասնագէտներուն:

165. Սկաուտական հանդիսութիւն մը եւ բուրգ: 166. Սկաուտ մը լքուած նորածին մը գտած է: (Հետաքրքրական է ետեւի սկաուտը, որ շատ մը նկարներու մէջ միշտ ներկայ է):

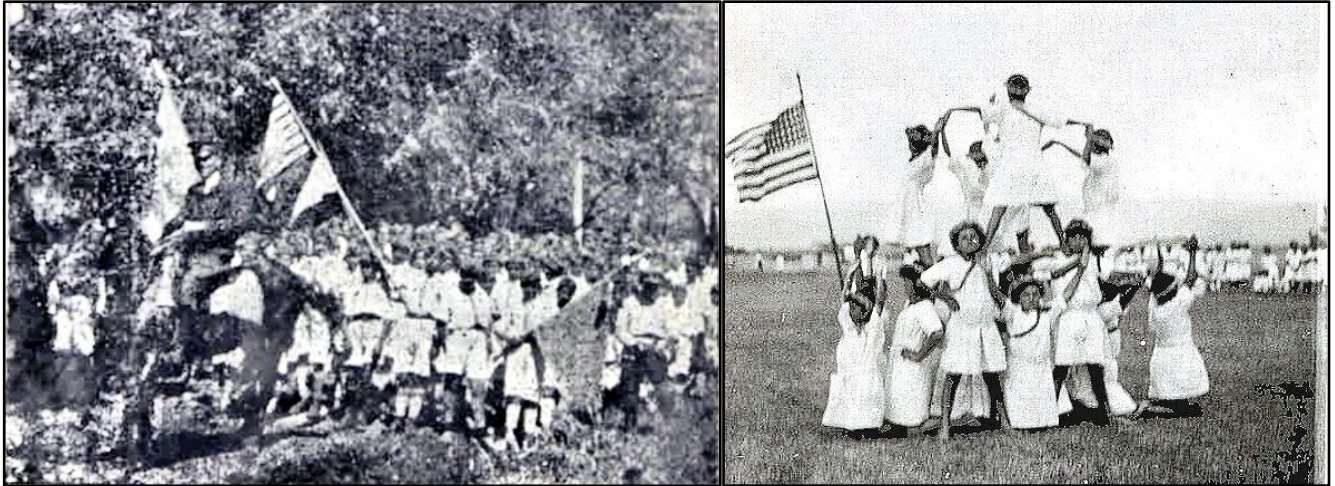
«Չերազը ունէր մեծերուն բնորոշ յատկանիշ. որքան ալ փոքր ու թշուառ ժամանակներու մէջ ապրէր, կը ստեղծէր մեծ ժամանակ եւ կրցաւ այնպիսի հայրենասնուէր, բազմակողմանի գործունեութիւն ծաւալել Ալեքսանտրապոլի ամերիկեան որբանոցներուն մէջ, որ ուսումնասիրութիւններու կարիք ունի: Այդ կ'առնչուի հայ մատղաշ սերունդի ֆիզիքական, բարոյական եւ ռազմական՝ հայրենասիրական դաստիարակութեան, եղեռնէն փրկուած, որբացած սերունդի կրթութեան, առողջութեան, դաստիարակութեան եւ բնականոն զարգացման հետ:

«Ամերիկացիներուն տուած բարձրորակ սնունդը, հագուստը, Վահան Չերազի ջանքերով իրականացուած ֆիզիքական գերազանց պատրաստութիւնը, կոփուածութիւնը, տարբեր կանխարգելիչ միջոցները՝ տուին բարեբեր արդիւնք: Որբանոցներուն մէջ մահուան ցուցանիշը 1921-ի 400-էն 1922-ին 40-ի իջաւ: Վահան Չերազ անձնական շահեր չունէր եւ ունենալ չէր ձգտէր:

«Իմ ամենամեծ սեփականութիւնս հայ պատանիներուն մարմնակրթական գործն է, որուն մէջ ես կը գտնեմ իմ հոգեկան բաւարարութիւնս եւ ազգային պարտականութիւնս» - իր նամակներէն մէկուն մէջ գրած էր ան:

104«Վահան Չերազի մանկավարժական եւ մարզական գործունեութիւնը Ալեքսանտրապոլի ամերիկեան որբանոցներում 1920-1925» Ռ. Գ. Պապոյեան, 2014, Գիւմրի:

«Ալեքսանտրապոլի Կազաչի փոստի որբանոցային առօրեան այսպէս էր. զարթնում՝ առաւօտեան ժամը 6:00-ին, 6:15-էն 6:45՝ մարզանք, ջրային շփումներ, (լուացուիլ*) նախաճաշ, դպրոց, դասախօսութիւններ, մորսի (հեռագրային կէտ գծիկով հաղորդակցութիւն) միջոցով տեղեկագիրներու ընդունում եւ հաղորդում եւ դրօշախօսութիւն:

167. Վանաձորի տղոց որբանոցի տնօրէն՝ Զիաւոր Կրենթ սկաւառները արշաւի կը տանի:
168. Աղջկանց բուրգ ամերիկեան դրօշակով:

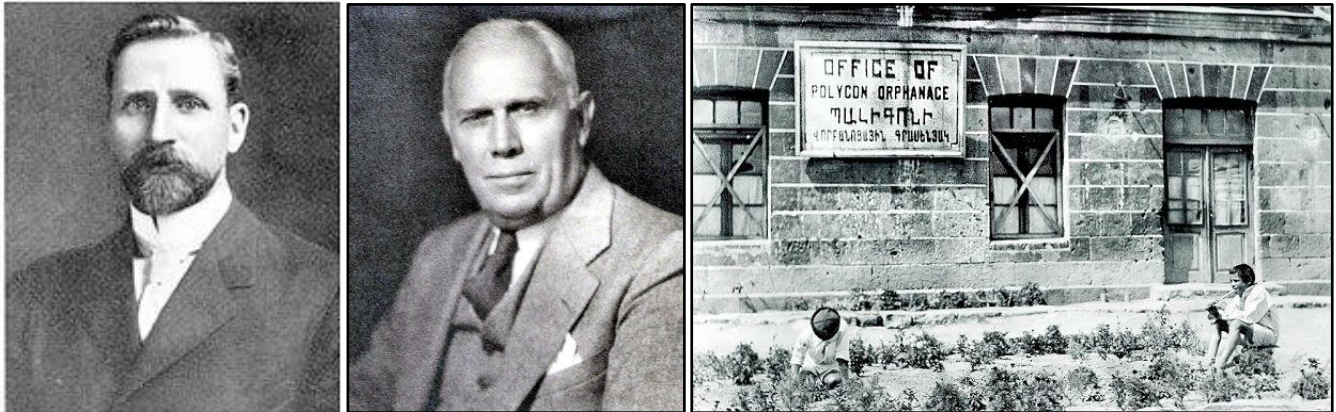
«Չերազ 3 ամիսը անգամ մը մարդաշափութեան կ'ենթարկէր մարգուող որբերը հետեւելու համար անոնց կշիռքին, հասակին, ու մկանային զանգուածին փոփոխութիւնները (ուրեմն տղոց ֆիզիքական վիճակին մասին հերթական բաղդատական ցուցակներ կը պահէր*): Քաղաքի մարզական տարբեր կազմակերպութիւններուն ղեկավարները մեծ հիացմունքով կը դիտէին Կազաչի փոստի մարզական յաջողութիւնները՝ ֆութպոլի, աթլետի եւ այլ մարզաձեւերու մէջ:

«Չերազ Ախուրեան գետի եզերքին ջրացատկի փայտէ աշտարակ պատրաստած էր եւ որբանոցի երեխաներուն լողալ ու ջրացատկ կը սորվեցնէր: Չերազի նախաձեռնութեամբ 1921-ին կը կազմուի ֆութպոլի միութիւն, լիկա՝ բաղկացած վեց խումբերէ, որոնք երեք տարի շարունակ մրցած են իրարու հետ:

«Նամակներէն մէկուն մէջ Չերազ կը գրէ. «Տղաներս յունական արձաններունման են: Անոնց մարմինը եւ մկաններուն կաւը իմ ձեռքս է, կ'աւելցնեմ, կը պակասեցնեմ, կը ձեւաւորեմ, կը կոփեմ: Այն մարմնակրթական ծրագիրը, որ տարիներով երագած եմ, իրականութիւն դարձաւ այստեղ, երեք ամիսը մէկ կը չափեմ տղաներս եւ ամէն անգամ 1,2,3 քկ.-ով կամ սմ.-ով աւելցած կ'ըլլան թէ՛ կշիռքը, թէ՛ կուրծքը, թէ՛ սրունքը»: Անկասկած կարելի է պնդել, որ Վահան Չերազի մանկավարժական եւ մարզիչի գործունէութիւնը 1920-էն 1925 Ալեքսանտրապոլի որբանոցներուն տուած է գերազանց արդիւնք:

«Նախապէս հայիոյող պատանիները իսպառ մոռցած էին անցեալը, կիրարկուած մանկավարժական մեթոտները ամբողջովին բարեփոխած էին զանոնք: Աստուածատուր շնորհով օժտուած էր Չերազ: Ան խիստ կարեւորած է կրթութեան, դաստիարակութեան, հաւատքի, հայրենասիրութեան, կարգ ու կանոնի դերը ազգապահպանման գործին մէջ: Ան կը նշէր, որ մարմնակրթանքը մեր ազգին գոյութեան խնդիրն է: Մարգուած է ազգը՝ ուրեմն յաջողութիւններ կ'ունենայ, հակառակ պարագային պարտութիւնները անխուսափելի են»:

115. Կ'արժէ անդրադառնալ որբախնամ ամերիկացիներէն Երեւանի պատասխանատու՝ բժիշկ Քլերընս Աշըրին (Clarence D. Ussher, 1870-1955)¹⁰⁵, որ հայերէնին կը տիրապետէր: Էջ 67-ին մէջ, ան Տիգրան Խոյեանին խօսած էր, որ «Յառաջ» թերթին մէջ կարդացած է Գրիգոր Զուլխուշեանին սկաուտներուն դրօշախօսութեան մասին յօդուածը: Իսկ Երեւանի մէջ, ան պոլշեիկներէն ապաստան կու տայ եւ կը բուժէ ճորճ Մարտիկեանը, ապա Չերազին քով կը դրկէ զայն էջ 106:

169. Բժ. Քլերընս Աշըր: 170. Ճոն Վորիս (տես՝ էջ 112): 171. Փոլիկոն որբանոցին գրասենեակը, սկաուտ մը բոյսեր կը խնամէ եւ երկրորդ մը սրինգ կը նուագէ 1921:

Բժշկութիւնը աւարտելէն ետք Աշըր 1898-ին կը միանայ ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի խնամատարական ընկերակցութեան եւ տարի մը Խարբերդի մէջ ծառայելէ ետք երկար տարիներ կը ծառայէ Վանի մէջ, ուր տիկնոջ հետ ականատես կ'ըլլայ Համիտեան ջարդերէն վերապրողներուն, ապա ուղղակի ականատես՝ Վանի կոտորածներուն, ուր «շուրջ 55000 հայեր կը մորթուին թուրք կառավարութեան հրամանով» կը գրէ ան:

Ականատես կ'ըլլայ նաեւ Վանի ինքնապաշտպանութեան: Արամ Մանուկեան իր յուշերուն մէջ այսպէս կ'անդրադառնայ անոր մասին¹⁰⁶. «Բժշկական օգնութեան գործում մեզ մեծ ծառայութիւններ են մատուցել ամերիկեան (հիւանդանոցի*) բժիշկները, մանաւանդ տոքթ. Աշըր, որ անվախ, միշտ յաճախում էր մեր հիւանդներին, ձրիաբար բժշկում եւ ոչ մի անգամ, ոչ ցերեկ եւ ոչ գիշեր չէր մերժում զալ», աւելցնելով, որ ան վիրաբուժական գործողութիւններ ալ կը կատարէր, նաեւ հիւանդապահներ եւ դեղորայք կը դրկէր:

1 Ապրիլ 1921-ի կեդրոն դրկած նամակի մը մէջ, Աշըր կը գրէ. «Սովամահութիւնը կը շատնայ եւ գալ ամիս սոսկալի պիտի ըլլայ: Յորենին քիւօն 11000-15000 ռուբլի է, հացին քիւօն շուրջ 20 հազար ռուբլի: Պատերազմը արգելք եղաւ զարնան ցանքին, այնպէս ինչպէս աշնան ցանքին եւ հեռանկարը մութ է: Այժմ առանցին եմ»:

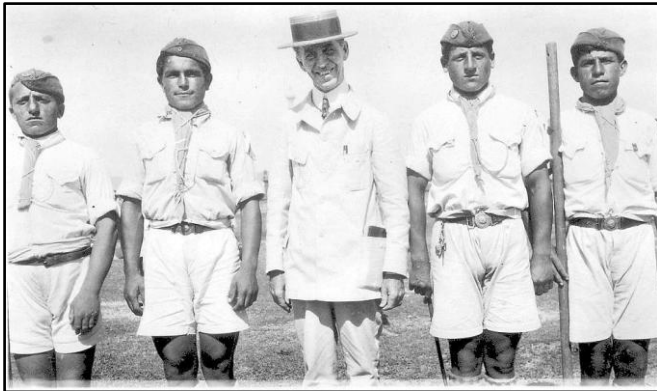
Աշըր գիրքերու հեղինակ է եւ Համաշխարհային Ա. պատերազմէն ետք Պոլսոյ մէջ պատերազմի ռճիրներու ատեանին կը վկայէ թուրք կառավարութեան ռճիրներուն մասին: 1917-ին, հրատարակած է. «Ամերիկացի բժիշկ մը Թուրքիոյ մէջ, խաղաղութեան եւ պատերազմի

105. https://en.wikipedia.org/wiki/Clarence_Ussher

106«Արամը», ՀՅԴ հրատարակութիւն, մահուան հիսնամեակին առթիւ, տպարան Համազգային, 1969, էջ 263:

արկածախնդրության պատմություն մը» («An American physician in Turkey, a narrative of adventures in peace and war»):

116. 1922-ին, Չերազ իր ընկերներին Սիմոնին գրած նամակէն հատուածներ¹⁰⁷. «...Գործս գրաւած է բոլոր եռանդս, ժամանակս, ուշադրութիւնս: Ոգի ի բոնն կ'աշխատիմ, օր մը լաւ, օր մը վատ արդիւնքով: Պահակապետի մշտական հսկումէս ու պատասխանատուութենէս զատ, պէտք է հսկեմ իմ 180 փառաւոր պատանիներուս բարոյական կամ ֆիզիքական ամէն մէկ շեղումին, մարմնին ամէն մէկ մկանին, նկարագիրին ամէն մէկ գիծին վրայ: Իմ բժախնդիր բնաւորութիւնս թոյլ չի տար ըսելու, որ ամէն ինչ կատարեալ է, բայց արդիւնքը գնահատելի է: Վերջին ծայր առողջ ու տաքարիւն, բաւական կարգապահ, եւ մանաւանդ խիզախ ոգիով տղաք ունիմ, որոնք ո՛վ գիտէ ուր պիտի չգային ետեւէս:

172. «Լուսանկարիչ» պատուելի Պարքլի Աշխարն սկաուտներուն միջեւ, 1922 (Barclay Acheson, 1886-1957), որուն կը պարտինք 1921-1926 Ալեքսանտրապոլի որբերուն եւ սկաուտներուն լուսանկարներուն մեծ մասը¹⁰⁸ :**173.** Սկաուտական տողանցքի պատրաստութիւն, առջեւը աջին՝ փողերախումբը:

«Միջավայրս նեղ, սակայն վերջին ծայր ջերմ է: Առաւել կամ նուազ վերապահ, բայց եւ այնպէս անկեղծ համակրանքներով շրջապատուած եմ: Օդը, բնութիւնը, ամէն ինչ միօրինակ է: Կազաչի Փոստի սահմաններէն դուրս չենք գար: Ո՛ր են Պոլսոյ զանազանութիւնները, ընկերութեան, ժամանցի, արշաւանքի:

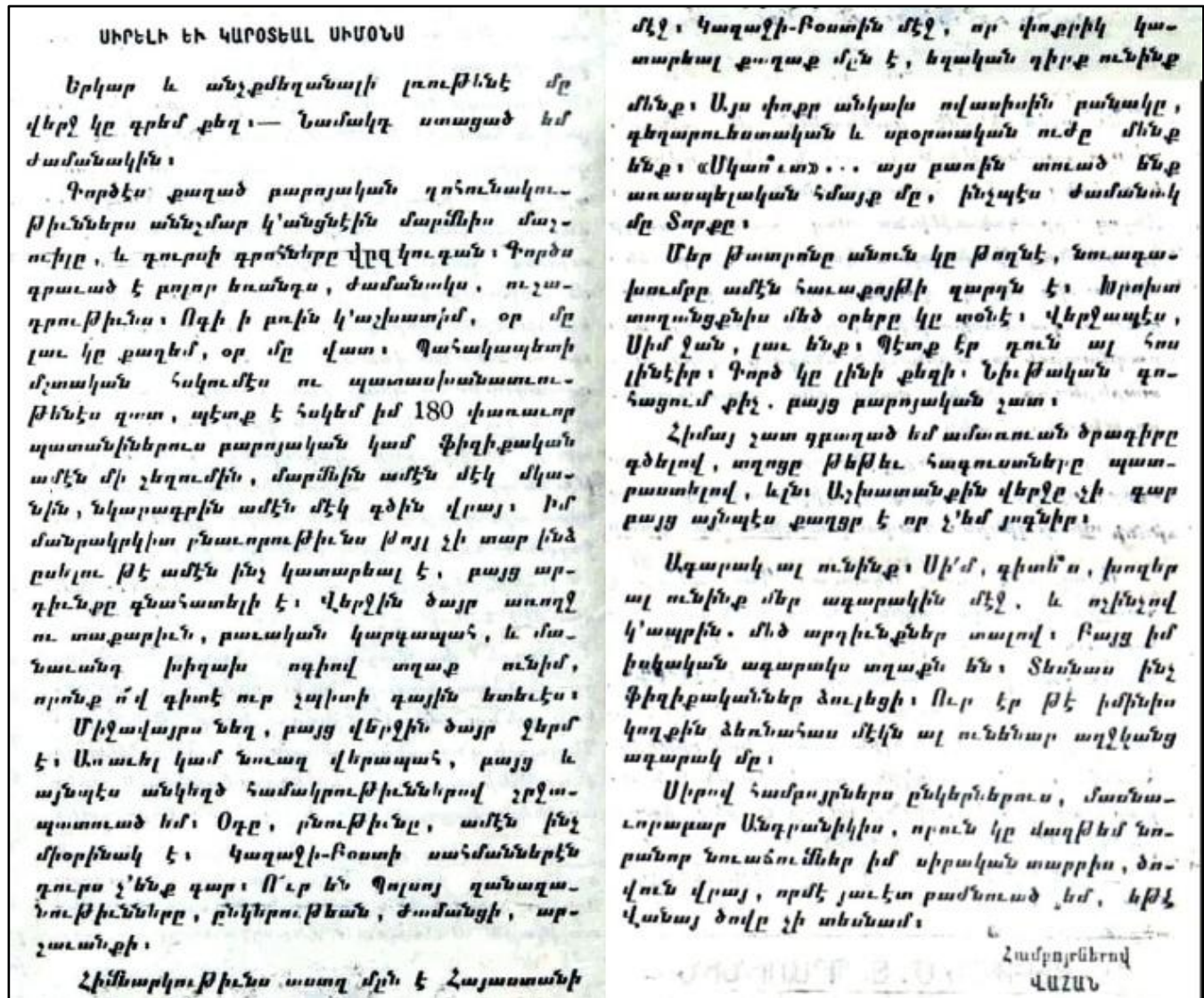
«Հիմնարկութիւնս աստղ մըն է Հայաստանի մէջ: Կազաչի Փոստին մէջ, որ կատարեալ փոքրիկ քաղաք մըն է, եզական դիրք ունինք մենք: Այս փոքր անկախ ովասիսին բանակը, գեղարուեստական եւ մարզական ուժը մենք ենք: «Սկաուտ»... այս բառին տուած ենք առասպելական հմայք մը, ինչպէս ժամանակ մը՝ Տորքը:

«Մեր թատրոնը անուանի է, նուագախումբը ամէն հաւաքոյթի զարդն է: Խրոխտ տողանցքնիս մեծ օրերը կը տօնէ: Վերջապէս, Սիմ ջան, լաւ ենք: Պէտք էր դուն ալ հոս ըլլայիր: Գործ կ'ըլլայ քեզի: Նիւթական գոհացումը քիչ, սակայն բարոյականը՝ շատ: Հիմա շատ զբաղած եմ ամառուան ծրագիրը մշակելով, տղոց թեթեւ հագուստները պատրաստելով եւ այլն: Աշխատանքը վերջ չունի, սակայն այնպէս քաղցր է ,որ չեմ յոգնիր:

107. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 372:

108. https://neareastmuseum.com/archives/?search_query=&tax_collections=barclay-acheson

«Ագարակ ալ ունինք, (ձի, ջորի, ոչխար, խոզ, նապաստակ, հաւ*), ուր խոզերը ոչինչով կը սնանին մեծ արդիւնքներ տալով: Սակայն իմ իսկական «ագարակս» տղաքն են: Տեսնես ի՞նչ ֆիզիքականներ ձուլեցի: Երանի իմ կողքիս ձեռնհաս անձ մըն ալ ստանձներ աղջկանց «ագարակ» մը»: Համբոյրներով՝ Վահան:

174. Ձերագի տեղեկութիւններով լեցուն նամակը Միմոնին:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. - ՊԱՐԵՆԱԻՈՐՄԱՆ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

117. 4 յունիս 1921-ին Ամերիկեան նպաստամատոյցի Կովկասի ընդհանուր տնօրէն՝ Էրնեսթ Եարրօն կը գրէ, որ Կարսի 6400 որբերը դժուարին պայմաններու մէջ Ալեքսանտրապոլ փոխադրուեցան եւ այնտեղի որբերուն թիւը 18 հազարը անցաւ¹⁰⁹: Կ'արժէ իմանալ այդ օրերու փոխադրութեան գումակային դժուարութիւնները, որոնք Եարրօ կը նկարագրէ, նաեւ, իր հիացումը գաղթական հայ բեռնակիրներուն անսպառ կորովին.

«Ամիսներէ ի վեր պարենաւորումի համար երկաթուղին չէր բանէր, եւ թուղթի վրայ մինչեւ յունուար (1922*) բաւարար ուտելիք ունէինք: Պայմաններու չափով մը բարելաւումէն ետք, անմիջապէս գործի լծուեցանք նոր պարէն բերելու: Բարեբախտաբար Պաթումի մէջ (Ալեքսանտրապոլէն շուրջ 200 քմ հեռու, Սեւ ծովու նաւահանգիստ*) տակաւին շուրջ 6 թոն ուտեստեղէն ունէինք: Շատ դժուարութիւններու հանդիպեցանք, յատկապէս երկաթուղիներու խցանումին պատճառով: Որոշեցի անձամբ Պաթում երթալ (Թիֆլիսէն*): Շոգեկառքի այն սայլը, որ մեզի տրուած էր, միացած չէր շոգեկառքին, ուստի օգնականիս հետ վազեցինք եւ այլ սայլ մը մագլցեցանք, ուր հազիւ ոտքի կենալիք տեղ գտանք:

INCIDENTS IN THE NEAR EAST RELIEF ACTIVITIES IN THE CAUCASUS

(By E. A. YARROW, Director General, Caucasus Area,
Near East Relief)

Owing to the tremendous upheavals in the political life of the Caucasus during the past few months, the relief activities have been greatly hampered. It is, however, a splendid tribute to the spirit of the American personnel to be able to state that although we have frequently had to jockey for position, we have been able to hold on to all our former work which was almost entirely among orphanage children.

Through necessity, we transferred our 6,400 orphans from Kars to Alexandropol, which, with the children already there, made a total of over 18,000 in our institutions in this important center. For months the railroad ceased to function as

175. Էրնեսթ Եարրօյի նամակը Կարսէն 6400 որբեր Ալեքսանտրապոլ փոխադրելու, եւ պարենաւորումի գումակային դժուարութիւններուն մասին:

«Պաթումի մէջ քանի մը ժամէն շոգեկառքի երեք բեռնատար սայլ լեցուցինք, բեռնակիրներ ապահովեցինք (60 հայ գաղթականներ*) ու ճամբայ ելանք (դէպի Ալեքսանտրապոլ*): Բոլոր կամուրջներէն (պատերազմին քանդուած*) միայն մէկը տակաւին նորոգութեան մէջ էր, պէտք էր բոլոր ապրանքը հետիոտն, ուսամբարձ անցընէինք առժամեայ կամուրջին վրայէն, որուն համար միայն երկու ժամ ունէինք, որմէ ետք անցքը երեք օր պիտի փակուէր՝ կամուրջին նորոգութեան համար եւ եթէ չյաջողէին, առ նուազն երկու շաբաթ եւս զոց պիտի մնար:

109.«Near East Relief», vol. 3 No. 22, June 4, 1921, p 1:

176. Չերագին նշած սկաուտական նուագախումբը, Ալեքսանտրապոլ, 1922:

«Օգնականս (Ռեյ Օկտրն*), որ լաւատես մըն է յուսահատեցաւ, սակայն ես պնդեցի արագ շարժիլ եւ կարելի եղածին չափ ապրանք փոխադրել գետին միւս կողմը: Քանի մը ժամէն մէկ սայլ փոխադրած էինք եւ մեզի յայտնեցին, որ քառորդ ժամէն կամուրջը պիտի գոցէին: Բեռնակիրները կ'ըսէին, որ հնարաւոր չէ պաշարները տեղափոխել, սակայն պնդեցի, որ իրենց ունեցած քիչ ժամանակը չվատնեն: Դժկամութեամբ անոնք շարունակեցին: Սակայն փոխանակ միւս կողմի սայլերը լեցնելու, որ աւելի հեռուն էր, ապրանքը կուտակեցինք կամուրջին մօտ՝ գետինը, եւ այս ձեւով մինչեւ առաւօտեան ժամը 5 անդադար աշխատեցանք եւ միայն 5 պարկ բրինձ մնաց միւս կողմը երբ կամուրջը փակեցին:

«Մարդոց մէկ ժամ հանգիստ տուի, ապա նաւակով միւս կողմը անցանք: Այնտեղ մենք ունէինք շուրջ երեսուն թոն պաշար, որ պետք էր տեղափոխուէր շուրջ 500 մեթր անդին գտնուող դատարկ բեռնատար սայլերուն մէջ: Ես շատ աշխատող մարդիկ տեսած եմ, սակայն երբեք չեմ տեսած այսպիսի աշխատանք, որ այս վաթսուն հայ գաղթական բեռնակիրները կատարեցին, այն քսաներեք ժամուան ընթացքին (միայն մէկ ժամ հանգստանալով*), որ տեւեց այդ 30 թոն ապրանքները շալակով փոխադրելու համար:

«Քանի մը հարիւր մեթր կամուրջէն գատ, մէկական նորոգութեան շոգեկառքեր կային կամուրջին երկու կողմերը, եւ մեր սայլերը անոնցմէ աւելի ետեւ էին: Այնպէս որ փոխադրութեան հեռաւորութիւնը 1200-էն 1600 մեթր էր: Գիշերը մութ, սեւ էր եւ միայն կամուրջը լուսաւորուած: Կամուրջը ունէր առժամեայ կախուած երկաթեայ քալելու արահետներ, որ այս ճօճուող նեղ ուղին նոյնիսկ առանց բեռի իսկ դժուար էր անցնիլ: Միալ քայլ մը եւ մէկը գլուխն ի վար կ'իյնար կատաղի գետին մէջ: Տեսայ բեռնակիր մը, որ 113 քկ պարկը կոնակին, սահեցաւ եւ հագիւ կրցաւ ինքզինք փրկել: Ռուս զինուորները ազատեցին զայն, սակայն երկու սնտուկ կաթը, որ շալկած էր, գետին մէջ ինկաւ եւ ձուկերուն կեր դարձաւ:

«Գրեթէ ողորմելի էր տեսնել, որ ինչպէ՛ս անոնք իրենց բեռներուն տակ կ'երերային եւ ուժասպառ գետին կը փռուէին, երբ վերջապէս իրենց բեռները կ'իջեցնէին որոշուած տեղը: Գիշերուան ընթացքին շատ անգամներ անոնք բացարձակապէս մերժեցին շարունակել, սակայն մենք կ'աղաչէինք, կը կատակէինք ու կը սպառնայինք: Սակայն մի՛ակ պատճառը, որ անոնք կը շարունակէին աշխատիլ այն էր, որ Ալեքսանտրապոլի մէջ գտնուող շուրջ քսան հազար հայ որբեր սովամահ կ'ըլլային, եթէ այդ պաշարները ժամանակին չհասնէին:

«Կամուրջը նորոգող ռուս զինուորներուն, որոնք օգտակար դարձան մեզի, դրամական պարգև մը տուի, սակայն անոնք վերադարձուցին, իբրեւ իրենց կողմէ նուէր որբերուն ...»:

177. Ամերիկեան նպաստամատոյցի շոգեկառքի սայլերէն, որ կը կրէ ընդհանուր տնօրէնին անունը: Ոտքի աջին ինքը՝ Էրնեսթ Եարրօ եւ իր ընտանիքը, գործակիցներով:

118. ՆԻՌ-ի 11 յունիս 1921-ի թիւին մէջ¹¹⁰ կը կարդանք. «Ալեքսանտրապոլի բնիկ պաշտօնեաները կամաւոր կը ծառայեն եւ կէս ժում ճաշով, առանց ամսականի» խորագիրով, 8 ապրիլ 1921-ի տեղեկագիրէն հատուած մը, աւելցնելով, որ անոնք վերջին ամսականը դեկտեմբեր 1920-ին ստացան: Այս նուիրեալ աշխատանքին համար Ալեքսանտրապոլի մէջ, նոյնիսկ պոլշեիկեան հալածանքի եւ որբանոցները թալանելու օրերուն, 17 ամերիկացի եւ շուրջ 1000 հայ պաշտօնեաներ մնացին ծառայելու՝ մերժելով լքել որբերը: Նշեմ, որ 1 ամերիկեան տուարը այդ օրերուն կ'արժէր 1 միլիոն պոլշեիկեան ռուբլի... Իսկ ամերիկեան գործածուած հագուստները (պալեայ), որոնք կը դրկուէին ամերիկացի ժողովուրդին կողմէ, դրամի կարգավիճակ ստացած էին... Օրինակ՝ որբանոցներուն փայտի կարիքներուն համար իբրեւ վճարում վաճառականները ռուբլի չէին ընդունիր, այլ՝ գործածուած հագուստ¹¹¹:

119. 18 Յունիս 1921-ին «Նիր իսթ ռիլիֆ» թերթը՝ ՆԻՌ «Հայ Սկաուտ»-էն քաղելով. «Պր. Կրենթի եւ պր. Օկտրնի սկաուտներուն համար աշխատանքը» խորագիրով հետեւեալ լուրը կը հաղորդէ¹¹². «(Հ.Մ.Ը.Մ.-ի*) 20-րդ մասնաճիւղը (Արմաշի երկրագործական դպրոցի 126 սկաուտ եւ 7 պատասխանատու*) Հայաստան դրկուած էր երկրագործութեան համար: Այնտեղի պայմաններուն (պոլշեիկեան հալածանք*) պատճառով, իրենց գործունէութիւնը անկարելի դարձաւ եւ մեծ դժուարութեան մատնուեցան: Երկիրը սնունդի պակասէն կը տառապէր եւ Պաթումի ճամբով Պոլիս վերադառնալու գործին, Կրենթ, որ ինքն ալ սկաուտ

110. «Near East Relief», vol. 3 No. 23, June 11, 1921, p 2:

111. «Near East Relief», vol. 4 No. 4, January 28, 1922, էջ 4:

112. «Near East Relief», vol. 3 No. 24, June 18, 1921, p 2:

խմբապետ եղած էր, անոնցմով հետաքրքրուեցաւ ու ամէն կերպով օժանդակեց, ուտելիքով եւ մինչեւ Պաթում հասցնելով զանոնք:

**THE WORK OF MR. C. F. GRANT
AND MR. L. R. OGDEN FOR THE BOY SCOUTS**

(From the Armenian Boy Scout paper, June 15, 1921)

The 20th Scout Division (Armash Agricultural School) was sent to Armenia to do agricultural work. Owing to conditions there, they found it impossible to carry out their plan, and they were in great difficulties. The country lacked food, and they began to work their way back to Batoum. Mr. C. F. Grant, who himself has been a Chief Scout, took an interest in these boys and helped them in every possible manner by giving them food and aiding them to reach Batoum. Mr. Grant was in France during the war as a sanitary officer. After the war he joined the Near East Relief and is now District Commander of Karaklis for that organization. At Karaklis he has cared for over one thousand orphans, and every needy person within his area will remember his name with love and respect.

Mr. L. R. Ogden is another American who is greatly respected and admired by the people of the areas in which he has been working. He is a member of the Near East Relief and is now aiding in the care of the 18,000 orphans at Alexandropol. He is especially interested in calisthenics and is promoting the Scout movement in the orphanages.

**THE BOY GUARDS OF THE CAUCASUS
ORPHANAGES**

In order to keep a close supervision of work, the Caucasus orphanages found that a system of boy guards worked successfully. The boy orphans were made responsible for the orphanage buildings and supplies. This gave the boys a feeling of ownership and responsibility, and they took great pride and interest in protecting work and supplies in which they felt themselves share owners.

A guard was chosen from the large orphanage body for his good qualities, he was given a badge of blue with a large white "G", a billy stick, and separate quarters, which contributed to the development of a corps spirit. It was the highest aim of the other boys to become a guard. If a guard were found wanting, he was put back in the orphanage, and another boy took his place. A sufficient number of guards were appointed so that each boy could carry on his lessons and also help in the distribution and the care taking of supplies. A system of passes was worked out so that no boy or employee left the grounds without a pass signed by an American which was turned in to the boy guards and by them to the American Director. Even though the boys could not read English, they showed an uncanny ability to detect fake passes. Sometimes dates were changed on passes, and it was very seldom that a boy guard failed to spot it. When one stops to think that the Caucasus Near East orphanages are groups of thousands of children, one will realize that a guard system of some kind is very necessary. The orphanage watchman force was decreased to half the number after the installation of the guard system.

178. Ամերիկացի որբախնամներ Կրենթի եւ Օկտրնի օժանդակութիւնը սկսուտներուն:
179. Կովկասի որբանոցներուն պատանի (սկաուտ*) պահակները:

«Կրենթ (համաշխարհային Ա.*) պատերազմին ընթացքին Ֆրանսա կը գտնուէր իբրեւ առողջապահական սպայ: Ապա միանալով Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցին՝ այժմ ան Ղարաբիլիսաի (Վանաձոր*) շրջանի տնօրէնն է, ուր հազարէ աւելի որբերուն եւ (որբանոցէն դուրս ալ*) բոլոր կարիքաւորներուն կը հոգայ:

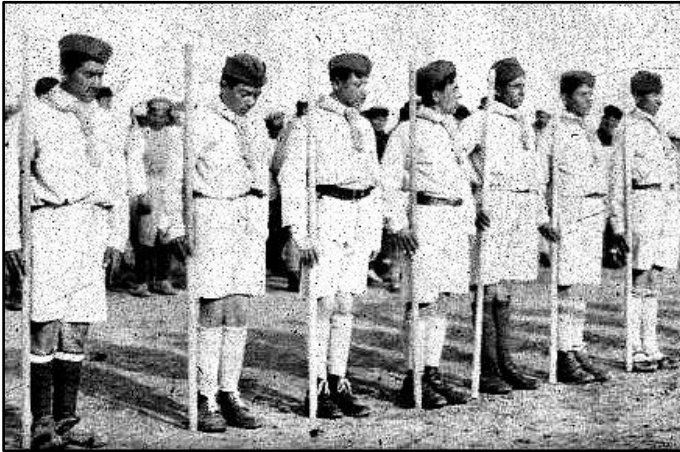
«Պր. Օկտրնը այլ ամերիկացի մըն է, որ յարգուած է իր ծառայած շրջապատին կողմէ: Իբրեւ նպաստամատոյցի անդամ ան կ'օժանդակէ Ալեքսանտրապոլի 18 հազար որբերուն: Ան մասնաւորապէս մարմնակրթանքով հետաքրքրուած է եւ որբանոցներուն մէջ կը քաջալերէ սկաուտութիւնը»:

120. ՆԻՌ-ի 14 Մայիս 1921-ի համարին մէջ «Կովկասի (Հայաստանի*) որբանոցներուն պատանի (սկաուտ*) պահակները» խորագիրով կը կարդանք. «Կովկասի որբանոցներու աշխատանքին մօտէն հսկելու համար, համոզիչ էր, որ պատանի պահակներու դրութիւնը յաջողութեամբ գործէր¹¹³: Որք տղոց որբանոցի շէնքերուն եւ պարէնաւորումին պատասխանատու դարձուցին, որ անոնց տուաւ սեփականութեան եւ պատասխանատուութեան

113.«Near East Relief», vol. 3 No. 19, May 14, 1921, p 3:

զգացում, եւ անոնք հպարտութեամբ եւ նուիրումով պաշտպանեցին աշխատանքն ու ապրանքները, զգալով, որ իրենք անոնց բաժնետէրերն էին:

«Հսկայական որբանոցին որբերէն լաւ յատկանիշներով տղաք պահակ կ'ընտրուէին, անոնց կու տային կապոյտ կրծքանշան մը՝ մեծ սպիտակ «G» տառով (անգլերէն՝ *Guard*=պահակ*), ձեռնափայտ մը եւ առանձին զօրանոց-բնակավայր, որ նպաստեց ջոկատային ընկերական ոգիի զարգացման: Միւս տողոց գերագոյն նպատակը պահակ դառնալն էր: Եթէ պահակ մը թերանար, կը պաշտօնազրկուէր եւ անոր տեղ այլ տղայ մը կը նշանակուէր:

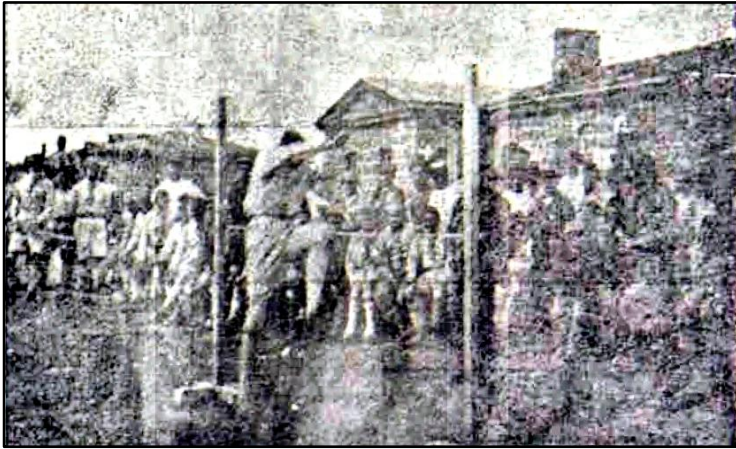
180. Պահակ սկաւառներ, Ալեքսանտրապոլ 1922: 181. Չերագի երեք սկաւառ պահակներէն:

«Բաւարար թիւով պահակներ կը նշանակուէին, որպէսզի իւրաքանչիւր տղայ կարողանար շարունակել իր դասերը, ինչպէս նաեւ օգնել պաշարներու բաշխումին եւ հսկողութեան: Արտօնագիրներու դրութիւնը մշակուած էր, որ ոչ մէկ որբ կամ պաշտօնեայ հեռանայ որբանոցէն առանց ամերիկացիի մը կողմէ ստորագրուած անցագրի: Թէեւ տղաքը անգլերէն կարդալ չէին գիտեր, սակայն անոնք կ'եղծ կտրօններ յայտնաբերելու անսովոր ունակութիւն ունէին: Երբեմն թուականները կը խարդախուէին, սակայն քիչ կը պատահէր որ պահակ տղաքը խաբուէին: Երբ մտածենք Կովկասի եւ Մերձաւոր Արեւելքի որբանոցներուն հազարաւոր խումբերով մանուկներուն մասին, պահակութեան դրութիւն մը անհրաժեշտութիւն է: Տղոց պահակութեան սկսելէն ետք, պաշտօնեայ երեց պահակներուն թիւը կ'էսի իջաւ»:

121. Պատանեկան ատեաններ. Նոյն նիւթով, ՆԻՌ-ի նախագահ Ճէյմս Պարթըն (James Barton, 1855-1936) իր գիրքին մէջ. «Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյցի պատմութիւնը», կը գրէ. «Հազարաւոր երեխաներու հաստատութիւն մը կրնար իսկոյն գործել, մի'այն զանոնք բաժնելով ուրէն տասներկու հոգիէ բաղկացած խմբակներու, որոնց կը ղեկավարէր աւելի մեծ տղայ կամ աղջիկ մը¹¹⁴: Իւրաքանչիւր փոքրիկ ունէր իր առաջնորդը եւ իւրաքանչիւր ղեկավար ունէր գերադաս խմբապետը, որ պատասխանատու էր աւագ

114. «Story of Near East Relief, 1915-1930: an Interpretation», James L. Barton, New York, Macmillan Company, 1930. Pp 479, էջ 258:

անձնակազմին մօտ: Վճարովի պաշտօնեայի մը կողմէ ոչ մէկ գործ կը կատարուէր, որ փոքրերը կրնային իրենք ընել: Աշխատող մը ոչ մէկ պատասխանատուութիւն կը ստանձնէր, որ երեխայ մը կրնար արդիւնաւէտ կերպով կատարել:

182. Բարձրութիւն ցատկող սկաուտը եւ ձախին կանգնած սկաուտներ, Ալեքսանտրապոլ, 1922 (նկարներուն սակաւութեան պատճառով ոչ յստակ թերթերէ առնուած նկարներն ալ կը ներկայացուին): 183. Փոքրերու խաղալիք ինքնաշարժ, որ հաւանաբար իրենք՝ պատանի սկաուտ արհեստաւորները շինած են, Ալեքսանտրապոլ:

«Պաշտօնեաներուն, ուսուցիչներուն, տնօրէններուն, խնամատարներուն եւ փոքրերուն միջեւ համեմատութիւնը երբեք 15-20-էն նուազ չէր: Ինչպէս ամերիկացի այցելու մը նշեց. «Երբեք չեմ տեսած որեւէ տեղ, ուր երեխաները աւելի հիւանալի կերպով ինքզինքնին հոգ կը տանին, այսքան քիչ տարեց ղեկավարներով, եւ ոչ մէկ հաստատութեան մէջ չեմ տեսած աւելի լաւ հաւասարակշռութիւն կարգապահութեան եւ անհատական նախաձեռնութեան միջեւ»:

«Մեծ մասամբ, որբերուն վստահուած էր հաստատութեան ներքին կարգապահութեան պատասխանատուութիւնը: Աւելի երեց որբ ղեկավարներուն, **սկաուտներուն, պահակներուն**, անոնց խորհուրդին եւ ատեանին լիազօրութիւններ տրուած էին: Քիչ անգամներ անհրաժեշտ կ'ըլլար հարցերը աւելի բարձր՝ տնօրէնութեան ներկայացնել:

«Կարգ մը որբանոցներ զարգացուցին մանկական կարգապահական դատարաններ, նախագահող որբ դատաւորներով եւ օգնականներով: Օրինակ մը՝ Հայաստանի մէջ. Տղայ մը անչափահասներու դատաւորներուն առջեւ բերուած է երկու պահակներու կողմէ, որոնք յայտնած են, որ բանտարկեալը բռնուած էր, երբ աւելի փոքր տղու մը հանդէպ դաժանօրէն կը վարուէր: Իր դատը լսուեցաւ: Ան ընդունեց, որ իրմէ փոքր տղուն զարկած է, սակայն իբրեւ արդարացում, ըսաւ, թէ՝ փոքրերը անդադար կը ծաղրէին զինք, քանի որ տարիքով աւելի մեծ, սակայն փոքրերուն դասարանը կը յաճախէր, ակնարկելով, որ բթամիտ էր:

«Դժբախտաբար բանտարկեալին առաջին յանցանքը չէր այս: Ատեանին արձանագրութիւնները ցոյց տուին, որ նախապէս ուսուցիչներուն նեղութիւն պատճառած էր եւ այժմ անառկախեալ պատիժի մէջ էր: Ուստի այս, իբրեւ իր երկրորդ յանցանքը՝ ծանրագոյն պատիժը կը տնօրինուի, որ 24 ժամ ձեռնաշարկին առանց պատուիանի սենեակին մէջ

բանտար-կուրիսն էր: Պատանի դատաւորները պահակներուն հրահանգեցին պատիժը անմիջապէս գործադրել:

184. Փոլիկոն որբանոցի աղջիկները մանոցներով թել կը մանեն, Ալեքսանտրապոլ 1922:

122. «Մեվերսքի որբանոցի 5000 աղջիկները» - կը շարունակէ Պարթըն - «կազմակերպուած էին իրենցմէ ընտրուած առաջնորդի մը ենթակայ, անոր օգնականներով եւ խմբապետներով, այնպէս մը, որ իւրաքանչիւր 20 աղջիկներ իրենց առաջնորդը ունէին: Որբանոցին նշանաբանն էր «Ծառայել ուրիշին» (նման՝ սկաուտական դաւանանքին՝ «Միշտ օգնել ուրիշին»^{*}): Խումբերը մրցակցութեան շաբաթական հետեւեալ դրութիւնը եւ դրօշակները ունէին (հետեւողութեամբ սկաուտական դաւանանքին^{*}). «Միշտ բարեկիրթ»՝ մոխրագոյն դրօշ, «Միշտ կոկիկ»՝ ճերմակ, «Խօսքով ու գործով բարի»՝ վարդագոյն, «Հնազանդ»՝ մանիշակագոյն, «Վստահելի եւ ճշմարտախօս»՝ կապոյտ, «Ուրախ եւ Խանդավառ»՝ դեղին եւ «Լաւագոյն խաղացողներ»՝ կանաչ: Խումբին անդամները համապատասխան գունաւոր, թելի ժապաւեններ կը կրէին»¹¹⁵:

«Այս խումբերը ուշադիր կը հետեւէին իրենց անդամներուն, քսան հոգիէ բաղկացած խումբին, որոնք շաբթուան ընթացքին կը ջանային բարձր չափանիշներ արձանագրել, որպէսզի յաջորդ շաբաթ տիրանան 7 դրօշակներէն մէկուն: Խմբապետները յատուկ վարժութեան դասընթացքներու կը հետեւէին գոհացուցիչ արդիւնքներով»:

123. ՆԻՌ-ի 7 յունուար 1922-ի համարին մէջ «7000-նոց ընտանիքը» խորագիրով ակնարկը¹¹⁶ գաղափար մը կու տայ որբախնամի առօրեային եւ հիանալի կազմակերպման մասին, որ ստորեւ կը թարգմանեն.

115. «Story of Near East Relief, 1915–1930: an Interpretation», James L. Barton, New York, Macmillan Company, 1930. Pp 479, էջ 258:

116. «Near East Relief», Vol. 4 No. 1, january 7, 1922, էջ 3:

«ՆԻՌ-ի Ալեքսանտրապոլի 7000 որբերը (3 որբանոցներէն մէկը*) այնպիսի մեծ ընտանիք մըն է, որ առօրեայ յայտագիրը ժամացոյցի ճշգրտութեամբ պէտք է գործադրուի, ապա թէ ոչ տուժողներ պիտի ըլլան:

185. Մեներսքի որբ աղջիկները դէպի Կազաչի Փոստի եկեղեցին կ'ուղղուին, ձախին՝ Ժանէթ Սըքթէյ: 186. Պարմանուհին եւ ՆԻՌ-ի բեռնակառք մը:

«Երեւակայեցէք շաբաթական 7000 լոգանք – օրական 1166՝ շաբաթական 6 օր – ժամական 146 պզտիկներ, կամ իւրաքանչիւրը 2,5 վայրկեանէն պէտք է անցնի ցնցուղին տակէն: Օրական մէկ սնտուկ օճառ կը սպառի միայն լոգանքի համար:

«Իւրաքանչիւր հագուստի 45 սմ տեղ յատկացնելով, լուացուած հագուստները՝ ներքնագգեստ, գուլպայ եւ 2 կտոր հագուստ 1166 լոգացողներուն համար օրական շուրջ 2700 մեթր երկայնքով լուացք փռելիք կը պահանջէ:

«Իւրաքանչիւր ճաշի ժուճ 5 անգամով կը մատուցուի (այսինքն՝ օրական 15 անգամ*), քանի որ բաւարար պնակներ չունինք, ոչ ալ ճաշասեղան: Օրական 7000 պնակ լուալ, որոնք եթէ քով-քովի շարենք, շուրջ 2400 մեթր կ'ըլլայ երկայնքը:

«Անկողինները եւ 3 վերմակները (պլանքէթ), որ անհրաժեշտ է այս կլիմային համար, անշուշտ եթէ բոլորը ունենային (3 վերմակ*), զանոնք քով-քովի շարելով՝ Պալթիմորէն Ուաշինկթըն կը հասնին, այսինքն՝ 66 քմ:

124. 14 Նոյեմբեր 1921-ին Մեվերսքի որբանոցի տնօրէն բժշկուհի Ուիլզի նամակէն հատուածներ¹¹⁷. «Վերակառուցում առանց ապրանքի եւ գործիքներու» ենթախորագիրով կը գրէ. «Մեներսքի զօրանոցի վերակառուցումը արագօրէն կ'ընթանայ: Պարոն Անտերսընը, որ վերակառուցման պատասխանատուն է, (պոլշէիկեան թալանէն եւ քանդումներէն ետք*) կաշկանդուած է բաւարար թիւով հմուտ արհեստաւորներու պակասին պատճառով, սակայն աշխատող մարդոց համեմատաբար փոքր թիւը շատ բան իրագործած են: Հայերուն ար-

117. «Near East Relief», Vol. 3 No. 48, December 3, 1921, էջ 3:

հեստներու գերազանց կարողութեան փաստը՝ անոնց ունեցած պարզ գործիքներով կատարած աշխատանքին ճարտարութիւնն ու գերազանցութիւնն է:

«Մեքենական սարքաւորումները, ինչպէս նաեւ համապատասխան շինանիւթը կը պակսի: Մինչ ամերիկացի կապալառու մը, բոլոր տախտակները ձեռքով սղոցելը, տանիքի թիթեղի ճմրթկուած կտորները տափակեցնելով թերթի՝ ապա գործող վառարանի վերածելը, հին գամերը շտկելով իբրեւ գամ եւ յօդակապ գործածելը, պատուհաններուն ապակիները մետաղէ թելերով ամրացնելը եւ այլն, իմանալով՝ սարսափահար ձեռքերը վեր կը բարձրացնէր, ըսելով որ անկարելի է գործադրել: Սակայն, սակաւաթիւ հայ վարպետները նորոգեցին առաջին շէնքը, ուր 700 որբեր փոխադրեցինք եւ քանի մը օրէն երկրորդ շէնքն ալ կը նորոգուի 700 այլ որբերու համար:

«Կեդրոնական լոգարան-բաղնիքը, որուն հսկայ եռացնող տակառը գրաւողները ուժանակով պայթեցուցած էին, անոր նորոգութիւնը հայ արհեստաւորներուն մեքենական հնարամտութեան այլ օրինակ մըն է: Այդ պայթած հսկայ տակառը նորոգելը անկարելի կը թուէր, սակայն շտկրտելով եւ կարկտան կտորներով յօդակապելով նորի նման եղաւ:

«Ինչ կը վերաբերի վերջին իրադարձութիւններուն, մեր պահակները գիշերային կռիւ ունեցան աւազակներու հետ, որոնք մտադիր էին կողոպտել պահեստանոցը, անոնք դուռին կրակելով, ծակ-ծակ ըրին զայն, սակայն չյաջողեցան: Այս ընթացքին, միայն բժ. Ուիլզը եւ պարոն Էնտըրսընը իրենց ձիերէն վար ինկան սակայն առանց վնասուելու»:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. - ՊՈԼՇԵԻԻԿՆԵՐՈՒ ԴԱԺԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Այս մասով ժամանակագրական կարգը պիտի խախտուի՝ վերադարձ կատարելու համար դեպքերու մանրամասնություններուն, նաեւ, որպէսզի գաղափար ունենանք Հայաստանի Հանրապետութեան կորուստէն ետք ի՛նչ վիճակի մատնուեցաւ երկիրը պոլշեիկներուն տիրապետութեան տակ:

125. Վերադառնալով Արմաշի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաւառներուն, որոնց անդրադարձած էի 64-69, 77, 92-93 եւ 140 էջերուն մէջ, անհրաժեշտ է իմանալ՝ մեր այս սկաւառներուն ունեցած քանի մը անգամ գաղթական փորձառութեան մասին: Նախ՝ անոնք դաժանօրէն որբացան, ապա զանազան վայրերէ հաւաքուեցան Պոլիս՝ երթալու համար Արմաշ, ապա կրկին Պոլիս՝ երթալու համար Հայաստան, եւ նորէ՛ն վերադառնալու համար Պոլիս... Պոլիսէն ետք ոմանք կրկին Հայաստան ներգաղթեցին, սակայն իրենց քաջ խմբապետին նման՝ Սիպերիա արքայութեան...

187. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Արմաշի հողագործութիւն ստրկող սկաւառ որբերը եւ ուսուցիչները: Նկարը՝ կողմերը պատռուած, առնուած է Հայաստան մեկնելու նախօրեակին Պոլսոյ Արնաւուտքէոյի հայոց վարժարանին բակը, սեպտեմբեր 1920-ին: Կեդրոնը՝ տիկին Յակոբեան, որուն ձախին՝ Հայկ Սէրէնկիւլեան եւ դեղագործ Սիմոն Թիւրքէլեան:

Կարօ Գեորգեանի «Ամենուն Տարեգիրքը»-ի 1965 եւ 1967-1968 թիւերուն մէջ երկու հետաքրքրական եւ արժեքաւոր վկայութիւններու կը հանդիպինք: Առաջինը՝ Հայաստան մեկնած Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պատուիրակութեան ղեկավար, Գերմանիա գիւղատնտեսութիւն ուսանած, մասնագետ Կոպեռնիկ Թանտրճեանի (հետագային ազգային եւ կուսակցական գործիչ¹¹⁸). «Ողիսական Արմաշի գիւղատնտեսական վարժարանին» գրութիւնը¹¹⁹, որ որբանոցին սկիզբէն վերջ ամփոփ պատմութիւնն է, ան փետրուար 1964-ին Տիբրոյթէն տարեգիրքին դրկած է, ուր կը պատմէ (հատուածներ).

126. Սկիզբ. «....Որբերը, որոնց տարիքը կը տարուբերէր 14-20-ի միջեւ, 200 հոգի, հաւաքեցինք որբանոցներէն եւ փոխադրեցինք Արմաշ (նշանաւոր Չարխափան Սուրբ Աստուածածինի ուխտավայրը*): Մայրենի լեզուն չէին գիտեր հաւասար չափով եւ շատերուն խօսածը թրքերէնի, քրտերէնի, արաբերէնի եւ հայերէնի խառնուրդ մըն էր: Ասկէ զատ, կարգապահութեան մասին ալ գաղափար չունէին: Հինգ-վեց ամիսէն սակայն, դարձան կարգապահ ու հայրենիքի (Հայաստան*) գաղափարը զօրացաւ իրենց մէջ, շնորհիւ (Հ.Մ.Ը.Մ.-ի*) սկաւառական կրթութեան: Շատ կը սիրէին ֆութպոլը եւ անով կապուեցան ինծի:

127. Փախուստ Արմաշէն. «....Երբ քեմալականները մօտեցան, մեր փախուստը Իզմիրի ճամբով ծրագրեցինք: Նախ չափահաս որբերէն զատեցինք 20 կտրիճ տղաք եւ իւրաքանչիւրին տուինք մատուցել ատրճանակ մը եւ 500-ական փամփուշտ: Անոնց հետ պիտի մնայինք ես, Զաւէնը («Քաջ» Սարունի, սկաւառապետ*), Գեղեցիկը, Մարտիկը, դեղագործ Սիմոնը (Թիւթէլեան*) եւ Մարտիրոսը: Պիտի մնայինք մինչեւ վերջին պահը եւ եթէ հարկադրուէինք, հետիոտն պիտի փախչէինք դէպի Սկիւտար: Մանրամասն քարտէսը պատրաստած էինք: Վերջին պահը՝ քանի որ չէինք ուզեր այնքան լաւ հաստատութիւն մը կորսնցնել:

188. Արմաշի վանքին հսկայական համալիրը 1920-ին: 189. 1922-ին արդէն թուրքերը վանքը քանդած էին, աջին՝ ներսի կողմէն կ'երեւի եռանկիւն զագաթով կամարաձեւ պատուհաններով, ճակատի, մուտքի պատէն մաս մը:

«....Ունէինք ընդարձակ բանջարանոցներ եւ խոզերու ազարակ: Մթերանոցը լեցուցած էինք ամիսներ բաւելիք (մեր բերքէն*) պաշարով: Այս բոլորը քեմալականներուն պիտի չի ձգէինք: Որոշեցինք նախ 180 որբերուն եւ 4 ընտանիքներուն փոխադրութիւնը, շուրջ 120 քմ, Իզմիրի ճամբով՝ փոքրերն ու ընտանիքները քանի մը կառքերով:

118. «Ազդակ», 4 սեպտեմբեր 2014, <http://archive.aztagdaily.com/archives/202294>

119. Ամենուն տարեգիրքը 1965, Կարօ Գեորգեան, ԺԲ տարի, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, էջ 307-319:

«Երբ պահը հասաւ, տղաքը շարեցինք սկաուտական կարգով, անուն-անուն կանչելով եւ մնացողները զատելով: Հոն էր, որ ցարդ խղճիս խայթ պատճառող դէպք մը պատահեցաւ: Մնացողներուն անունները կարդալէս ետք, որք մը պռռաց. «Պարո՛ն, ես ինչով պակաս եմ այսինչէն եւ այնինչէն անունները տալով... Սկաուտ մըն էր եւ այս արարքը թոյլատրելի չէր, մանաւանդ նման պահուն: Կանչեցի զինքը եւ խստիւ յանդիմանեցի եւ ապտակեցի: Լուռ համակերպեցաւ այս տղան, որ հետագային իր գրական տաղանդով հռչակուած Վազգէն (Օննիկ) Շուշանեանն էր:

«Վերջապէս կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի Պոլիս, ուր ողջ-առողջ հասաւ: Մենք մնացինք շուրջ մէկ ամիս, մառանը պարպեցինք ամբողջութեամբ, մաս մը աժան գինով ծախեցինք, իսկ մնացեալը Պոլիս դրկեցինք: Մեր բոլոր ցանքերը թունաւորեցինք, տեղեակ պահելով թաղապետ Ներսէսը, զիւղացիներն ու հովիւները՝ արտերուն շուրջ զետեղելով նշաններ: Մեր գործը վերջացած էր եւ քեմալականներուն հասնելէն մէկ երկու օր առաջ ճամբայ ելանք եւ հասանք Պոլիս»:

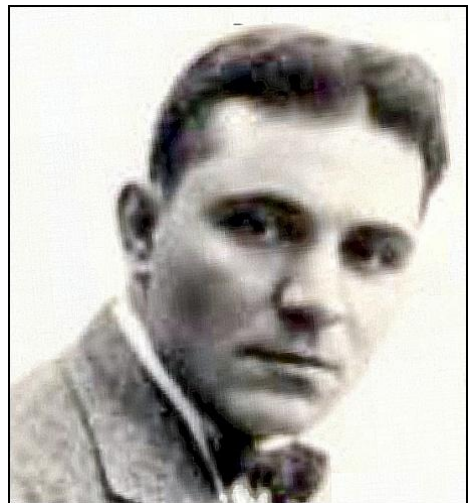
190. Գաւառի այժմու թիւ 1 դպրոցը: 191. Ձախէն երկրորդը՝ Կոպեռնիկ Թանտրճեան, կեդրոնը՝ Փոլիկոն որբանոցի ամերիկացի տնօրէն եւ սկաուտութիւնն ու մարմնակրթանքը քաջալերող Ռէյ Օկտրն, Ալեքսանտրապոլ, 1920:

128. Հայաստանի մէջ. Թանտրճեան կը գործուղուի Հայաստան՝ Արմաշի որբերուն զիւղատնտեսական դպրոցը հայրենիք փոխադրելու կարգադրութիւններ կատարելու համար: Պոլիսէն Շաւարշ Միսաքեան յանձնարարական նամակ մը կը գրէ Սիմոն Վրացեանին, որ այդ օրերուն Հայաստանի զիւղատնտեսութեան նախարարն էր, որ սիրայօժար եւ աւելիով ընթացք կու տայ ծրագիրին (տես՝ վարը **թիւ 132**): Դպրոցը կը բացուի Նոր Պայազիտի մէջ (այժմ՝ Գաւառ, Սեւանի արեւմտեան կեդրոնի ափէն շուրջ 7 քմ դէպի արեւմուտք*), որ քաղաքին կեդրոնը քարաշէն մեծ շէնք մըն էր: Դպրոցը կը կոչուի «Նոր Պայազիտի միջնակարգ դպրոց» եւ Թանտրճեան կը նշանակուի վերատեսուչ (տնօրէն*):

«Տեղական շուրջ 200-250 աշակերտներուն կը միանան (126*) որբերը (13 հոկտեմբեր, 1920-ին Երեւան կը հասնին*), որոնց հետ եկած էին ուսուցիչներ եւ պաշտօնեաներ՝ Ռաֆայէլ Ապտուլլահ, Հայկ Սէրէնկիւլեան, Սիմոն Թիւթէլեան, Յարութիւն Արըճեան*, հսկիչ

սկաուտապետ՝ Զաւէն Սարունին (Զաւէն Քաջ*), Փարթամ Պասմաճեանը, որ դարձաւ գոյքապահ, Զարմայր Մարտիրոսեանը մեծ մօրը հետ, որ գաւառի մը գիւղատնտես նշանակուեցաւ եւ Թանտրճեանի կինն ու երկու գաւակները: Միջանկեալ՝ խմբապետ Զաւէն Սարունիի մասին իր եղբայրը՝ երկուքն ալ Միպերիա աքսորուած, Գուրգէն Սարունին գրած է¹²⁰. «Ո՞վ պիտի չուզէր ըլլալ եղբօրս Զաւէնին մօտ, որ իր անվախութեամբ (անհրաժեշտ պայման՝ կարենալ պաշտպանուելու համար (Միպերիոյ*) լակըրներէն ներս, թէ՛ ալ համայնավար բռնաշխարհին մէջ) եւ անչափելի ընկերասիրութեամբ ու դատնութիւնները մոռցնել տուող զուարթախօսութիւններով, ամէնէն յուսահատ մարդուն անգամ կեանքը տանելի կը դարձնէր»: Զուարթ ու խանդավառ՝ իրակա՛ն Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտ մը:

«...Դպրոցի շէնքին ապակիներուն մեծ մասը կոտրած էին 1920-ի մայիսեան կռիւներուն ընթացքին: Արհեստաւոր չկար, ո՛չ ալ ապակի ձեւելու աղամանդ. Երեւանէն վանեցի ոսկերիչէ մը ձեռիչ ճարեցի եւ փոխան երկու երեսի՝ մէկ ապակիով պատուհանները նորոգեցինք:

192. Հայկ Ստեփանի: 193. Սկաուտապետը՝ Զաւէն (Քաջ) Սարունի: 194. Վագգէն Շուշանեան:

«Աղքատութիւն էր ամէն կողմ. դռնէ դուռ մուրալով 20 հազար բնակիչ ունեցող այս քաղաքի հայերէն անկողինի կազմածներ ճարեցինք եւ չոր խոտերով եւ եգիպտացորենի չոր տերեւներով անկողիններ շինեցինք: Լաւ էր, որ տղաքը հետերնին առատ ճերմակեղէն բերած էին, եւ Ամերիկեան նպաստամատոյցէն պահածոյ ուտելիքներ ստանալով, աղքատ՝ բայց երջանիկ էինք, քանի որ հայրենիքին մէջ էինք:

«Մարսափելի է Նոր Պայագիտի ձմեռը: Մեպտեմբերին կը սկսի ձիւնել: Ափսո՛ս որ շատ կարճատեւ եղաւ (շուրջ 3 ամիս) մեր բնակութիւնը նաեւ Նոր Պայագիտի մէջ եւ ստիպուեցանք 18 յունուար 1921-ին այստեղէն ալ փախչիլ (Արմաշի մէջ թուրքերէն, այստեղ՝ պոլշեիկներէն*): Պոլշեիկները քաղաքը յունուար 6-ին գրաւեցին: Անօթի էինք եւ սկսանք հաց մուրալ գիւղերէն, տեղացի ուսուցիչները մէկիկ-մէկիկ սկսան հեռանալ:

120. <https://www.aztagdaily.com/archives/516539>

«Տեղական չեկիստը (պոլշեիկ լիագոր «ոստիկան»), որուն «հաւու գող» Հայկ կը կոչէին, խիստ հետապնդումի ենթարկած էր զիս եւ տեղւոյն պատուական առաջնորդ Եզնիկ վարդապետը, որ նաեւ վարժարանին գրաքարի ուսուցիչն էր: Օր մը կէս գիշերին հարսանիքէ մը վերադարձին, ուր ներկայ եղած է նաեւ չեկիստ Հայկը, տունս եկաւ եւ յայտնեց, որ Հայկը երկուքս կ'ամբաստանէ «հակայեղափոխական» (հակապոլշեիկ) գործունէութեամբ: Ես իրեն թելադրեցի այս գիշեր իսկ Էջմիածին մեկնիլ եւ հոն ապաստանիլ, քանի որ երկուքիս կեանքը վտանգի տակ էր: Մտիկ չըրաւ:

«Այդ օրերուն էր, որ քաղաքին (նահանգին*) հրամանատարը՝ քաջարի հերոս Համագասպը (Սրուանձտեան) հաւատալով պոլշեիկ պարագլուխներէն (տխրահոջակ*) Աւիս Նուրիջանեանի (դաւադիր*) հրաւերին, մեկնեցաւ Երեւան, ուր բանտարկուեցաւ եւ բանտին մէջ կացինահար սպանուեցաւ 17 փետրուար 1921-ին փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին:

«Ես մեր փախուստը ծրագրած էի արդէն, սակայն դիմումներ ալ կատարած էի Երեւան՝ Կասեանին, որ ոչ միայն Յեղկոմի (պոլշեիկ յեղափոխական կոմիտէ, բարձրագոյն մարմին՝ կառավարութիւն*) նախագահն էր, այլ նաեւ գիւղատնտեսական գործավար: Գրաւոր դիմումներս արժէք չունեցան: Երրորդ դիմումիս ըսի, որ Հայաստան եկած ենք գիւղատնտեսութիւն տրովելու համար, կա՛մ մեզի հաց տուէք եւ կա՛մ ալ թոյլ տուէք, որ Պոլիս վերադառնանք: Թէեւ կրկին խոստացաւ, սակայն ապարդիւն:

195. Գաւառը՝ Նոր Պայագիտը այժմ:

196. Մեւանայ լիճէն տեսարան մը:

«Կասեանին մօտ ըրած դիմումներս տեղւոյն Յեղկոմի նախագահ Ենկոյեանը թելադրեց, պատուական մարդ մը, որ «անուշ ջուրի պոլշեիկ» էր (մեղմ*), մեզի հանդէպ համակրանք ունէր եւ կ'ուզէր որ իրիկունները, մուրէն ետք տունը երթայի: Վերջապէս իրիկուն մը ըսաւ. «Փախէ՛ք, միայն թէ ճամբայ ելէք կէս գիշերէն ետք»:

«Երկար մտածելու ժամանակ չկար: Մեւանայ լիճին եզերքէն մինչեւ Ելենովկա (այժմ Մեւան քաղաք), այնտեղէն մինչեւ Դիլիջան լաւ խճուղի էր, ճամբան ինծի ծանօթ եւ քարտէսն ալ ունէի: Կազմակերպեցի տղաքը, որոնք գաղտնապահ եւ հակահամայնավար էին: Մառանին մէջ մնացած էր աղուճա (ընտիր աղ*), Կաղզուանի հանքերէն: Միջանկեալ՝ Կողբն էր Հայաստանի մեծագոյն եւ լաւագոյն աղի հանքը, որ թուրքերուն ձեռքը անցաւ 1920-ի հայ եւ թուրք կոռիւներուն ընթացքին: Այնտեղ էր, որ նահատակուեցաւ Սասունցի Մանուկը (Փեթարա) 1920-ի սեպտեմբերի սկիզբը (10-ին*): Երեւանի մէջ կատարուեցաւ ազգային թաղում:

Դագադին առջեւէն առանձին կը քալէր Ռուբենը (Տէր Մինասեան, ռազմական նախարար*), հնոտի հագուստներով եւ տաբատին մաշած ծայրերէն թելեր կախուած»:

129. Փախուստ պոլշեիկներէն. «Ուրեմն, (շուրջ 400 քմ*) քալելով պիտի փախչէինք դէպի Վրաստան՝ Պաթում եւ այնտեղէն նաւով Պոլիս: Յանդգնութիւն թէ յիմարութիւն, չեմ գիտեր, սակայն անօթի մարդը երկուքն ալ կրնայ ընել, մանաւանդ մեր պարագային, տղոց բազմութիւնը մեզի ոյժ կու տար:

«Կէս գիշերին հաւաքուեցանք քաղաքին ծայրը: Մալական (ռուս աղանդ*) կառապաններուն դրամի տեղ աղ տուինք եւ կիներն ու փոքրերը տեղաւորեցինք չորս ձիակառքերուն մէջ ու ճամբայ ելանք:

197. Սսսունցի Մանուկ:

198. Ռուբէն Տէր Մինասեան:

199. Միմոն Վրացեան:

«Մեր փախուստին մասին տեղացի ուսուցիչներէն միայն երկուքին լուր տուած էինք, մէկը ռուսական դաստիարակութեամբ ուսողութեան ուսուցիչ, ազնուական եւ չէզոք Պուտաք-ճեանն էր, միւսը՝ դպրոցին քարտուղար Հայրապետը, Ժողովրդականի անդամ ազնիւ պաշտօնեայ մը: Այս վերջինը ինձմէ ուզեց դպրոցին մեծ, մետաքսեայ դրօշը (եռագոյն*), որ տղաքը Պոլիսէն բերած էին եւ ըսաւ. «Ես կը պարզեմ այս դրօշը այն օրը, երբ մերինները նորէն կու գան եւ քու տեղդ դրօշին հովանիին տակ ե՛ս ճառ կը խօսիմ»: Սակայն ափսո՛ս, իմացանք, որ պոլշեիկները Եզնիկ վարդապետն ու Հայրապետը Սեւանի սառած ջուրին մէջ խեղդամահ ըրած են:

«Սառած մատներով եւ ուռած ականջներով հասանք Օրտաքլու հայկական գիւղը: Գիւղացիները սրտաբաց ընդունեցին մեզ, իսկ գիւղին կոմիսարը քննեց Ենկոյեանին տուած թուղթերը: Տաքցանք, գիշերեցինք եւ բաւական մը կազդուրուեցանք, հակառակ որ շատ աղտոտ էր գիւղը: Առտուն հասանք Ելենովկա, ապա սքանչելի բնութեամբ Դիլիջան: Դիլիջանի մէջ բոլորս ձերբակալեցին եւ երկու ամիս մնացինք Չեկայի բանտը: Բախտը եւ մեր ճարպիկութիւնը օգնեցին, որ կարենանք փախչիլ եւ Ղարաքիլիսաի (Ստեփանաւան) ճամբով ի վերջոյ հասնիլ Պաթում:

«Պաթումի մէջ վերագտանք Հայկ Սերենկիւեանը եւ Սիմոն Թիթելեանը, որոնց Երեւան դրկած էի օգնութեան դիմելու Կասեանին: Երեւան հասնելով, անոնք կը զգան վտանգը եւ իսկոյն Ղարաքիլիսա կը վերադառնան՝ Թիֆլիս երթալու համար: Հայկը կը յաջողի, իսկ Սիմոնը կը մնայ Ղարաքիլիսաի սահմանը, ուր կը հանդիպի իրեն ծանօթ համագիւղացի չէկիստի մը, որուն կ'ըսէ. «Սիրելի՛ս, ռուսահայերուն պոլշեիկ ըլլալը կը հասկնամ, բայց իբրեւ Հիւսէյնիկցի քու կարմրիկ ինչպէ՞ս բացատրեմ»: Չէկիստը կը մատնէ զինք, ու ձեւական դատէ մը ետք մահուան կը դատապարտուի: Մահապատիժ գործադրելիք երկու զինուորները, սակայն, Սանահին կը տանին եւ վրացական սահմանին ազատ կ'արձակեն զայն:

200. Սկաուտները տողանցքէ մը կը վերադառնան, փողերախումբը՝ առջելը ձախին, Ալեքսանտրապոլ, 1922: 201. Սկաուտները անասուններուն համար ձմեռուան պաշարը՝ խոտը, յարդը կ'ապահովեն:

«Պաթումի մէջ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի տնօրէն Քեփթըն (Էրնէսթ*) Եարրօ (եւ Գ. Ֆ. Կրենթ կը հոգայ անոնց՝ ուտելիք եւ այլն*) ամերիկեան շոգենաւի մը մէջ կը տեղաւորէ զանոնք, նաեւ 8-10 փախստական կամաւոր մարտիկներ, որոնք բոլորը հանգիստ կերպով Պոլիս կը հասնին:»

130. Համագասպը եւ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտները. «Վերջին օրերը Նոր Պայագիտի մէջ» խորագիրով, Լոնտոնէն Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Արմաշի սկաուտ որբերէն Յովհաննէս Կ. Չալքեան կը գրէ՝ հատուածներ¹²¹. «...Արմաշի որբերս Նոր Պայագիտ փոխադրուած ըլլալով, հոն պիտի շարունակէինք մեր կիսատ մնացած ուսումը: ...Սկիզբի օրերուն, 1920-ի աշնան, երբ դասաւանդութիւնը տակաւին կանոնաւորուած չէր, մեր ազատ ժամերուն ընկեր-ընկերուհիներուն հետ տաքուկ դասարաններուն մէջ յուշեր կը պատմէինք:

- Ի՞նչ այսպէս պարապ նստեր էք, օր մը ըսաւ ներքին տեսուչ՝ Հայկ Սերենկիւեանը, գացէք տղաքս, խոհանոց եւ գետնախնձոր մաքրեցէք:

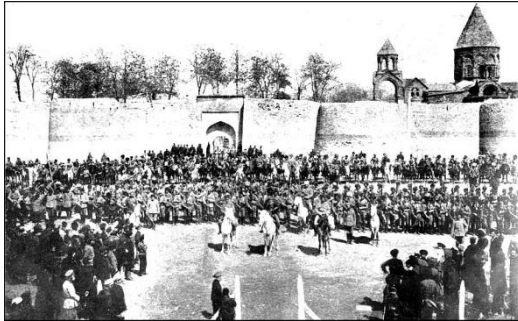
«Հրամանէն դժգոհ էինք, սակայն պիտի օգտուէինք խոհանոցի սամավարին (տաք ջուրի, թէյի կազմած*) պատուական թէյէն: Շուրջ 10 ընկերներ, խոհարարին տուած փոքր դանակները մեր ձեռքը, գետնախնձորի պարկին շուրջը ծալապատիկ նստած սկսանք գործի: Հազիւ սկսած էինք, հաստ մուշտակով եւ գլխուն փափախ դրած յաղթանդամ մէկը ներս մտաւ, եւ,

- Մըսում եմ, ըսաւ, ինձ մի բաժակ թէյ տուէք... Ու սկսաւ թօթուել բարձրավիզ մոյկերուն ձիւնը:

121. Ամենուն տարեգիրքը 1966-1967, Կարօ Գեորգեան, ԺԴ տարի, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, էջ 241-245:

Քանի որ եկողը մեզի անձանօթ էր, չկատարեցինք իր հրամանը, խոհարարն ալ քիչ մը անդին իր կաթսայով զբաղած էր:

- Է՛յ ձեզ եմ ասում, կրկնեց, այս անգամ աւելի շեշտելով բառերը, - Ի՞նչ է, չէ՞ք լսում, մի բաժակ թէյ եմ խնդրում ձեզանից: Եթէ չտաք, ես ալ այսուհետեւ վառելիք փայտ չեմ տար...

202. Զօրավար Համագասպ: 203. Համագասպի կամաւորական Գ. գունդին հեծեալ ու հետեւակ, զօրահանդէսը Էջմիածին, հարաւային դարպաս, 1914-ին: 204. Գերմանական Մաուզեր ատրճանակ մը եւ փամփուշտները:

- Էդ դո՞ւ ես, Համագասպ ջան, յանկարծ կանչեց խոհարարը, ես քու հոգուն դուրպան (մատաղ*), ոչ թէ մէկ, այլ տասը բաժակ լեցնեմ քեզ համար.... Ներողութիւն կը խնդրեմ, ձեռքս գործ կար, քեզ չտեսայ...

- Էլ ինչո՞ւ ես փչում նորից, պատասխանեց ժպտելով, գիտես չէ՞ որ կատակ կ'ընեմ...

«Մինչ այդ, մենք, լսելով Համագասպ անունը, ուղղակի շշմած էինք: Ամօթէն, մեր գլուխները վար ծռած, պապանձեցանք: Սակայն յանկարծ սկսանք երգել.

Խնուսից գալով հայ զինուորները քաջ,
Արեան դաշտից եկած եւ պարտաճանաչ,
Հին հին վրէժներ առնել էր նոցա պահանջ,
Քաջի պէս վազեցին թշնամու առաջ:

Մօտ թուով տասն ու չորս եւ իրենք անվախ,
Ղեկավար Տիգրանն էր, գործում էր անկախ,
Անմահ Մուշեղ հերոս, Շապուհ եւ Մելիք,
Համագասպ, Մարտիրոս կանգնած էին դիրք:

- Շնորհակալ եմ, ըսաւ Համագասպը յուզուած: Քանի որ երգել կ'ուզէք, ուրեմն իմ շատ սիրած երգն ալ երգեցէք:

- Ո՞ր երգը, պարո՞ն Համագասպ, ուրախացած հարցուցինք:

- Է՛ն, մեր Անդրանիկի երգը, որ երգում էիք անցած օր տողանցքի ատեն:

Մենք, աւելի խանդավառ եւ աւելի բարձր ձայնով սկսանք երգել.

Հերոս մոնչեց, Սուլթան դողդողաց,
Վիլիէլմի աչքից արտասուք ցողաց,
Սուրբը թշնամու կրծքին շողշողաց,
Հայոց ղեկավար, հերոս Անդրանիկ:

Մեր երգեցողության ամբողջ ընթացքին, Համազասպ, կոնակը տակառին տուած եւ հայեացքը կէտի մը կեղորոնացած, ձեռքը բռնած թէյի բաժակը առանց շրթունքին տանելու, կարծես արձանացած էր:

- Վարպէ՛տ, կանչեց մէկէն սթափելով. Էս կէսօրուան ի՞նչ ես եփում մեր տղոց համար:

- Մտով գետնախինձոր, պատասխանեց:

- Ի՛նչ, այսօր իշխան չե՞ս եփում:

- Իշխանը երէկ կէսօրուան ճաշին էր. ախր, ես ի՛նչգիտնամ, ինչ որ բերեն այդ կ'եփեմ:

- Տղե՛րք ջան, ըսաւ Համազասպը, խօսքը մեզի ուղղելով. սիրո՞ւմ էք իշխան ձուկը: Իշխանն ու գեղարքունին աշխարհի ոչ մէկ ջրի մէջ կը գտնուին, բացի մեր գեղեցիկ Սեւանէն:

«Երբ Համազասպ մեզմէ հրաժեշտ կ'առնէր, թնդացուցինք այս անգամ իրեն ձօնուած երգը.

Ծագեց արեւ ազատութեան,

Փախէք ամպեր երկնքից,

Համազասպը իր խմբովը

Կու գայ Խաչէն գաւառից:

... Հայերիս տէր Դաշնակցութիւն,

Քաջեր ունի սրտալի,

Ամբողջ աշխարհ հռչակուեցաւ

Համազասպը պանծալի ...

131. «Դեկտեմբեր մէկ (1920*) ... Անկախ Հանրապետութեան վերջին օրը...

«Մեր դասերը բոլորովին դադրեցան: Շուկաներուն մէջ եւ փողոցները խումբ խումբ մարդիկ հաւաքուած կ'արտասուէին: Նոր Պայագիտ քաղաքը սուգի մէջ էր: Եկեղեցիին մօտ, տեսանք Եզնիկ վարդապետը, որ կը յորդորէր Համազասպին, հեռանալ:

- Ինչպէ՛ս թէ հեռանամ... Իսկ դո՞ւք հայր սուրբ, հարցուց Համազասպ:

- Դու մեզ մի նայիր, որդի՛, այս երեկոյ դու անպայման կը հեռանաս:

- Ո՛չ, ո՛չ, ես ժողովուրդս չեմ լքեր:

- Ճիշդ ժողովուրդիդ սիրոյն պէտք է հեռանաս... Հայ ժողովուրդը քեզի դեռ շատ պէտք ունի:

- Չե՞ որ անոնք (պոլշեիկները*) մեր կառավարութեան հետ համաձայնած են եւ պատուի խօսք տուած, որ իշխանութիւնը իրենց յանձնուելէ ետք, ոչ մէկ հայու քիթը պիտի արիւնի:

- Ի՞նչ պատուի մասին կը խօսիս, որդի՛, երեխա՞յ ես... **Եթէ անոնք պատուի զգացում ունենային, թուրք բանակը չէին առաջնորդեր իրենց հարազատ երկիրը:** «Ափսոս, որ Եզնիկ վարդապետ չկրցաւ համոզել Համազասպը, որ օրեր ետք, քաջարի հերոսը ծուղակը ինկաւ եւ բանտին մէջ սպաննուեցաւ»: Ժամանակ մը ետք Եզնիկ վարդապետն ալ սպաննուեցաւ:

132. Միմոն Վրացեան սկառտներուն մասին հետեւեալը կը գրէ¹²². «Չմոռնամ այստեղ արձանագրել Արմաշի աշակերտներուն գալը Հայաստան, գիւղատնտես ուսուցիչ Կոպեռնիկ Թանտրճեանի գլխաւորութեամբ: Պոլսոյ Ազգային մարմինները Հայաստան ուղարկած էին Արմաշի որբանոցի աշակերտութիւնը: Թանտրճեանը ներկայացաւ մօտս, գիւղատնտեսութեան նախարարութեան շէնք, յայտնելով, որ կը փափաքին գիւղատնտեսութեան դպրոցդնել

¹²²«Կեանքի Ուղիներով» Միմոն Վրացեան, Ե. Հատոր, Գ. տպագրութիւն, Համազգայինի Վահէ Սեթեան տպարան, Պէյրութ, 2007, էջ 94:

տղաքը: Իմ ալ փափաքս այդ էր. հիմնել օրինակելի գիւղատնտեսական վարժարան: Արմաշի տղաքը Նոր Պայազիտի շրջանը ուղարկեցի, տրամադրելով յարմար շէնք եւ ընդարձակ հողամաս, ապահովեցի անոնց նիւթականը:

«Շուտով սակայն, տղոց գլխուն փոթորիկը պայթեցաւ՝ Հայաստանը խորհրդայնացաւ: Նորեկ Յեղկոմը վայրագութեանց դիմեց: Հալածանքը խիստ էր, մանաւանդ արեւմտահայերուն դէմ: Թանտրճեանը հազիւ կրցաւ ճողոպրիլ եւ տղոց մէկ մասին հետ վերադառնալ արտասահման: (Այստեղ թիրիմացութեան մէջ է Վրացեանը, քանի որ թէ՛ Թանտրճեանը եւ թէ՛ ալ «Հայ Սկաուտ»-ը կը վկայեն, որ բոլոր տղաքը վերադարձան, սակայն հաւանաբար ուսուցիչներէն ոմանք մնացին*):

205. Կոպեռնիկ Թանտրճեան Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Արմաշի եւ Նոր Պայազիտի որբերուն տնօրէնը:
206. Դաւիթ Բէկի արձանը Կապանի մէջ:

«Նոյն եւ աւելի վատ վիճակի արժանացան նաեւ (Հ.Մ.Ը.Մ.-ի*) սկաուտապետ Վահան Զեբազն ու ընկերները: Երեւանի մէջ բազմահազար սկաուտներուն երեւիլը, անոնց տիպար կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը, անոնց փայլուն շքերթները, մարզահանդէսները եւ այլն, մեծ տպաւորութիւն գործեցին հասարակութեան վրայ: Կարելի է ըսել, որ անոնք հիմը դրին նորանկախ Հայաստանի մարզական շարժումին: Կառավարութիւնը սիրով եւ մեծ հոգածութեամբ ընդունեց զանոնք եւ տեղաւորեց Ալեքսանտրապոլի Փոլիկոն զինուորական թաղամասին մէջ»:

133. Դաւիթ-Բէկեան Արիներ. Առաջին անգամ ըլլալով կ'իմանանք Զանգեզուրի մէջ կազմուած գայլիկ սկաուտներուն մասին, որոնք Սիւնիքի պատմական հերոս սպարապետ Դաւիթ Բէկի (1669-1728) անունը կը կրեն: Այս պատանիները յար եւ նման են էջ 113-ի մէջ նկարներով ներկայացուած Վանի փոքրիկ զինուորներուն:

134. Մայիս, 1921. Գայիկ սկաուտներ Զանգեզուրի մեջ¹²³: Փետրուարեան ապստամբութենէն ծնած «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»-ի նախագահ՝ Սիմոն Վրացեան մայիս 1921-ին Պարսկաստանէն ձեռնունայն վերադարձին, ուր գացած էր դիմելու Եւրոպայի, յատկապէս Անգլիոյ օժանդակութեան՝ կը գրէ. «Գորիսի մուտքին առջեւ, այգիներուն մէջ անակնկալ կը սպասէր: Սպարապետին կարգադրութեամբ (Գարեգին Նժդէհ*) մեզի ողջունելու եկած էին մէկ ջոկատ զինուորներ եւ **Դաւիթ-Բէկեան գայիկ պատանիները**: Ջոկատը զինուորական պատիւ կու տայ՝ չխկացնելով հրացանները: «Պատուի՛ ա՛ռ... կը կանչէ գայիկներուն հրամանատարը, 10-12 տարեկան աչքաբաց պատանի մը (Գորիսեցի Նիկոլա Բաբայեան, լուսանկարը ստորեւ՝ թիւ 207*) հպարտ իր համազգեստով եւ իրեն վիճակուած բացառիկ դերով: «Պատուի՛ ա՛ռ... Գայիկները կը բարեւեն՝ չխկացնելով իրենց փայտէ հրացանները: Ամենքը միաձեւ հագուած են, կարմրաթուշ եւ լուրջ դէմքերով, խմբապետին մէջքին կարմիր գօտի՝ սպարապետին նմանողութեամբ:

«Պարտաւոր եմ ճառ խօսիլ (դիմաւորողներուն*): Ապա ջոկատին եւ գայիկներուն, նաեւ հաւաքուած բազմութեան ուղեկցութեամբ, կեցցէներով ու ծափերով Գորիս կը մտնենք, որ այժմ դարձած է Լեռնահայաստանի մայրաքաղաքը: Քանի մը օր ետք, 28 մայիս 1921-ին Հայաստանի հողին վրայ մեր վերջին անկախութեան տօնակատարութեան ներկայ գտնուեցանք...»:

The following copies of telegrams will tell the story of how our huge needs are beginning to be met:

Telegram, dated April 20, 1921, from M. D. Brown, Alexandropol, to Tiflis:

"Inform if there is any news from Barton who is on his way from Karaklis to Erivan. Communication between Karaklis and Alexandropol stopped. Great need of food supplies. Most necessary, flour, oil, grease, milk, beans, sugar, rice. All foodstuffs given out. Can keep up for three or four days. If we do not get food in three days, absolute hunger sets in. Why don't you give us information." **H.B. Barton**

Note: Barton had gone by road to Erivan and returned to Karaklis. He was immediately taken sick with pleurisy and nervous breakdown and was in no condition to either communicate with Alexandropol or myself. Ogden was in Karaklis, only forty miles away, with two carloads of supplies, waiting to go on, and Grant, the District Commander of Karaklis, was making every effort to get the supplies through either by rail or by ox cart.

207. Դաւիթ Բէկեան գայիկներուն խմբապետը՝ Գորիսեցի Նիկոլա Բաբայեան: 208. Միլթըն Պրատունի 20 Ապրիլ 1921-ի հեռագիրէն մաս մը: 209. Քեփթըն Գ. Ֆ. Կրենթ:

135. Անհրաժեշտ է իմանալ պոլշեիկներուն իշխանութեան առաջին շրջանին Հայաստանի ժողովուրդին վիճակին նաեւ, որբանոցներուն հանդէպ անոնց դաժանութիւններուն, ինչպէս նաեւ գաղափար մը կազմել, թէ Վահան Չերազ, որ մասնակցած էր պոլշեիկներուն դէմ Փետրուարեան ապստամբութեան՝ ի՛նչ պայմաններու մէջ ստանձնեց որբանոցի պահակապետի պաշտօնը: Վերադառնալով որբանոցներու ամերիկացի պատասխանատու-

¹²³«Կեանքի Ուղիներով» Սիմոն Վրացեան, Ա. Հատոր, Գ. տպագրութիւն, Համազգայինի Վահէ Սեթեան տպարան, Պէյրութ, 2007, էջ 220-221:

ներուն պարենաւորման դժուարութիւններուն՝ **ՆԻՌ-ի 4 Յունիս 1921-ի** թիւին մէջ¹²⁴ հետեւեալ հեռագիրները հիմք ծառայած էին, **117-րդ** մասին մէջ (էջ 147-149) սնունդի փոխադրութեան արկածախնդրութեան:

«**20 Ապրիլ 1921-ին** Միլթըն Պրաուն Ալեքսանտրապոլէն Թիֆլիս հետեւեալ հեռագիրը կը դրկէ. «Ղարաքիլիսայէն Երեւան ուղղուող Պարթընէն (H.B. Barton, ցարդ՝ այս երրորդ Պարթըն մականունով անձն է*) լուր մը կա՞յ: Ղարաքիլիսայի եւ Ալեքսանտրապոլի միջեւ հեռագրակապը կտրուած է: Ուտեստեղէնի մեծ կարիք ունինք: Ամենէն անհրաժեշտն են, ալիւր, ձէթ, իւղ, կաթ, լուբիա, շաքար եւ բրինձ: Բոլոր ուտեստները բաժնուած են: Կրնանք 3-4 օր դիմանալ: Եթէ 3 օրէն պարէն չստանանք՝ բացարձակ անօթութիւն պիտի տիրէ: Ինչո՞ւ տեղեկութիւն չէք տար»:

«Ծանօթ - Պարթընը Երեւան գացած եւ Ղարաքիլիսա վերադարձին թոքափառատապով (pleurisy) հիւանդացած եւ ջղային անկում ունեցած է: Կարողութիւնը չէ ունեցած հաղորդակցելու: Ռէյ Օկտըն Ղարաքիլիսայէն երկու բեռնակառք պաշար պատրաստ է դրկելու, իսկ Կրենթը ճիգ չիսնայեր եզնալուծ կառքերով կամ երկաթուղիով ուղարկելու ունեցած պարէնը:

«**21 Ապրիլ 1921-ին** Եարրօ Թիֆլիսէն հետեւեալ հեռագիրը կը դրկէ Ղարաքիլիսա. «Ալեքսանտրապոլէն, Պրաունէն հեռագիր ստացայ (տես՝ վարը թիւ 136), որ 18 հազար որբերուն ուտելիքը բոլորովին սպառած է: Անմիջապէս պարէն դրկէ եզասայլերով կամ երկաթուղիով: Երկու յաւելեալ սայլեր Թիֆլիսէն երկաթուղիով ճամբայ ելան: Նպաստի նաւը Պաթում հասաւ:

«Ծանօթ - Բոլոր քաղաքական եւ զինուորական գրասենեակները (պոլշեիկ դարձած Վրաստանի*) այցելեցի եւ շուրջ 12 հեռագիր ալ դրկեցի, որպէսզի պարէնին տեղաշարժը ապահովեմ:

210. Փողոցէն հաւաքուած բոկոտն որբեր, որոնք սկաուտ պիտի դառնան:

124.«Near East Relief», vol. 3 No. 22, June 4, 1921, p 1-2:

«26 Ապրիլ 1921-ին Կրենթ հետեւեալ հեռագիրը կը դրկէ Թիֆլիս (կեդրոն*): «Պարենը 24 Ապրիլին Ալեքսանտրապոլ հասաւ, որ միայն քանի մը օր կը բաւէ: Աղիքներու բորբոքումի պատճառով Կազաչի փոստի փոքրերուն մահացութեան թիւը շատ բարձրացաւ: Բժիշկի մը անհրաժեշտութիւնը ունինք: Նաեւ անհրաժեշտ է մէկ ամսուան պարէն դրկել բոլոր կեդրոններուն՝ ալիւր, իւղ, լուբիա եւ մագութ՝ վառելանիւթ: (Պոլշեիկներու հալածանքէն*) Երեւանէն Զանգեզուր փախչած գաղթականներուն վիճակը ամենէն դժուարն է: Պարթընը տկար է սակայն վտանգը անցուց:

«Ծանօթ – Ֆելփը (Phelp) այս երեկոյ Պաթումէն հասաւ երկաթուղիի 30 սայլ պարէնով, որ Չարլզ Ուայթ բերաւ Կոստանդնուպոլիսէն: Վաղը այս գնացքին հետ կեդրոնները պիտի մեկնինք՝ պարենը բաշխելու համար: 18 թոն մագութ ապահովեցի, որ նաեւ պիտի բաշխենք:

«Վերջին 6 ամիսներուն (պոլշեիկներու լուծին տակ*) շատ լուրջ դժուարութիւններ ունեցանք: Երբեմն նոյնիսկ անյոյս, սակայն ՆԻՌ-ի անձնակազմին խոր հաւատքն ու նուիրումը, որ հազարաւոր անտէր որբերուն կեանքը իրենցմէ կախեալ էր՝ մեր կամքը զօրացուց: Մեր փոքրիկները շատ տառապեցան յարմար սնունդի պակասէն»:

136. ՆԻՌ 11 Յունիս 1921-ի թիւը գրեթէ յատկացուած է Հայաստանի որբերուն, ուրեմն նաեւ մեր սկաւտներուն. Գաղափար ունենալու համար Ալեքսանտրապոլի որբախնամի կարիքներուն՝ ստորեւ ընդհանուր վարիչ, Միլթըն Պրատունի 8 Ապրիլ 1921-ի պարենաւորման տեղեկագիրէն հատուած մը կը ներկայացուի¹²⁵, որ ցոյց կու տայ պոլշեիկներուն թալանէն ու արգելքներէն ետք պարենաւորման վիճակը՝ երբ փետրուարեան ապստամբութեան յաջորդող ժամանակամիջոցին սկսան վերակազմակերպուիլ:

«**Ալիւր** – Մեծաքանակ ալիւրի պէտք ունինք: Ամիսը 2300 պարկ կը գործածենք եւ 10 օրուան պաշար մնացած է: Այժմ օրաբաժինը այնքան փոքր է, որ որբերն ու պաշտօնէութիւնը սնունդի պակաս ունին:

Ճարպ – Ամիսը շուրջ 40 տակառ կը սպառենք: 6 տակառը որ մնացած է, իբրեւ քոսի՝ քեռուրտութի դարման կը գործածուի, խոհանոցը ճարպ չմնաց: Առանց ճարպի, առանց միսի, առանց կաթի եւ քիչ ալիւրով, հրաշք պէտք է ըլլայ, որ երեխաները առողջ մնան:

Կաթ – Ամիսը 1875 սնտուկ (թանձրացած, տուփով կաթ*) կը գործածենք, այժմ բնաւ չունինք: Փռշի կաթը, որ մնացած է, իբրեւ աղետապի՝ աղիքներու բորբոքումի դարման՝ մածուն շինելու վերապահած ենք: Իսկ անհրաժեշտ է աւելի փոքրերուն համար, որոնց մէջ մահացութեան թիւը շատ բարձրացաւ: Նոյնիսկ փոքր քանակ մը մահերուն թիւը կը նուազեցնէ:

Լուբիա – Ամիսը շուրջ 49 հազար քիլօ կը սպառենք:

Շաքար – Ամիսը շուրջ 16 հազար քիլօ: Չնչին քանակ մնացած է:

Բրինձ – Ամիսը շուրջ 28 հազար քիլօ կը սպառենք: Շատ անհրաժեշտ է մեր հիւանդանոցներուն համար, նաեւ՝ աղետապէն դարմանումի:

Միս – 1921 Յունուար 1-էն ի վեր բնաւ թարմ միս չունեցանք: Կրնա՞ք երկու ամիս բաւելիք տաւարի պահածոյ միս դրկել մեր 18000 պզտիկներուն եւ պաշտօնէութեան համար:

Բանջարեղէն – Խիստ կարիքը ունինք: Բացի Ղարաքիլիսայի մեր կեդրոնէն խոստացուած շուրջ 33 հազար քիլօ գետնախնձորէն՝ ոչինչ կը գտնուի: Այդ գետնախնձորէն մաս մըն ալ կրնայ սառած ըլլալ եւ աւրուած:

125«Near East Relief», vol. 3 No. 23, June 11, 1921, p 1:

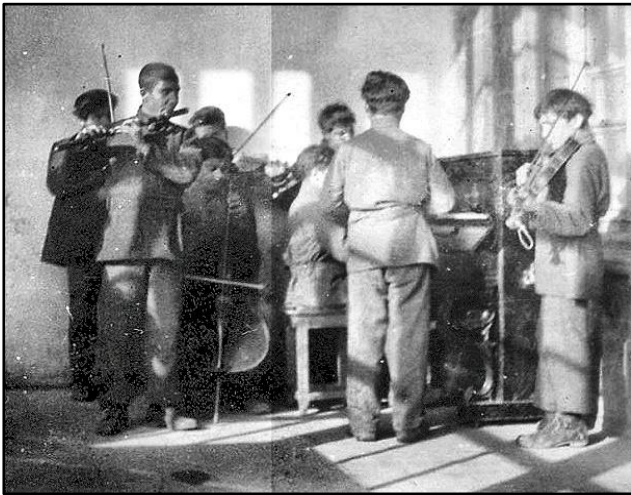
Ասեղ – Շուրջ 30 ասեղ մնացած է, ներառեալ Կարսէն եկածը: Շատ մը կարի մեքենաներ անգործածելի դարձան: Նաեւ ձեռքով կարելու ասեղներ ալ անհրաժեշտ են:

Կաշի – Շատ անհրաժեշտ է յաջորդ ձմեռուան կօշիկները շինելու համար: **Երկրին մէջ արջառ չմնաց** (պոլշեիկներուն կողմէ Ատրպէյճան դրկուեցան*):

Ներկ – Շատ անհրաժեշտ է Կազաչի Փոստի եւ Փոլիկոնի թիթեղեայ ժանգոտած տանիքներուն համար: Եթէ չներկուին՝ շուտով աննորոգելի պիտի դառնան:

Ապակի – 38 x 46 սմ պատուհաններուն համար:

«Ծանօթ. 20 Ապրիլ 2021-ին սաստիկ պայթում տեղի ունեցաւ Քրեպիսի (Crebis, բոյս մըն է՝ կարելի չեղաւ գտնել Փոլիկոնի մօտակայ նոյնանուն վայրը*) մէջ: Հսկայական Փոլիկոնի գրեթէ բոլոր ապակիները փճացան, նոյնիսկ աւելի հեռու՝ Կազաչի Փոստի ապակիներէն մաս մը»:

211. Չերագին նշած որբանոցի նուագախումբի մը փորձը: 212. Մեւաջեայ որբուկը, նա-պաստակը եւ հիւանդապահութիւն ուսանող պարմանուհին:

137. ՆԻՌ 11 Յունիս 1921. «Սակարանի գիները 8 Ապրիլ 1921-ին. 1 թրքական լիրան = 125.000 հայկական ռուբլի, = 5000 կովկասեան ռուբլի, = 70 սէնթ, \$0.7 ամերիկեան տոլար, ուրեմն մէկ տոլարը կ'արժէր 178.750 հայկական ռուբլի¹²⁶: «Փողոցէն հաւաքուած որբեր» խորագիրով կը գրէ. «Այժմ 800 որբեր կը գտնուին Ալեքսանտրապոլի բարեսիրտ մարդոց տունները, որոնց վիճակը աւելի լաւ չէ: Կարճ միջոցին որբերուն թիւը կրնայ 1500-ի հասնիլ: Այս փոքրերը գիշերները փողոցներէն կը հաւաքուին՝ իրենք ալ կարիքաւոր ընտանիքներու քով: Եթէ կարելի է, զանոնք մեր որբանոցները պէտք է տանինք: Անցեալ շաբաթ երկու յան-ձնախումբեր մեզի դիմեցին, որ 15 օր Ալեքսանտրապոլի բնակչութեան օժանդակենք: Ստիպ-ուած էինք մերժել, քանի որ մեր 18.000 որբերուն համար երեք շաբթուան պարէն մնացած էր:

«Մշակման համար օգտագործելի հողեր» խորագիրով կը գրէ. «Այժմ հողեր մշակելու հա-մար չենք կրնար հաստատ արտօնութիւն ստանալ (պոլշեիկներէն*): Սակայն ենթադրելով կարելիութիւնը, պիտի ցանենք, իսկ բերքը մեզի պիտի մնայ, թէ ոչ՝ չենք գիտեր: Ծրագրած

¹²⁶«Near East Relief», vol. 3 No. 23, June 11, 1921, p 2:

ենք Կազաչի Փոստին մեջ 10 հեկտար ցանել, եթե հունտ ունենանք: Հողը ցանելի չէ, սակայն մեկ շաբաթեն պատրաստ կ'ըլլայ:

«Բոլոր հունտերը կերած են» խորագիրով կը գրէ. «Տեղական շուկայէն յարմար քանակով հունտ չի գտնուիր, իսկ եղածն ալ վատորակ է: Բոլոր հունտերը որոնք ուտելի են՝ սպառած են:

«Բժշկական տեղեկագիր բժ. Ռասըլ Պ. Մէյնի կողմէ» խորագիրով կը գրէ. «Այժմ աղետաւոր (enteritis) մեծ թիով մահեր կը պատճառէ: Գլխաւոր պատճառը սնունդի պակասն է, որ հասցուցած է կէս սովամահ վիճակի, առաւել՝ պաղ ու խոնաւ միջավայրը: Նաեւ տիֆի (typhus) թերեւ համաճարակ սկսած է եւ ծաղկախտի (smallpox) պարագաներ ալ կան: Բոլոր բնակիչները՝ մեծեր եւ պզտիկներ անբաւարար սնունդ կը ստանան: 3129 քուի (scabies) պարագաներ կան Կազաչի Փոստի որբանոցներուն մէջ, Ալեքսանտրապոլ:

«Ապրիլ 13-ին «Քէքուէն» նաւը Կոստանդնուպոլիսէն ճամբայ ելաւ 350 թոն ալիւր, բրինձ, լուբիա եւ կաթով բեռնաւորուած, այս առաջին փորձն էր, քանի որ դէպի Պարթում նաւերով փոխադրութիւնը կասեցուած էր (պոլշեիկներուն կողմէ*): Այս յաջողութենէն ետք, 3 նաւեր 2005 թոն յաւելեալ ապրանք կը փոխադրեն ամերիկեան նպաստամատոյցին»:

213. Քալիֆորնիոյ սկաուտներէն մեծ խումբ մը, փոքրիկ դերասան Ճէքի Քուկընի (ապակեգործ Չարլի Չափլինին հետ ապակիներուն քար նետողը) մասնակցութեամբ, Հայաստանի սկաուտներուն համար հաւաքած նպաստը բեռնակառքէն շոգեկառքի սայլ կը փոխադրեն:

214. Տիթորոյթի մէջ նոյնպէս, Քուկընի մասնակցութեամբ՝ ամերիկացի սկաուտներ թաղերէն բեռնակառքով նպաստ կը հաւաքեն: Ընդհանրապէս գործածուած հագուստներ եւ վերմակներ՝ պլանքէթ:

138. ՆԻՌ 2-9 Յուլիս 1921. Ղարաքիլիսա (այժմ Վանաձոր*) կեդրոնի կացութիւնը՝ շրջանի վարիչ Կրենթի տեղեկագիրէն հատուածներ¹²⁷. «800-է աւելի որբեր ունինք Ջալալօղլուի (Ստեփանաւան*) մէջ առանց ուտելիքի: Անոնք լրիւ խոտակերութեամբ կը սնանին: Ռուս զինուորները իրենց օրական մէկ ժումը անոնց կը նուիրաբերեն, սակայն իրենք ալ շուտով պիտի մեկնին:

127. «Near East Relief», vol. 3 No. 25-26, July 2-9, 1921, p 3-4:

«Լաւ վիճակի մէջ սքանչելի զօրանոցներ կան, 3-5000 որբերու յարմար, եւ շէնքերէն ոմանք լաւ կահաւորուած են: Այս վայրը Ղարաքիլիսայէն շուրջ 37 քմ հեռու է եւ միացած է լաւճամբայով: Ժողովուրդէն շատ մը օժանդակութեան խնդրանքներ ստացանք:

«Դիլիջանէն թէ՛ որբերուն եւ թէ՛ ալ գաղթականներուն համար օժանդակութիւն կը խընդրեն: Այս քաղաքը եւ շրջանը շատ տառապանքներ կրեցին: Մեծ թիւով զօրքեր (պոլշեւիկ*) հաստատուած էին այստեղ, այժմ գացած, իրենց ետին միայն վիշտ եւ սովամահութիւն ձգած են: 2800 որբեր կան այստեղ: Եթէ անոնք պիտի ապրին՝ ուտելիքի մեծ կարիք կայ»:

215. Այժմու Ստեփանաւանէն տեսարան մը: 216. Այժմու Դիլիջանէն տեսարան մը:

«Վարդանիլի» խորագիրով կը գրէ. «Վերջերս դիմում ստացանք թիւով 150 որբերէ եւ այրիներէ, Վան նահանգի Սասունի շրջանէն եկած, որոնց այր մարդիկը սպաննուած են, անոնք Ղարաքիլիսաէն շուրջ 5 քմ հեռու կը գտնուին եւ օգնութեան կը կարօտին: Այս է վիճակը շրջանին մեծ ու փոքր համայնքներուն: Մահացութիւնը շատ բարձր է, սնունդ, դեղեր եւ այլն անհրաժեշտ է: Այս ընթացքով ժողովուրդին կէսը շուտով պիտի ոչնչանայ:

«Անհրաժեշտ է միսի եւ իւղերու պաշար ունենալ: Ուստի կ'առաջարկուի կաթնեղէնի մեծ ագարակ մը սկսիլ գոիցերիական կովերով՝ որ կարենայ օրական շուրջ 4500 քիլօ կաթ եւ կարագ հայթայթել: Նապաստակի փարախ մը կը շինենք, որ կարենայ 500-800 հազար նապաստակ պահել: Ոչխարներ ալ պիտի ապահովենք:

139. ՆԻՌ 16 Յուլիս 1921. Օրդ. Ֆէնի Սթրոկլըրի (Fanny Strowger) նամակէն հատուածներ. «Կազաչի Փոստէն կը գրեն¹²⁸: Մեղուներու նման կ'աշխատինք: Մեր կայանը ընդարձակ դաշտավայրի մը վրայ կը գտնուի, հանգստաւէտ եւ մաքուր է օդը մեր 20 հազար երեխաներուն համար:

«Ես 19 շէնքերու, երեխաներով լեցուն որբանոցին տեսուչն եմ: Երեխաները Նոյեմբերէն ի վեր իւղ չեն կերած, որուն պատճառով արեւէն մորթերնին կը ճաթրտի, ուստի օրուան մէկ մասը շէնքերէն ներս պէտք է անցնեն:

128.«Near East Relief», vol. 3 No. 28-29, July 16, 1921, p 3:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. - ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

140. **ՆԻՌ 30 Յուլիս 1921.** ՆԻՌ-ի Կովկասի ընդհանուր տնօրեն Էրնեսթ Եարրոյի հեռագիրեն հատուած մը¹²⁹. «Կովկասի ամենէն փոքր մեր կայանին՝ Ղարաքիլիսայի մէջ 5000-է աւելի անտուն եւ անօթի երեխաներ կան: Նաեւ նպաստի պահանջներ այլ շրջաններու մէջ: Գրեթէ անկարելի է ցորեն ցանել, քանի որ հունտերը կերած են, ուստի բաւարար բերք պիտի չունենանք յաջորդ եղանակին: Պարտադիր է ճիգ չխնայել Կովկասի յատկացուելիք պարէնին քանակը աւելցնելու համար: Ստիպողական կարիքը կայ գործածուած հագուստի անսահման քանակի»:

141. **ՆԻՌ 10 Սեպտեմբեր 1921.** Եարրոյի 1 Սեպտեմբեր 1921-ի հեռագիրեն¹³⁰ հատուածներ. «Ամբողջ Հայաստանի մէջ բնակարանային պայմանները սարսափելի են, անցնող ձմեռուան (պոլշեիկներու կողմէ*) գիւղերու քանդումին պատճառաւ: Տանիքի գերաններ իբրեւ վառելանիւթ գործածուած են, շատ մը բնակարաններ ձմեռուան ձիւնին առանց տանիքի մնացին, մինչ կառավարութիւնը կ'ըսէ, որ կէս միլիոն ժողովուրդ անտուն է:

«Հնդախտը (cholera) սկսած է ամբողջ երկրին մէջ տարածուիլ՝ ուտեստեղէնի պակասին պատճառով, որ ժողովուրդին մէջ հիւանդութեանց դէմ դիմադրողականութիւնը նուազեցուցած է: Միջին հաշուով օրական 25 տարեցներ եւ փոքրեր Ալեքսանտրապոլի փողոցներուն մէջ կը մահանան հնդախտէն, կամ անօթութենէն: Դիակները սայլերով շարունակաբար կը հաւաքուին եւ երկաթուղիին կողքին, երկար խրամատներու մէջ առանց արարողութեան, հաւաքաբար կը թաղուին:

«Նոյն թիւին մէջ, 3 Սեպտեմբեր 1921-ի հեռագրով Եարրօ կը գրէ. «Ամերիկեան նպաստամատոյցը հարիւրաւոր՝ գրեթէ մերկ մանուկներ ներս կ'առնէ իր արդէն գերիսճողուած Կովկասի որբանոցներուն մէջ, զանոնք պատսպարելով կիսաբաց մթերանոցներու մէջ մինչեւ որ անոնց յարմար շէնքեր ապահովուին: Ալեքսանտրապոլի որբանոցներէն երկու շէնք իբրեւ հականեխիչ մաքրանոցի (quarantine) վերածեցինք հնդախտէ վարակուողներուն համար՝ 1200 փոքրեր նաեւ շատ մը ամերիկացի պաշտօնեաներ: Ղարաքիլիսայի մէջ միայն 4 հնդախտի պարագայ եղած է 585 որբերուն մէջ, կանխարգելիչ միջոցներուն պատճառով»:

142. **ՆԻՌ 8 Հոկտեմբեր 1921.** «ՆԻՌ-ի նոր որբանոցներ» խորագիրով Եարրոյի տեղեկագիրէն հատուած մը¹³¹. «Այժմ, Ալեքսանտրապոլի մէջ, 10 տարուայ համար, մեզի ձրիօրէն այլ նախկին ռուսական զօրանոց համալիր մը տրամադրեցին:

«Մեւերսքի (հիւսիս) անուն այս զօրանոցները մեր տրամադրութեան տակ երրորդն է, որոնք Ալեքսանտրապոլը կեդրոն ունենալով, իրարմէ շուրջ 2 քմ հեռու եռանկիւն մը կը կազմեն: Փոլիկոնի համալիրը 80 շէնքերէ կը բաղկանայ, մօտաւորապէս նոյնքան ալ Կազաչի Փոստի պարագային, իսկ այս նորը՝ 50 շէնքեր, բոլորը տաշուած քարերով հաստ պատերով

129.«Near East Relief», vol. 3 No. 30-31, July 30, 1921, p 4:

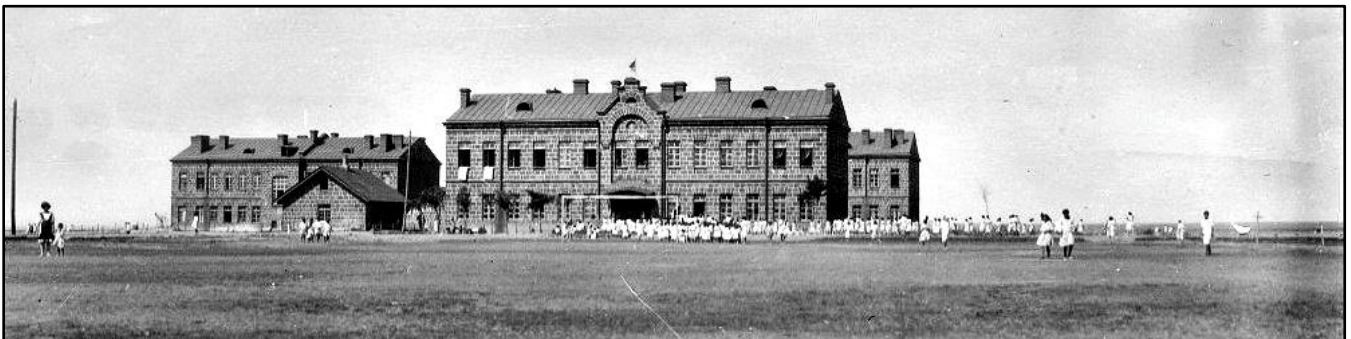
130. «Near East Relief», vol. 3 No. 36-37, September 10, 1921, p 1:

131«Near East Relief», vol. 3 No. 40, October 8, 1921, p 1:

կառուցուած են: Սեւերսքին ընդհանուր նորոգութեան կը կարօտի՝ զանազան ազգութեան բանակներուն կեցութեան (թուրք, թաթար եւ պոլշեիկ*) եւ աւերին պատճառով: Ոչ մէկ ապակի մնացած է եւ նոյնիսկ դուռեր եւ պատուհաններ իրենց շրջանակներով կը պակսին, առաւել՝ կարգ մը շէնքերուն տանիքը չկայ: Վիճակը անյոյս կը թուի սակայն պիտի նորոգենք:

«Այս նոր շէնքերէն մաս մը իբրեւ որբանոց-հիւանդանոց պիտի ծառայեն յատկապէս մանրախտի (trachoma) աչքի հիւանդութեան, որ վարակած է գրեթէ 2000 որբեր: Բժիշկ Ուիլզ (Uhl), որ մանրախտի մասնագէտ է, պիտի ղեկավարէ այս որբանոցը: Ան յաջող փորձառութիւն ունեցաւ Կազաչի Փոստի եւ Փոլիկոնի նման խճողուած պայմաններուն մէջ, այստեղ բուժումը աւելի դիւրին պիտի ըլլայ: Այս նոր որբանոցը 3500 որբեր պիտի պատսպարէ, եւ մինչեւ ձմեռ 2000 հոգիի համար նորոգուած շէնքեր պիտի ունենանք»:

Նոյն թիւին երկրորդ էջին մէջ «ՆԻՌ-ի Կովկասի շրջանի ագարակը» խորագիրով կը գրէ. «Ալեքսանտրապոլի մէջ ՆԻՌ-ին շուրջ 200 հեկտար երկրագործական հող տրամադրուեցաւ: Նիւ Եորքի երկրագործական գոլէճի տնօրէն Էյ. Էյ. Ճոնսոն (A. A. Johnson) յարմար գտաւ այս արտը, եւ իրեն ընկերակցող պ. Նիումըն (Newman) իսկոյն բաճկոնը հանեց եւ գործի անցաւ: 40 ջորիները (տես՝ էջ 103), որ Յունիսին ընդհանուր տնօրէնը Պոլիսէն բերաւ՝ գործի լծուեցան: 3 շաբթուան մէջ, արտին կէսը՝ շուրջ 100 հեկտար հերկուեցաւ եւ աշնան ցորենով ցան-ուեցաւ: Յոյսով եմ, որ մնացեալ արտն ալ ժամանակին կը ցանենք, ըսաւ Նիումըն:

217. Ալեքսանտրապոլի որբանոցներուն ընդարձակ տարածութիւնը, ֆուրթպոլի դաշտն ու կեդրոնը, ճերմակ ուղղանկիւն՝ գնդակի բերդը:

«Բանակցութիւններ կը վարենք՝ Հայաստանի այլ վայրերու մէջ հողեր ցանելու համար, որպէսզի 2-3 տարիէն սնունդի կողմէ ինքնաբաւ դառնանք: Մեր հողագործութեան արդիական միջոցները օրինակ պիտի ծառայեն եւ Հայաստանի հողագործութիւնը պիտի յառաջդիմէ»:

143. ՆԻՌ 5 Նոյեմբեր 1921. «Ալեքսանտրապոլի արտերը» խորագիրով¹³² կը գրէ. «...Կառավարութիւնը Փոլիկոն որբանոցին շրջակայքէն 810 հեկտար երկրագործութեան հող տրամադրեց, որ գարնան պիտի մշակենք:

«Ալեքսանտրապոլի գաղթականները» խորագիրով կը գրէ «Մեր հոգատարութեան տակ 6-7000 գաղթականներ աւելցան, որոնց 2000-ը որբեր են, զանոնք ներս պիտի առնենք, երբ որ

132.«Near East Relief», vol. 3 No. 44, November 5, 1921, p 1:

տեղ պատրաստուի: Այժմ Ալեքսանտրապոլի մեջ շուրջ 20 հազար գաղթական ժողովուրդ կը կերակրենք:

«Ջալալօղլուի զորանոցները» խորագիրով կը յայտնէ, որ այնտեղի ցարական զորանոցները իրենց տրամադրուեցան, որ պիտի պատսպարէ 2500 որբեր: Կը յայտնէ նաեւ, որ այնտեղի բնութիւնը սքանչելի է իտէալական է»:

Որբանոցներուն առողջապահական վիճակին մասին նամակներ:

144. ՆՌՌ 12 Նոյեմբեր 1921. «Ալեքսանտրապոլի Կազաչի Փոստի հիւանդանոցէն Օրիորդ Քաթերին Փելօյի 19 Հոկտեմբեր 1921-ի նամակը» խորագիրով կը գրէ¹³³. «Երբ օրիորդ Կիլիսափիին հետ Կազաչի Փոստ հասանք, երեխաներուն վիճակը այնքան գեշ էր, որ չեմ կրնար նկարագրել: Միայն 3 ամերիկացիներ կը խնամէին 10 հազար որբեր: Փետրուարին եւ մարտին Կարսէն եկած 6000 (6400*) որբերը տեղացիներուն հետ բաղդատած՝ շատ աւելի խղճալի վիճակ ունին:

«Անոնք Կարսի մէջ վառելափայտ չունէին, եւ կը սնանէին սառած կաղամբով եւ կիսեփ բրինձով եւ լուբիայով, որոնց քանակը երթալով կը նուազէր: Կարսէն Ալեքսանտրապոլ փոխադրութիւնը (գրաւոր թուրքերուն հրամանով*) ցուրտ եղանակին՝ Փետրուար-Մարտ ահաւոր եղած է, շատեր ճամբան մահացած են:

LETTER FROM MISS KATHERINE FELLOW, KARATCHI POST HOSPITAL, ALEXANDROPOL. (October 19, 1921.) "When Miss Gillespie and I arrived at Karatchi Post on May 21st, we found the children in such a terrible condition that I could not attempt to tell you about it here. There were about 10,000 children and only three Americans to do the work. One of these was Dr. Mayne. The original Karatchi Post children were not in such a bad condition, but the 6000 children which were sent from Karas during February and March were in the most pitiable state. "In Karas they had no wood for cooking the food and consequently they had been eating practically nothing but frozen cabbage and only partially cooked rice and beans which did not add to their resistance when the time came that the food ration had to be cut down. The trip from Karas here was during the bitter cold weather and was very tedious, many dying on the way. "The Karatchi Post orphanages were crowded before the extra 6000 were sent in, so you can quite imagine what it was like - about six or eight in every bed. "Owing to the lack of supplies and no knowledge as to when supplies would be coming, with more to buy in the market, the food ration had to be cut in half about March.	In fact on the day that the first train of supplies came in, about the last of April, there was not enough flour left for the next day. Consequently the children were all in a state of malnutrition and in a receptive state for any and all diseases. "There were two regular hospital buildings with about 350 beds, and from there to four children were in each bed. It had also been found necessary to open up an overflow hospital of about 600 beds in a warehouse, and the same crowded conditions were found there. The most prevalent diseases seemed to be enteritis and other intestinal troubles, and we had not the proper food to give these children and no medicine. They had had no fats or oils for months and their bodies were so depleted of oil that they could not go out in the sun as they would blister in just a few minutes. In fact we had many very bad sunburn cases. "There were 2259 cases in the hospital the week we arrived and 110 deaths. For the few weeks previous, the number of deaths averaged over 200 a week. As soon as food arrived, the death rate began suddenly to drop and inside of a month dropped to 50 a week. The death rate has been steadily dropping until last week we had only one death, and 404 cases in the hospital. "Scabies and lice are taken care of in separate buildings, and today's report shows 136 cases of scabies and 270 cases of lice. Trachoma is everywhere - 2242 cases are being treated in Karatchi Post hospital alone. Fortunately	a new post is being opened very shortly which will be for trachoma only, so at least we hope to get it under control. "The nursing question here seems to be one of the most difficult as it is extremely hard to find any kind of a trained woman. Many call themselves nurses but they know nothing of nursing. We have about thirty sisters and about 75 orphans who work in the hospitals. Miss Gillespie has started a training school for these orphans and it is progressing nicely. Tomorrow we are opening a nurses' home for them so that they may be away from the usual orphanage atmosphere. In the future we shall try to give them as far as possible the advantages and training, ethically, of an American school. "Our greatest difficulty is lack of equipment. It is not only hard to work without equipment, but it is doubly hard to teach live things should be done when you lack the articles for the work. For instance, we have no wash basins and no dressing sterilizer. These supplies have been ordered but have not yet arrived. "Dr. Raymond P. Blythe is District Physician. He has opened up a tubercular hospital, and the children have improved wonderfully. The Committee have taken over some buildings at Dilijan for a permanent tubercular sanitarium in which all tubercular cases from all the posts will be sent. I received notice yesterday to report there for work with Dr. Graff and I am looking forward to the work with interest."	A LETTER FROM MISS ELIZABETH THOM CONCERNING WORK AT THE POLYGON HOSPITALS, ALEXANDROPOL. "The Polygon orphanages are in a much better condition than ever before, and although we still lack many essentials, the outlook is fairly bright as regards the work of the coming winter. If the supplies continue to come in, and wood is obtained to keep us fairly warm, we should be able to carry on satisfactorily. "You will remember that in our last report we still had many cases of enteritis which developed into sepsis. At the present time a few of these have responded to treatment but the majority have died. We have been greatly handicapped due to lack of proper drugs for these cases. "We are taking in new children, and they are in a pitiable condition. Due to better and more food, however, we have fewer deaths. "In No. 1 hospital there are twenty boys with tuberculosis. These children are to be sent to the new tubercular hospital at Dilijan. With them will go 150 boys from the orphanages who are considered fit cases for the sanitarium.	"There is no American doctor at the Polygon Hospitals but the four Armenian doctors are splendid men. They are interested in the children and are working for them faithfully. Old Clothes Outfit Hospital Personnel "About the last of August, twenty four orphan girls aged from fifteen to seventeen years, came to us from Karatchi Post, the girls' orphanage, the intention being to use them as pupil nurses. The last twelve of them will qualify and form our first class. They are very interested in their work, take to it willingly, and are anxious to become self-supporting. The old clothes have supplied the hospital personnel fairly well. As most of the nurses are clever with their needles, you would never recognize the uniforms as old clothes. If the kind folks at home were to meet some of these girls, they would be surprised how cleverly the old garments have been transformed into new. During July, August, and September, we admitted to the Polygon hospitals, Alexandropol, 3597 patients, and during that period 2462 were discharged cured. The total number of deaths for the three months was 136, the greatest number being from enteritis.
--	--	--	---	---

218. Կազաչի Փոստի ՆՌՌ-ի հիւանդանոցէն Քաթերին Փելօյին նամակը: 219. Փոլիկոնի ՆՌՌ-ի հիւանդանոցէն Էլիզապէթ Թոմին նամակը:

«Կազաչի Փոստը արդէն խճողուած էր, որուն վրայ աւելցաւ 6000-ը, երեւակայեցեք՝ իւրաքանչիւր անկողինի մէջ 6 կամ 8 որբ: Պարենի պակասին պատճառով սնունդի քանակը կէսի իջեցուցինք Մարտին, քանի որ տեղական շուկային մէջ ալ ոչինչ կը գտնուէր: Երբ Ապրիլի վերջաւորութեան պարէնը հասաւ, արդէն յաջորդ օրուան համար ալիւր չէր մնացած: Երեխաները սնունդի պակասէն հիւանդանալու հակամետ դարձած էին:

«Երկու հիւանդանոց շէնքեր ունէինք շուրջ 350 անկողինով: Անհրաժեշտ եղաւ շտեմարանի մը մէջ յաւելեալ 600 անկողինով հիւանդանոց բանալ, որ կրկին խճողուեցաւ: Հիւանդներուն մեծամասնութիւնը աղետապէ եւ աղիքային այլ հիւանդութիւններէ վարակուած էր, սնունդի եւ դեղորայքի պակասին պատճառով: Քանի մը վայրկեան արեւին տակ մնալով արեւահար կ'ըլլային, քանի որ իրենց սնունդին մէջ ամիսներով ձէթ եւ իւղ՝ ճարպ չկար:

«Մեր հասած շաբաթը հիւանդանոցին մէջ 2329 հիւանդ կար եւ 110 մահացած: Նախորդող քանի մը շաբաթներուն շաբաթը 200-է աւելի մահեր կը պատահէին: Մեր գալէն ետք, առա-

133«Near East Relief», vol. 3 No. 45, November 12, 1921, p 1-2:

ջին ամիսն իսկ մահացութեան թիւը շաբաթական 50-ի իջաւ: Կացութիւնը երթալով բարելաւուեցաւ եւ անցեալ շաբաթ միայն մէկ մահ ունեցանք եւ 404 հիւանդ հիւանդանոցին մէջ:

«Քոսով եւ գոնջութեամբ (favus) վարակուածները տարբեր շէնքերու մէջ կը խնամուին, այսօր քոսով՝ 106 հիւանդ, իսկ գոնջով՝ 270 հիւանդ ունինք: Մանրախտը ամէն տեղ տարածուած է՝ 2240 միայն Կազաչի Փոստին մէջ: Շուտով առանձին շէնք մը պիտի յատկացուի այս աչքի հիւանդներուն համար:

145. Հիւանդապահուիչներու դպրոց.

Փելօ կը շարունակէ. «Այսքան հիւանդներուն մարգուած հիւանդապահուիչներ գտնելը շատ դժուար է: Այժմ ունինք 30 քոյրեր եւ շուրջ 75 որբեր, որոնք մեր հիւանդանոցներուն մէջ կ'աշխատին: Ուստի օրիորդ Կիլիսփին անոնց մարզելու սկսաւ եւ վաղը հիւանդապահուիչներուն յատուկ տուն մը պիտի յատկացնենք, որպէսզի անոնք որբանոցի առօրեայ միջավայրէն դուրս գան: Պիտի փորձենք անոնց ամերիկեան հիւանդապահութեան կրթութիւն տալ:

«Ամենամեծ դժուարութիւնը գործիքներու եւ սարքերու պակասն է: Օրինակ՝ մաքրութեան տաշտեր եւ հականէխիչ սարքեր (գործիքներու եւ հագուստներու, սաւաններու*) չկան: Ապսպրած ենք սակայն դեռ չհասան:

220. Հիւանդապահուիչներուն դպրոցը, Ալեքսանտրապոլ: 221. Հիւանդապահուիչներուն յատուկ առանձին տունը:

«Ռօլանտ Պլիթն է (Rowland P) գաւառին բժիշկը: Ան թոքախտի հիւանդանոց մը բացաւ եւ փոքրերուն վիճակը սքանչելիօրէն բարելաւուեցաւ: Դիլիջանի մէջ այս նպատակով մնայուն բուժարան մը հաստատուեցաւ, ուր մեր հիւանդներն ալ պիտի դրկենք եւ զիս հրաւիրեցին վաղն իսկ այնտեղ բժիշկ Կրաֆին (Graff) հետ աշխատելու»:

146. ՆԻՌ 12 Նոյեմբեր 1921. «Էլիզապէթ Թոմէն (Elizabeth Thom) նամակ Ալեքսանտրապոլի Փոլիկոնի հիւանդանոցներուն մասին» խորագիրով կը գրէ¹³⁴. «Փոլիկոնի որբանոցները առաջուրնէ շատ աւելի լաւ պայմաններու մէջ են, թէւ շատ մը պակասներ կան, սակայն գալիք ձմեռուան համար լաւատես եմ: Եթէ մեր ապսպրածները այս ձեւով շարունակեն հասնիլ եւ տաքնալու համար փայտ կարենանք ամբարել շատ գոհ կ'ըլլամ:

«Ինչպէս նախորդիւ գրած էի, շատ մը աղետալի պարագաներ երիկամատալի վերածուեցան եւ քիչեր կրցան ապաքինիլ ու մեծամասնութիւնը մահացաւ: Այս պարագաներուն

134 . «Near East Relief», vol. 3 No. 45, November 12, 1921, p 3-4:

յարմար դեղորայք չունինք: Խղճալի վիճակի մեջ նորեկներ ալ ներս կ'առնենք, եւ այժմու աւելի լաւ սնունդին պատճառով մահացութիւնը պակսեցաւ:

«Թիւ 1 հիւանդանոցին մէջ 20 թոքախտ տղաք կան, որոնք Դիլիջանի բուժարանը պիտի դրկուին 150 այլ տղոց հետ, որոնք նոյնպիսի խնամքի պէտք ունին: Փոլիկոնի հիւանդանոցներուն մէջ ամերիկացի բժիշկներ չկան, սակայն 4 հայ բժիշկները հիւանալի հաւատարմութեամբ կը խնամեն երեխաները:

«Անցնող Օգոստոսին 15-17 տարեկան 24 որբ աղջիկներ Փոլիկոն եկան աղջկանց որբանոց՝ Կազաչի Փոստէն, իբրեւ հիւանդապահութեան աշակերտներ: Անոնցմէ 12 հոգին պիտի կազմեն մեր առաջին դասարանը: Անոնք շատ հետաքրքրուած են եւ նուիրումով կ'աշխատին, եւ ի վերջոյ ինքնաբաւ պիտի դառնան (ամսավճար պիտի ստանան*)»: Անոնք իրենց կարի վարպետութեամբ՝ հին հագուստներ հիւանդապահութեան նոր տարազի վերածեցին:

«Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն Փոլիկոնի հիւանդանոցներուն մէջ 3597 հիւանդ ընդունեցինք, որոնց 2462 բուժուեցաւ: Այս ժամանակամիջոցին 136 մահեր ունեցանք, մեծամասնութիւնը՝ աղետապէն»:

222. Հիւանդապահուհիներուն խմբանկարը: 223. Երեք ժպտուն հիւանդապահուհիներ:

147. ՆԻՌ 19 Նոյեմբեր 1921. «Օրիորդ Մապէլ Ֆիլիփսի (Mabelle Phillips) 2 Հոկտեմբեր 1921-ի Փոլիկոնէն դրկած նամակէն հատուածներ» խորագիրով կը գրէ¹³⁵. «Այստեղ եղանակը ճիշդ թուականին կը փոխուի, Սեպտեմբեր 21-ին առաւօտուն նկատեցինք, որ մեր ամենամօտ լեռը նոր ձիւնով ծածկուած էր: Արդէն ընտիր կաշին մեր աշխատանոցները հասան՝ ձմեռուան կօշիկները շինելու համար: Վերարկուներու եւ ձմեռնային հագուստներու ապրանքը տակաւին չհասաւ:

«Մինչ այդ, քաղաքի մեր կարի աշխատանոցին մէջ 81 կիներ կ'աշխատին, որոնք շապիկներ, տաբատներ եւ փոքրերու հագուստներ կը կարեն, մոխրագոյն եւ կապոյտ ասուեակէ: Երանի աւելի փոքրերուն համար գուարթ գոյներ ունենայինք: Սեպտեմբերի ընթացքին այս եւ Փոլիկոնի աշխատանոցէն 7069 հագուստ եւ 225 գոյգ գուլպայ արտադրուեցաւ: Սակայն ամենէն աւելի ուրախութիւն պատճառեց հիւանդներուն համար 700 լոգանքի՝ դուրսը մոխրագոյն, ներսը կապոյտ, անձեռոց պատմուճանները (bathrobe): 700 հիւանդ փոքրիկներ հագնելով զանոնք, ուրախութիւնով դուրս վազեցին, արեւուն տակ, ոմանք

135«Near East Relief», vol. 3 No. 46, November 19, 1921, p 1:

ալ գրեթե մերկ: «Իրենց համար այս նորությունը դեղէն աւելի օգտակար եղաւ» ըսաւ բժիշկ մը:

«Շաբթուան մեծ եղելութիւնը՝ մանրախտով վարակուած տղոց փոխադրութիւնն էր որբանոց համալիրին մայր ճամբուն վերջին երկու շէնքերը: Մինչեւ մանրախտի յատուկ հիւանդանոցի պատրաստութիւնը, այս 875 տղաքը իրենց դասարաններով, ճաշարաններով եւ աշխատանքով առանձին պիտի ապրին: Շնորհիւ իրենց հայ պատասխանատուներուն՝ այս բաժանումը խանդավառութեամբ տեղի ունեցաւ: Տղաքը իրենց անկողիները շալկած, տոհանցեցին դէպի իրենց նոր շէնքերը դրօշակներ ձօձելով եւ երգելով:

«Երկրորդ մեծ պատահարը «մեծ ներկայացում»-ն էր մեր փոքր թատրոնին մէջ: Առաջին անգամ ըլլալով գործածուեցան Ամերիկայէն նոր հասած 6 խոշոր լուսարձակները: 20 հոգինոց տղոց երգչախումբ մը, ղեկավարութեամբ աւելի երէց տաղանդաւոր տղու մը, ջինջ ձայներով հիանալի քառաձայն երգեր երգեցին:

«Սեպտեմբերի վերջաւորութեան 240 որբեր աւելցած էին: Քէփթըն Եարրօ արտօնած էր, որ Փոլիկոնի մէջ նոր որբեր ընդունինք, մինչեւ որ ընդհանուր թիւը 6000-ի հասնի: Այս կը նշա-նակէ, որ երկյարկանի անկողիները պիտի ունենանք, կամ՝ մէկ անկողինի մէջ մինչեւ 4 հոգի պիտի պառկի: Ամսուան վերջին օրը 105 նոր որբեր դիմեցին:

224. Առօրեայ բժշկական քննութիւններ: 225. Դուրսը՝ նորեկներուն եւ քաղաքէն եկած փոքրերուն բժշկական քննութիւն:

«Այս տղոց մեծամասնութիւնը ուղղակի հիւանդանոց կը դրկուին, ուր 999 հոգի ունինք այժմ: Մահացութիւնը նուազեցաւ, այս ամիս միայն 17 հոգի մահացաւ: Երկար զրկանքէ ետք, այս ամիս տեղական շուկայէն կրցանք թարմ բանջարեղէն գնել»:

148. ՆԻՌ 3 Դեկտեմբեր 1921. «Երեւանի մէջ գաղթականներուն կացութիւնը ճգնաժամային է, ՆԻՌ-ը մեծ ծրագիր կը ստանձնէ» խորագիրով Սի. Էֆ.Ռոլանտ(C. F. Roland) կը գրէ՝ ամփոփ. «...Երեւանը, որուն բնակչութիւնը 20 հազար էր, այժմ ողողուած է գաղթականներով, այս թիւը հասնելով 225 հազարի: Անոնք իրենց գիւղերը լքած եւ իրենց ունեցածով քաղաք եկած էին (քանի որ պոլշեիկները գիւղերը թալանած ու քանդած էին*), հացի համար ունեցածնին ծախած եւ ցնցոտիներով մնացած: Կառավարութիւնը անկարող պատասպա-

րելու եւ կերակրելու այս ժողովուրդը՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցին դիմեց եւ մենք ընդունեցինք, քանի որ այդ ժողովուրդը սովամահ, կամ ցրտահար պիտի ոչնչանար¹³⁶։

«Երեւանի մէջ դատարկ բնակարաններ չըլլալուն համար, հետեւեալը ծրագրեցինք եւ գործադրեցինք։ Իւրաքանչիւր ընտանիքի լոգանքէ, մագերը կտրելէ եւ հագուստ տալէ ետք, ՆԻՌ-ի քարտ կը շնորհուի անոնց եւ մէկ շաբթուան պարէն կը տրուի, որպէս զի իրենց գիւղերը վերադառնան եւ քանդուած տունները նորոգեն եւ հողեր մշակեն, իւրաքանչիւր գիւղին համար պետական հսկիչի մը հսկողութեամբ։ Այս ձեւով, ամէն շաբաթ կրկին պարէն կը բաշխուի անոնց, մինչեւ որ բերք ունենան եւ ինքնաբաւ դառնան։ Այժմ 3300 որբեր ունինք Երեւանի մեր որբանոցներուն մէջ»։

226. Որբերը ձմռան, գրօսանքի պահուն, Ալեքսանտրապոլ 1920:

149. Նոյն թիւին մէջ. «Ալեքսանտրապոլի ընդհանուր նպաստամատոյցի յայտագիրը» խորագիրով քեփթըն Ճորճ Ի. Սմիթ (George E. Smith) կը գրէ¹³⁷. «... Ալեքսանտրապոլի շրջանին մէջ 25 հազար խեղճ ու լքեալ այրիներու եւ մանուկներու կը հոգանք։

«Երկու հազարէ աւելի գաղթական եկած փոքրերուն եւ մեծերուն օրական երկու ժում ճաշ կը տրուի։ (Ճայ*) Գաղթականներու մեծ խումբ մը եկաւ Վրաստանէն, կէս սոված վիճակի մէջ, որոնց 600-էն 200-ը մէկ ամսուան մէջ մահացան։ Մեծ մասը մալարիայով վարակուած էին, սակայն լաւ սնունդով եւ քինինով երկու շաբթուան մէջ անոնք ապաքինեցան։

«Ալեքսանտրապոլի մարզը, շուրջ 30 քմ տրամագիծով՝ 6 նպաստամատոյց շրջաններու բաժնեցինք, իւրաքանչիւրը շուրջ 27 գիւղերու համար։ 17 հանրային սնունդ բաշխումի խոհանոց ճաշարաններ հաստատեցինք, որոնք ճաշ կը մատակարարեն 162 գիւղերէն 13,000 թշուառներուն օրական երկու ժում ճաշով։ Այս թիւին կ'աւելնան նաեւ 10,000 գիւղացիներ, որոնք շաբաթական պարէն կը ստանան՝ տունը եփելու եւ ճաշելու համար։

136.«Near East Relief», vol. 3 No. 48, December3, 1921, p 1:

137.Նոյնը, էջ 2:

«Իսկ Ալեքսանտրապոլ քաղաքին մեջ 3 խոհանոց ճաշարաններ՝ կը խնամեն եւ կը մատակարարեն 1152 աղքատ երեխաներուն, որոնք զիշերը կը վերադառնան իրենց տունները: Ստնտու մայրերուն նաեւ կաթ եւ քաքաօ կը տրուի:

«Փոլիկոնի եւ Կազաչի Փոստի կողքին, ստանձնեցինք նաեւ քաղաքին մեջի 3 փոքր որբանոցները, ուր կը խնամուին 670 տղաք եւ 591 աղջիկներ»:

150. ՆԻՌ, 12 Նոյեմբեր 1921. Ամերիկեան նպաստամատոյցին տրամադրուած Քարաքալայի (հաւանաբար Տաշիր գիւղի շրջանի դաշտերը*) ազարակը Ջալալօղլուն (Ստեփանաւան) շուրջ 24 քմ, իսկ Ալեքսանտրապոլէն՝ 64 քմ հեռու կը գտնուի լաւ ճամբայով եւ ունի 6000 հեկտար տարածութիւն: «Մեր նպատակն է ապահովել բաւարար թիւով արջառ եւ մսացուներ, որ կարենայ գոհացում տալ բոլոր որբերուն կարիքներուն՝ միս, կարագ, պանիր եւ այլն» կ'ըսէ պր. Նիումըն¹³⁸: Կը ծրագրենք նաեւ խաղախորդարան մը հաստատել կաշիի արտադրութեան համար: Անշուշտ այս բոլորին գործադրութիւնը շուրջ երկու տարի կրնայ տեւել, սակայն յաջողութեան պարագային Կովկասի որբանոցները ինքնաբաւ կը դառնան:

«Այս երկրագործական եւ ազարակային ծրագիրները գործի ասպարէզ պիտի դառնան մեծցող որբերուն, որոնք հազարներով կրնան երկրագործութեամբ աշխատիլ, իսկ հարիւրաւոր աղջիկներ՝ կաթնեղէնի մարզին մէջ՝ ապահովելով իրենց ապագայի ապրուստը:

151. ՆԻՌ, 3 Դեկտեմբեր 1921. Երեւանէն Սի. Էֆ. Ռուլանտ տիկ. Էմրիչին ուղղուած 16-11-1921 թուակիր այլ նամակով մը կը գրէ¹³⁹. «...ՆԻՌ-ի (Երեւանի) որբանոցները գերիստեղծուած են: 3300 որբեր կը խնամուին, եւ եթէ յարմար շէնքեր գտնուին՝ այդ թիւը կը կրկնապատկուի: Կը փորձենք նոր շէնքեր ապահովել, սակայն դժուար է:

227. «Այս որբերը ընդունելու տեղ չէր մնացած». հայ որբերուն համար, Ամերիկայի մէջ նուիրահաւաքի քարոզչութենէն նկար մը: 228. Եօթ բոկոտն որբեր հաւաքուած Երեւանի մէջ, ՆԻՌ-ի պաշտօնէային կողմէ, 1922:

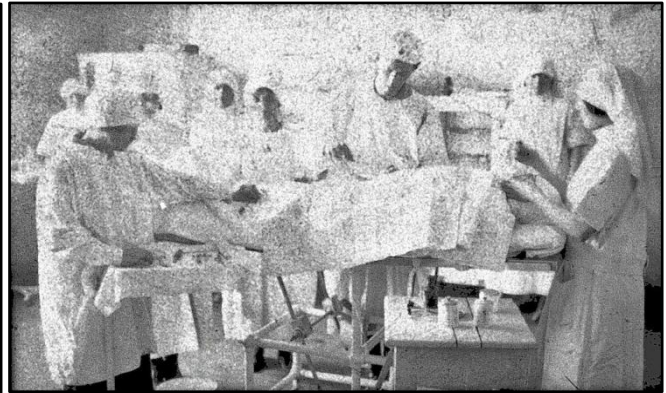
«Փողոցները ցնցոտիներով անտուն երեխաներով լեցուած է: Անոնք փողոցներուն, եկեղեցիներու բակերուն եւ մայթերուն վրայ կը քնանան: Անոնց մեծ մասը սոված վիճակի մէջ են: Կեանքիս մէջ այսպիսի ցաւալի իրավիճակ չեմ տեսած, եւ աւելի վատը այն է, որ ապագան նոյնքան սեւ է: Պետական (պոլշէիկ*) որբանոց մը այցելեցի, որ տեսնեմ թէ ինչո՞վ կրնամ օգտակար դառնալ: Երեխաները թիւմուած էին մէկ սենեակի մէջ, առանց անկողինի, առանց աթոռի, վերմակի կամ որեւէ տեսակ ծածկոցի: Անոնք գետիներ կը պառկէին:

138. «Near East Relief», vol. 3, No. 45, November 12, 1921, p 1-2:

139. «Near East Relief», vol. 3, No. 48, December 3, 1921, p 2:

Հիւանդները խառնուած էին բոլորին հետ, իսկ անոնցմէ ո՞վ առողջ էր որ: Մեծ մասը կիսամերկ: Թէ ինչպէ՞ս այս պայմաններուն տակ կ'ապրէին չեմ գիտեր: Վաղը վերմակներ, հագուստներ եւ քիչ մը սնունդ պիտի տանիմ անոնց եւ հիւանդ փոքրերէն մասս մը մեր քով պիտի բերեմ»:

152. ՆԻՌ, 7 Յունուար 1922. «Կովկասի հիւանդանոցային գործը մեծ դժուարութեամբ կ'ընթանայ» խորագիրով Էլիզապէթ Թում (Ամերիկեան կարմիր խաչ*) իր այս երրորդ նամակով կ'ըսէ¹⁴⁰. «Որբերու իւրաքանչիւր նոր խումբ, դժուարութեան բեռը կ'աւելցնէ արդէն իսկ չափազանց խճողուած Կովկասի մեր հիւանդանոցներուն: Գրեթէ ամէն նորեկ որբ, քոսով (scabies), գոնջութեամբ (favus), մանրախտով (trachoma) կամ այս երեքով վարակուած է: Մեղուներու նման կ'աշխատինք: Ամենէն էականը՝ սնունդը եւ լոգանքի ու որակաւոր լուացքի յարմարութիւններն են, որ այժմ ունեցանք:

229. Կազաչի Փոստի որբանոցի լուսաւոր հիւանդանոցներէն մէկը եւ հիւանդապահներ:
230. Գործողութեան սենեակը:

«Քանի մը ամիս առաջ մահացութեան թիւը բարձր էր, իսկ հիմա՝ գրեթէ ոչինչ: Մէկ տարւոյն մէջ պայմանները բարելաւուեցան: Այն ժամանակ, երբ նոր եկայ, հիւանդանոցին 4000 որբերը կը խնամէի եւ դարմանատան 500 ոջլոտ եւ վերքերով ծածկուած երեխաները: Օդը սարսափելի պաղ էր եւ փայտի սակաւութեան պատճառով կրակարան ալ չունէինք: Ասով մէկտեղ, 5 շաբաթէն այս 500-ը բուժուեցան, սակայն մեզի (ՆԻՌ-ին՝ ամերիկացիներու*) հրահանգուեցաւ պարպել (իրականութեան մէջ՝ ձերբակալութենէ փախչեցան անոնք*) Ալեքսանտրապոլը...

«Կարս դրկուեցայ, ուր 6000 որբեր ունէինք: Չորս շաբթուան մէջ մայրանոց մը, մանկանոց մը, սովորական հիւանդանոց մը եւ քոսոտներու հիւանդանոց մը հիմնեցինք: Այս վերջինը խալիլած նախկին զինանոց մըն էր: Հագուագիւտ էր փայտը, ջուրը գետէն կը կրէինք, եւ երբ ցերեկին տանիքի ձիւնը հալէր՝ ձիւնով զոցուած տանիքի ծակերը կը բացուէին եւ հիւանդներուն վրայ կ'անձրեւէր: Յուսահատական էր վիճակը, սակայն երկու ամիս տոկացինք, երբ նոր կառավարութիւնը (թուրք*) հրահանգեց բոլոր հայ որբերը Ալեքսանտրապոլ փոխադրել...

140 «Near East Relief», vol. 4, No. 1, January 7, 1922, p 2:

«Մայիսի 1922-ին Ալեքսանտրապոլ վերադարձայ, ուր երեխաները ձմռան ընթացքին, սնունդի պակասին պատճառով, պոլշեիկներուն կողմէ մեծ տառապանքի ենթարկուած էին (պոլշեիկները վտարեցին ամերիկացի խնամատարները եւ թալանեցին որբանոցները, ապա աւար չմնալէն ետք վերստին կանչեցին զանոնք: Որբերէն շատերը բարդ աղետապով վարակուած էին եւ մահացութեան թիւը սոսկալի էր: Նոյնիսկ պարէնը հասնելէն ետք, կարելի չեղաւ փրկել շատերը:

«Անկէ ի վեր շատ գոհացուցիչ աշխատանք կատարուեցաւ: Այժմ քոսի, գոնջութեան եւ մանրախտի առանձին հիւանդանոցներ ունինք: 5000 տղաք շաբաթական բժշկական քննութեան կ'ենթարկուին: Լաւ դեղարան մը ունինք, կատարեալ գործողութեան սենեակ, հիւանդատարի դրութիւն եւ արտաքին հիւանդներու ծառայութիւն:

153. ՆԻՌ, 21 Յունուար 1922 Երեւան. Երեւանի ՆԻՌ-ի որբանոցի մը տնօրէնուհի տիկ. Տ. Հ. Սաթընի (D. H. Sutton) նամակէն հատուածներ¹⁴¹. «Անցեալ շաբաթ յաւելեալ տան մը պէտք ունեցանք, քանի որ յանկարծ 400 նոր որբեր ունեցանք: Մեր շրջանային տնօրէնը դիմեց «Առ որ անկ է» եւ արտօնութիւն ստացաւ բնակարանի մը: Ոչ վարձակալագիր, ոչ ալ վճառում-հատուցում, ա՛յս է պոլշեիկմը...

«Բնակարանին առաստաղը բացուածքներ ունի, նաեւ գետիններն ալ բացուածքներ ունին, ուշադիր պէտք է ըլլաս ո՛ր կոխել: Անշուշտ պատուհանները ապակի չունէին: Սակայն ինչո՞ւ մտահոգուիլ... Մեր գործարանին մէջ հիւսուած կտաները ունինք եւ տուփի կաթի սնտուկներուն փայտը, ամենայն դէպս մաքուր օդը առողջարար է աճող ընտանիքի մը համար...

231. ՆԻՌ-ի հիւանդատար ծառայութիւն Ալեքսանտրապոլ: **232. Հիւանդի փոխադրութիւն, Կազաչի Փոստ:**

«Երկուշաբթի ստանձնեցինք տունը եւ որոշեցինք հինգշաբթի բնակիլ: Նախ եւ առաջ մեր **սկաուտներուն խումբը** բաւերով մաքրեց աղտերը, որոնք կուտակած էին նախկին բնակիչները՝ քանի մը տասնեակ ընտանիքներ, որոնք իրենց գիւղերը վերադարձան: Ապա տանիքին ու տախտակամածին բացուածքները ծածկեցինք: Քանի որ խոհանոց, բաղնիք եւ լուացքի սենեակ չկար, որոշեցինք շէնքին կից լքուած քարաշէն, ցեխէ տանիքով կառուցումը երեք մասի բաժնել, մէկուն մէջ քարով եւ ցեխով երկաթէ խոշոր կաթսաները տեղաւորեցինք,

141«Near East Relief», vol. 4, No. 3, January 21, 1922, p 3:

միւս երկուքին մէջ փայտէ ջրուղիներով լողանքի եւ լուացքի տաշտերը տեղաւորեցինք եւ ահա Երեւանի լաւագոյն խոհանոցը, բաղնիքը եւ լուացքի սենեակը ունեցանք»:

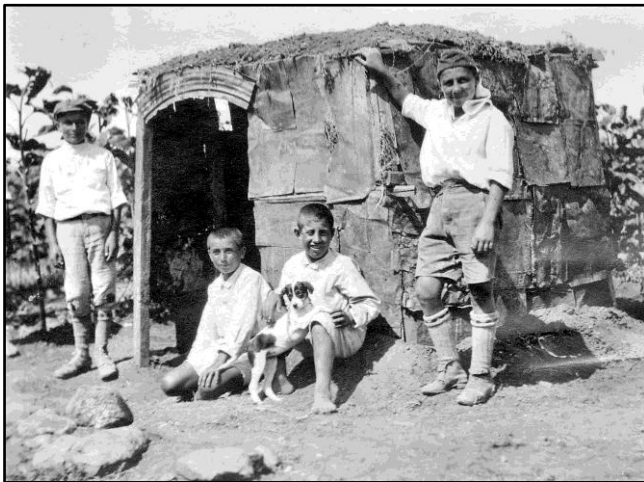

233. Ամառնային տղոց բանակում՝ Ալեքսանտրապոլ, թէեւ զինուորներու կը նմանին, նկարը՝ ՆԻՌ-ի թանգարանէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. - ՇԻՆԱՐԱՐ՝ ՀՄՈՒՏ ՍԿԱՌԻՏՆԵՐ

154. ՆԻՌ, 21 Յունուար 1922. Նախկին Սկաուտ խմբապետ, այժմ Ալեքսանտրապոլի տղոց աշխատանք-արհեստանոցի տնօրեն Լեսթեր Ռեյ Օկտրենի (Lester Ray Ogden, տես՝ էջ 101, 148, 149, 150, 159, 168) նամակեն հատուածներ. «Հնարամիտ (սկաուտ*) որբերը կ'օգտագործեն աւելցուքներ» խորագիրով կը գրէ¹⁴². «Հրաշալի է այս անփորձ ու սկսնակ տղոց ճարտարութիւնը՝ ոչինչէն, թիթեղի կտորէն պիտանի իրեր շինելը: Նախ թիթեղի կտոր մը խարտոցելով դանա-կի վերածեցին փայտէ կոթ մը շինելով եւ անցընելով, այդ դանակով այլ իրեր շինեցին:

«Տղոցմէ մէկը, որ որբանոցին մետաղի գործարանը կ'աշխատի, իր ազատ ժամերուն թիթեղներով ու երկաթի կտորներով, իրականի նմանող փոքր շոգեկառք մը շինեց եւ իւրաքանչիւրը 120 սմ երկարութեամբ սայլերով ու իրեն յատուկ թեքուած երկաթուղիով: Այս խաղալիքը միատեղ 12 տղաք կը պտտեցնէր եւ կ'ուրախացնէր (տես նաեւ՝ էջ 152-ի փոքր ինքնաշարժը):

234. Սկաուտներուն շինած տախտակէ սիւներով եւ թիթեղի շերտերով տնակներէն եւ շնիկը: **235.** Հողագործ տղաք եւ աղջիկներ:

«Որբանոցներուն բոլոր վառարանները այս տղաքը շինեցին, փլատակ շէնքերու տանիքի թիթեղէ ծածկերը օգտագործելով: Անոնք նաեւ բահեր, աղբամաններ, ջուրի դոյլեր, լոզանքի փոքր տաշտեր, քարիւղի թիթեղներ, ամաններ եւ շատ մը այլ իրեր շինեցին, որ մեր 6000 տղոց պէտք էր: Երբէ ք թիթեղէ տուփեր չենք թափեր, անոնցմով գաւաթներ կը շինեն եւ մինչեւ խեցեգործութեան՝ մեր կաւի գործատեղին հիմնելը, բոլոր ամանեղէնները եւ գաւաթները մեր տղաքը թիթեղէ շինած էին:

«Կը փափաքէի, որ տեսնէիք այն տնակները, որ այս ճարտար տղաքը շինեցին գրեթէ ոչինչէն (նկարները տես նաեւ՝ էջ 136): Կողմերը ցեխով շինեցին, վրան ճերմակ կիրով ներ-

142.«Near East Relief», vol. 4, No. 3, January 21, 1922, p 4:

կեցին: Ապակիի կտորներ քառակուսիի վերածելով տախտակե շրջանակով պատուհաններ շինեցին, բոլորովին ձեռքի գործ: Դռները թիթեղով կամ տախտակի կտորներով շինեցին եւ հնարամիտ կերպով զետեղեցին: Ներսը կը գտնենք ձեռակերտ աթոռ, նստարան եւ լայն բազմոց եւ թիթեղե շինուած վառարան մը, որուն վրայ իրենց շինած թէյաման մը եւ սամավարը, երբեմն նաեւ, իրենց շինած գեղեցիկ կաւե ծաղկաման մը: Պատի դարակներուն վրայ թիթեղե զանազան զարդեր շարուած են: Նոյնիսկ կատարեալ գործիքներով, մէկը պիտի չկարենար աւելի լաւը ստեղծել:

«Այսուհետեւ, պիտի սաստեմ Ամերիկայի մեր տղաքը՝ եթէ ըսեն. «կարելի չէ առանց կատարեալ գործիքներու եւ հոսմ նիւթի բան մը շինել»: Խնայողութեան եւ տնտեսութեան ի՛նչ հիանալի դասընթացք մը պիտի ըլլայ, եթէ Ամերիկայի մեր (սկաուտ*) տղաքը երկու շաբաթ արձակուրդի բերենք այստեղ»:

155. ՆԻՌ, 21 Յունուար 1922. «Ո՞վ կ'ըսէ ձգենք երթանք»¹⁴³ խորագիրով ՆԻՌ-ի Կովկասի բժշկական բաժանմունքի ընդհանուր տնօրէն Մէյպըլ Էվըլին Էլիոթ (Mabel Evelyn Elliott: Հէղինակն է, 1924-ին «Կրկին Արարատէն սկսելով» յուշագրութեան) Երեւանէն կը գրէ¹⁴⁴. «Երբեմն երբ նեղութիւնը չափազանց աստիճանի կը հասնի, եւ մենք, ուր ամերիկացի-ներս մեր միջեւ այս մասին զրուցենք՝ հակամէտ կ'ըլլանք ըսելու. «Մենք ի՛նչ գործ ունինք այստեղ, կը բաւէ՛, տուն երթանք, այլեւս չեմ ուզեր այս ահռելի գործը շարունակել»:

236. Բժշկուհի Մէյպըլ Էվըլին Էլիոթ կը խնամէ սոված որբ մը: **237.** Մայր ու տղայ, դատելով իրենց հագուածքէն, քաղաքէն եկած են ՆԻՌ-ի բժիշկին:

143 «Near East Relief», vol. 4, No. 3, January 21, 1922, p 3-4:

144 «Beginning Again At Ararat», Mabel Evelyn Elliott, M.D., Medical Director of Near East Relief, 1924, Fleming H. Revell Company, 339pp, latest edition (third or fourth?) 2013.

«Ապա, սակայն, երբ կը հանդարտինք, որբախնամը բժշկախնամին հարց կու տայ. «Կրնա՞ք երեւակայել մեր 5000 որբերը (Երեւանի*) տարի մը ետք, եթէ մենք հեռանանք»: Իսկ բժշկախնամը որբախնամին կ'ըսէ. «Երէկ պետական հիւանդանոցը այցելեցինք եւ այնտեղի ողորմելի վիճակը տեսանք. սնունդ չկայ, դեղորայք չկայ եւ դրամ ալ չկայ դեղ գնելու: Այս հիւանդանոցին հետ բաղդատելով՝ մեր 10 հիւանդանոցները, 927 հիւանդներով, Շիրակոյի Ս. Ղուկաս (St Luke) հիւանդանոցին կը նմանին: «Տո՛ւն երթալ... Երբե՛ք մինչեւ որ մեր գործը աւարտին հասցնենք»:

156. ՆԻՌ, 28 Յունուար 1922. Հատուած մը Երեւանի շրջանի տնօրէնի օգնական Տատլի Լէուիսի(Dudley P. Lewis) «Գործածուած հագուստները ՆԻՌ-ի դպրոցներուն գրադարան մը ապահովեցին» խորագիրով նամակէն¹⁴⁵. «Մեր 4000 որբերուն եւ 800 տեղացի պաշտօնեաներուն պատշաճ հագուստով օժտելէ ետք, Ամերիկայէն դրկուած այս գործածուած հագուստները բաժնեցինք նաեւ ուսուցիչներուն եւ անոնց բարեկամներուն, որոնք սակայն կը խորշէին այսպիսի բաներէ, քանի որ փոխարէնը տալիք չունէին:

«Մեր դպրոցներէն մէկուն Պերլին ուսանած տնօրէնը ձեւը գտաւ. հագուստներուն դիմաց գիրք նուիրել: **Երեք ամսուան մէջ մեր գրադարանը 200 գիրքէն 20 հազար գիրքի բարձրացաւ, դառնալով Հայաստանի մեծագոյն գրադարանը:** Թանկագին այդ գործածուած հագուստները երկուստեք օգտակար դարձան»:

157. ՆԻՌ, 28 Յունուար 1922 - Երկրաշարժ.Ալեքսանտրապոլէն օր. Փ. Ճորտըն (P. Jordan) «Նոր ճարտարարուեստականը պիտի կահաւորէ 3000 անկողինով հիւանդանոցը» խորագիրով կը գրէ¹⁴⁶. «Եթէ անօթի ես, այն ալ ամիսներով, եւ զաւակներդ կիսամերկ են եւ կէս սոված, չե՞ս պայքարիր եթէ գործի առիթ ներկայանայ: Ճիշդ այդ էր, որ ըրաւ Ալեքսանտրապոլի մէջ ամէն կին, երբ յայտարարուեցաւ, որ ՆԻՌ-ը կարի աշխատանոց մը պիտի բանայ:

238. Աջին՝ ՆԻՌ-ի Կովկասի ընդհանուր տնօրէն Էրնեսթ Եարրօ որբեր ու զաղթականներ կը ցանկագրէ: **239.** Աջէն երկրորդը՝ ընդհանուր տնօրէն քէփթըն Եարրօ եւ ՆԻՌ-ի ամերիկացի կամաւորներէն խումբ մը: Եարրոյին քով, աջէն երրորդը, բաճկոնով, շատ հաւանաբար Ռէյ Օկտրնն է:

145. «Near East Relief», vol. 4, No. 4, January 28, 1922, p 3:

146. Նոյնը, էջ 2:

«Արշալոյսէն առաջ հետաքրքիր ամբոխ մը լեցուցած էր մեր փողոցը: Երբ ձիէս իջայ, գրեթէ հագուստս պիտի բզկտուէր, ամէն կողմէ գործ աղաչող կիներուն կողմէ, մինչեւ որ մեր երկու պահակները ամբոխին մէջէն զիս գործատեղին մտցուցին:

«3000 անկողին, 10 հազար սաւան-ծածկոց եւ ամէն ինչ՝ ներքնագգեստներ, գիշերանոցներ, վերարկուներ եւ այլն պիտի կարուէին 3000 փոքրերու, որոնց համար այս հիւանդանոցը պիտի սարքաւորուի:

«Աշխատողները գետինը նստած անկողինի պարկերը տեղական մաքուր բուրդով կը լեցնեն, ապա բաց կողմը կը կարեն եւ տեղ տեղ երկար ասեղով երկու երեսները իրար կը միացնեն:

«Անցեալ օր, երբ սեղանի մը վրայ նստած հագուստի բացատրութիւն կու տայի, առաստաղէն կախուած քարիւղի լամբը օրօրուեցաւ: Վախազդեցիկ մոմոռցէ մը ետք, բոլոր աշխատողները «երկրաշարժ» պոռալով դուրս վազեցին: Սեղանը, որուն վրայ նստած էի վեր բարձրացաւ եւ ինկաւ: Երկրաշարժը քանի մը երկվայրկեան տեւեց, կիներէն մէկը մարեցաւ ու ես ալ ծովահարի նման թեթեւ գլխու պտոյտ ունեցայ:

«Մինչեւ գարուն այս կիներուն համար ահագին գործ կայ, ապա անոնց մեծամասնութիւնը արտերուն մէջ կ'աշխատին: Մինչ այդ, հիւանդանոցը լրիւ պատրաստ կ'ըլլայ, հիւանդապահ որք աղջիկներուն օժանդակութեամբ:

158. ՆԻՌ, 15 Յուլիս 1922. «Արարատ լեռան շուքին տակ սկաւտուներու մարզումներ» խորագիրով կը կարդանք¹⁴⁷. «Սկաւտութիւնը կը տարածուի աշխարհի չորս կողմը եւ Երեւանի մէջ, Հայաստան, կը զարգանայ Արարատ լեռան ստորոտին: Այս համաշխարհային տղոց եղբայրութիւնը իր մէջ առած է ՆԻՌ-ի փոքրիկ որբերը, առիթ տալով որ մարզանքներու միջոցով չարքաշ եւ տոկուն սկաւտուներ դառնան:

240. ՆԻՌ-ի որբախոյզի ինքնաշարժը 1922: 241. Ձիակառքերով պարէնի մատակարարում:

«Դժուար թէ Երեւանի մեր այս որբերէն աւելի եռանդուն ու խանդավառ սկաւտուներ գտնուին: Իրենց վերջին իրագործումը ցնցուղով լոգանքի բաղնիքներն են, որ պատրաստեցին մեր ՆԻՌ-ի աշխատանոցներուն մէջ: Որեւէ նմանութիւն չունի Ամերիկայի սկա-

147«Near East Relief», vol. 4, No. 28, July 15, 1922, p 3:

ուսներուն բաղնիքներուն հետ, սակայն իր գործը կը տեսնէ: Առտու եւ իրիկուն տղաքը շարքի կը սպասեն ցնցուղին (shower) տակ կենալու համար:

«**Երեւանի սկաուտական նուագախումբը** մեր որբանոցներուն եւ հիւանդանոցներուն մէջ կը նուագեն: Անոնց համբաւը շուտով մինչեւ Էջմիածին հասած է եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Գեորգ Ե. Աշխարհի ամենահին ազգային եկեղեցւոյ առաջնորդը, սկաուտական նուագախումբը Էջմիածին հրաւիրեց, որ նուագեն»:

Վերել նշուած բժ. Մէլպըլ Էվըրլին Էլիոթի (1881-1968) «Կրկին Արարատէն սկսելով» յուշագրութիւն արժեքաւոր գիրքը¹⁴⁸, որ 1924-ին լոյս տեսաւ, առ նուագն երեք անգամ վերահրատարակուած է, վերջինները՝ 2007-ին, 2011-ին եւ 2013-ին: Թէեւ, կարգ մը անուններ (օրինակ. Վարդանը՝ Վարդօն, Սուլաքեանը՝ Սուլաքիօն, Խորէնը՝ Խորեան, եւ այլն), տեղանունները, աշխարհագրութիւնը եւ ընդհանուր պատմութեան տուեալները երբեմն ճշդումի կը կարօտին, մասնաւորապէս Հայաստանի Հանրապետութեան մասին հարեւանցի, սխալ ու անարդար մեկնաբանութիւնները, սակայն ուժեղ անհատականութեան տէր, 5 տարիներ հա-յութեան մէջ ապրած եւ ինքն ալ թուրքէն հալածուած հայերու հետ հետիոտն Մարաշէն փախուստ տուած այս բժշկուհիին մասին կ'արժէ ամփոփելով անդրադառնալ՝ ՆԻՌ-ի կայքէջէն¹⁴⁹ եւ իր այս գիրքէն, յուշերէն.

«...Ան 14 անդամ ընտանիքին կրտսերն էր. ինք եւ քոյրը Շիքակօ համալսարանը աւարտած առաջին կին բժշկուհիներէն էին: Ա. պատերազմի աւարտէն ետք, «Ամերիկեան Կիներու Հիւանդանոցներ»-էն Փետրուար 1919-ին փոխ կը տրուի Ամերիկեան Նպաստամատոյցին, ուր կը ծառայէ մինչեւ Հոկտեմբեր 1923: Ծառայած է ամենէն վտանգաւոր եւ ճգնաժամային անյոյս թուող վայրերու մէջ՝ Սկիւտար, Մարաշ, Իզմիթ, Ալեքսանտրապոլ, Երեւան եւ Յունական կղզիներ:

242.բժ. Մէլպըլ Էվըրլին Էլիոթ: **243.** Հիւանդապահուհիներ մանրախտի դարմանումի պահուն: Հաւանական է, որ դրան մէջ, ետին երեւոյդը Վահան Չերազն է: **244.** Փոլիկոն որբանոցի ժամանակացոյցի հսկայ զանգակը:

148. <https://neareastmuseum.com/2015/11/16/the-orphans-doctor-mabel-elliott-part-ii/>

149. «Near East Relief», vol. 4, No. 5, February 4, 1922, p 2:

«...Առաջին գործը կ'ըլլայ թուրք տուններէն, գերութենէ եւ հարեմներէն հաւաքուած, ազատուած 150 հայ աղջկանց Սկիւտարի «Փրկութեան տան» մէջ: Ապա Ապրիլ 1919-ին Մարաշ կը դրկուի, ուր լքուած գերմանական հիւանդանոցը վերստին կը կենդանացնէ: Սակայն, Յունուար 1920-ին քեմալական թուրքերը Մարաշի վրայ կը յարձակին եւ երեք շաբաթ հիւանդանոցին մէջ պաշարուելէ ետք, ֆրանսական բանակը, որուն ենթակայ էր Կիլիկիան, կը քաշուի, հայութիւնը կրկին բնաջնջման վտանգին ենթարկելով:

«Էլիոթ, իր պաշտօնէութիւնը, որուն մէջ տասնեակ մը այլ ամերիկացիներ եւ 5000 հայեր հետիոտն ձիւնին փութին մէջ, ֆրանսական բանակայիններուն հետ (10 Փետրուար 1920, զիշերուան ժամը 10:30-ին ճամբայ կ'ելլեն շուրջ 70 քմ դէպի հարաւ՝ Բալահիէ հասնելու, ուր ֆրանսական զօրանոց կար») խոյս կու տան լեռներու եւ խիստ ու դժուար միջավայրերու մէջէն, երբեմն մինչեւ մէջքը ձիւնի մէջ թաղուելով, որուն ընթացքին երկրորդ անգամ գաղթական դարձած շուրջ 3000 հայեր կը մահանան իսկ ինք՝ սառնահար(frostbite) կ'ըլլայ: Արդէն 3 շաբաթ պաշարուած վիճակէն, շատեր անօթութենէն եւ սառելով կը մահանան: Էլիոթ կը դատապարտէ թուրքերուն այս ոճիւրները, նոյնպէս նաեւ՝ անգլիական ու ֆրանսական անմարդկային քաղաքականութիւնը, որ պատճառ դարձաւ իրենց պաշտպանութեան տակ գտնուող հայրենադարձ հայերուն քանիւրորդ սպանդին:

«Էլիոթ նախապէս ականատես եղած էր նաեւ անգլիական բանակին Այնթապէն քաշուելուն, ֆրանսացիները դեռ չհասած (թուրքերուն զինելէն ետք*): Ֆրանսացիները կ'ամբաստանէին անգլիացիները, թէ՛ անոնք թուրքերուն զինած էին: Յատկանշական է Էլիոթի վկայութիւնը, որ ֆրանսացի հրամանատարը՝ Առլապոզ (Arlabose) դէմ գտնուած է հայերուն փախուստին, հակառակ անոր, որ հայերուն կոտորածը սկսած էր արդէն»:

Girls Rescued from Harems—Thousands Are Still in Captivity

245. Հարեմներէ ազատուած հայ պարմանուհիներ, «հազարներ տակաւին գերութեան մէջ են» (ՆԻՌ, դեկտեմբեր 1920): **246.** Աջէն երկրորդը՝ բժ. Մէյպըլ Էլիոթ եւ ամերիկեան նպաստամատոյցի ծառայողներ կը ճաշեն:

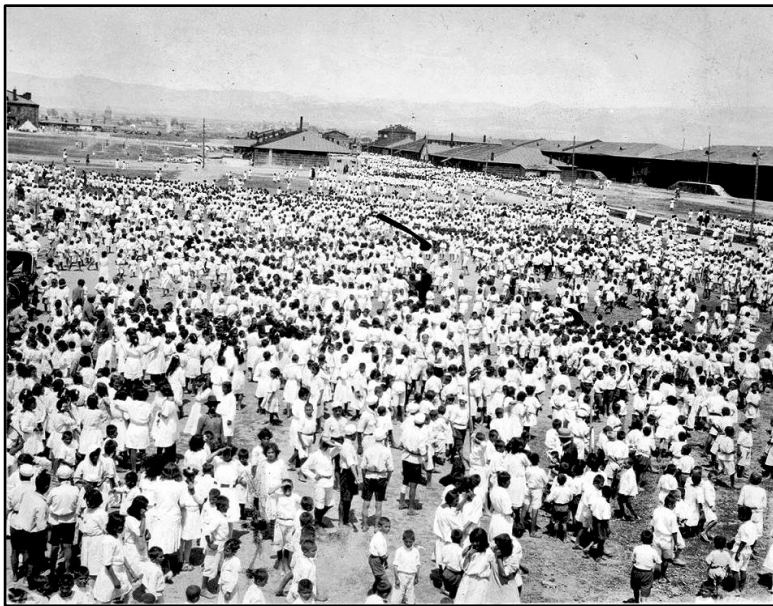
«...Սեպտեմբեր 1921-ին ՆԻՌ-ի Կովկասի բժշկական տնօրէն կը նշանակուի: Ալեքսանտրապոլը Նոյեմբեր 1920-էն Ապրիլ 1921 գրաւուած էր թուրքերուն կողմէ: Այդ միջոցին 200 հազար որբեր ու գաղթականներ սնունդէ զրկուած էին: Բժ. Էլիոթ նորաստեղծ Հայաստան մը մտաւ՝ Խորհրդային հանրապետութիւն մը, ուր 30 հազար որբեր պիտի խնամէր եւ իսկապէս անոնց իւրաքանչիւրը, քանի որ ռուս առողջ երեխայ չկար այս փոխանցիկ հիւանդու-

թիւներու համաճարակներուն մէջ: Գլխաւոր դարմանը՝ պղինձէ մատիտ մըն էր, որ իւրաքանչիւր երեխայի կը տրուէր, ամէն առաւօտ իրենց կոպերուն ներսի կողմը քսելու համար, որպէսզի չկուրնան:

«Անվախ դեկավարը» խորագիրով կ'ամփոփէ. «Մինչ Էլիոթ իր երկրին՝ Ամերիկայի մէջ կին ըլլալուն պատճառով քուէարկելու իրաւունք չունէր, Կովկասի մէջ ան 14 հիւանդանոց կը կառավարէր, աշխարհի ամենամեծ առողջապահական դրութիւնը»:

Ստորեւ՝ «Կրկին Արարատէն սկսելով» Էլիոթի գիրքէն սկսուածներուն մասին գրած հատուածները թարգմանաբար կը ներկայացնեն. (139), (գիրքը կարելի է ամբողջութեամբ կարդալ, ներբեռնելով այս տեղէն¹⁵⁰ (150).):

159. Էջ 172-173. «...Աշխարհի վրայ այսպիսի երեւոյթ չկայ: Երբ զանգը հնչէ՝ հոգը կը կենդանանայ սպիտակ կերպարանքներով, մրջիւններու նման: Հազարաւոր երեխաներ շէնքերէն դուրս կ'ելլեն երկար շարքերով, հազարաւոր եւ հազարաւոր երեխաներու խօսակցութիւնը, պոռչտուքը, երգը, լացը հեռուէն հաճելի «աղաղակ» մը կը ստեղծեն, որուն կ'աւելնայ իրենց հարիւրաւոր (սկսուտ*) **խմբապետներուն սուլոցը**, որոնք անդադար կը սուլեն: Անդին՝ կը լսենք նաեւ **սկսուտական նուագախումբերուն** տողանցքի երաժշտութիւնը:

247. Աշխարհի վրայ այսպիսի երեւոյթ չկայ, հազարներով որբեր դասարաններէն գրօսանքի ելած: 248. Ալեքսանտրապոլի Կարլ Լիբնէխտի գրադարան ընթերցարանը եւ գիւղացիներուն գրեթէ միա՛կ փոխադրամիջոցը՝ դանդաղ զոյգ եզաքարշ սայլ մը:

«Աւելի քան 25 հազար որբեր կային Ալեքսանտրապոլի երեք փոստերուն մէջ: Իւրաքանչիւրը իր (ան)մարդկային պատմութիւնով՝ սարսափի եւ փախուստի, ոճիրի եւ մահուան, մահ ուժասպառութենէ, գաղթականի հետիոտն երթերէն, պաղէն, ծարաւէն, անօթութենէն եւ հիւանդութիւններէն: Իւրաքանչիւրը կը յիշէր իր բոկոտն փախուստը, ուղեւորութիւնը՝ զի՛րենք հալածող թուրքերէն, թաթարներէն եւ վրացիներէն: Ոմանք Սեւ ծովէն մինչեւ հարաւ

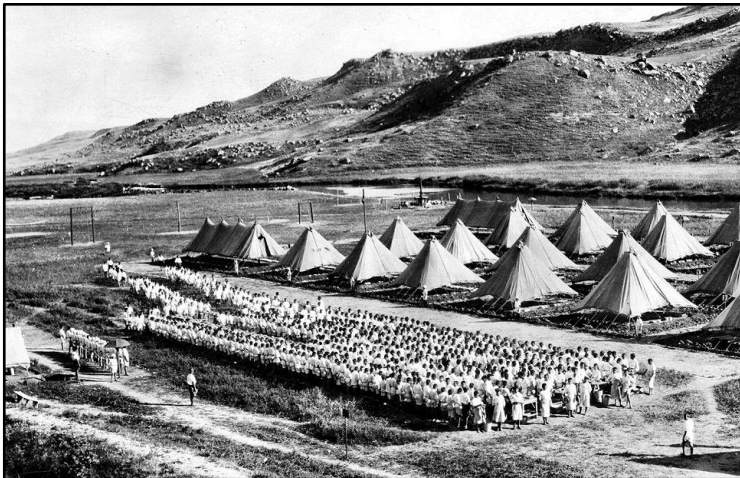
¹⁵⁰https://www.archive.org/stream/beginningagainat001962mbp/beginningagainat001962mbp_djvu.txt

Միջազեռք, եւ այլ անհաւատալի ուղեւորութիւններէ ետք ետ դէպի հիւսիս՝ ուժասպառ հասած են Ալեքսանտրապոլ:

160. Էջ 177. «Սկիզբը, բժշկական մեր գործը պատերազմի դաշտի մը համագոր էր: Իւրաքանչիւր որբանոց հիւանդանոց էր, եւ իւրաքանչիւր երեխայ հիւանդ»:

161. Էջ 183-184. «Պիւտճէի նեղութեան պատճառով երբեմն **սկաւտներուն նուագախումբերը** (նուագարաններուն ծախսը*) աւելորդ պերճանք կը նկատուէին, սակայն անհրաժեշտ»:

162. Էջ 213-222. **Սկաւտական բանակում.** «...Ձիակառքով 3 ժամ հեռու է մեր սկաւտ տղոց բանակավայրը՝ Քաֆթըրլուն (Kafterloo, կարելի չեղաւ գետակի մը մօտ, Ալեքսանտրապոլէն շուրջ 30-40 քմ հարաւ, դէպի Արագած, այսպիսի անունով կամ նմանող, եկեղեցիով գիւղ մը, վայր մը գտնել*): «Մեր կառքը Ալեքսանտրապոլի տափաստաններէն դէպի հարաւ կը յառաջանար, սպիտակ գագաթով Արագած լեռը դիմացնիս, Հայաստանի գեղեցիկ ու ջինջ երկինքին տակ: Վայրէջքէ մը ետք, անակնկալօրէն, յանկարծ կանանչ ծառերով Քաֆթըրլուն երեւցաւ առջեւնիս, որ եզակի է Ալեքսանտրապոլի լեռնադաշտին մէջ իր ծառերով եւ շուքով, որուն պատճառով բանակավայրը այստեղ ընտրած էին:

249. *Սկաւտներու շուրջ 1000 հոգինոց բանակում մը, ետին՝ գետակը եւ մարզանքի երկաթէ սիւները:* 250. *Ռէյ Օկտըն սկաւտներուն կը դասախօսէ:*

«Այս բանակումներուն մասին ներքին բանավէճ տեղի ունեցած էր, այն առարկութեամբ, որ ամերիկացի ժողովուրդին նուիրատուութեան հաշւուն պէտք չէր արձակուրդի դրկել որբերը, այն ալ միայն քանի մը հարիւր պատանիներ եւ ոչ բոլորը՝ հագարները: Սակայն փորձառու եւ մարգուած սկաւտ խմբապետ Ռէյ Օկտըն յաջողեցաւ պաշտպանել իր այս գաղափարը, թէ՛ անհրաժեշտ էր այս սկաւտ տղոց փոփոխութիւնը որբանոցի միօրինակ առօրեայէն: «Հոգեկան խանդը կարելի չէ նիւթականով չափել» ըսաւ ան: Անհատական յարաբերութիւնը, չափահասութեան եւ ծառայասիրութեան կ'առաջնորդէ, որոնցմով անոնք պիտի վարակեն որբանոցի միւս ընկերները: «Ես պիտի փորձեմ դաստիարակել նոր Հայաստանի ապագայ ղեկավարները» աւելցուց Օկտըն:

«Երբ բանակավայր հասանք (իր հետ էր Միւզան անունով իր հայ թարգմանը*), տղաքը ձգեցին իրենց մարզանքն ու խաղերը եւ վազեցին եկան սպիտակ տարագով, արեւէն թխացած դէմքերով եւ թելերով դիմաւորելու մեզ եւ գլխարկնին հանելով «բարի լոյս» ըսին

միաբերան: Ոմանք ձիերը բռնեցին, ուրիշներ մեզի կառքեն իջնելու օգնեցին: Քանի մը վայրկեանէն ձիերը իրենց լուծէն արձակեցին ու արածելու տարին: Մեզի առաջնորդեցին ծառերու շուքին, ծածկոց փռուած վայր մը եւ ակէն կուժերով ջուր բերին: Պարոն Օկտրնին հրահանգով ամէնը վերադարձան իրենց խաղերուն եւ մարզանքներուն, երկաթէ սիւներուն եւ բանակավայրը կենդանացաւ իրենց ձայներով: Մի՛այն դժբախտութիւն տեսած այս տղոց, անհրաժեշտ է խաղերու եւ մարզանքներու միջոցով իրենց բնական տղայական շրջանը անցընել, քանի որ հայ ժողովուրդէն շատեր, առանց խաղ ու պատանեկութիւն տեսնելու՝ չափահաս կը դառնան:

«Այս տղաքը յաջորդաբար, հարիւր հոգինոց խումբերով բանակումի կը բերենք, երկու շաբթուան համար, անոնք բոլոր օրը մարզական խաղեր կը խաղան եւ երեկոյեան դասա-խօսութիւն կ'ունկնդրեն»:

251. «Փրկեցէք մահուան հետ ժամադրուած փոքրերը» նուիրահաւաքի թոռուցիկը, որ Ամերիկայի մէջ տարածուած էր: Նկարին վերի մասը ՆԻՌ-ի Ալեքսանտրապոլի որբանոց մըն է, եւ Տիգրանը՝ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի տարագով սկաուտը: Հարց կը տրուի, որ այս փրկուած Տիգրանը, որ կը բարեւէ ձեզի, արդեօք տարի մը եւս պիտի կարենա՞յ ապրիլ (եթէ ՆԻՌ-ի օժանդակութիւնը դադրի): 252. Սկաուտ եւ արենուշ արշաւ ամերիկեան դրօշակով: Նկարին ետեւի շարքը ձախէն երկրորդը, շատ մը նկարներու մէջ երեւցող մեր նշանաւոր սկաուտն է:

163. Էջ 219-222, Սկաուտ Յակոբ Գոյունեանի ողիսականը. Շատ կարեւոր վկայութիւն մըն է Էլիոթի ստորեւ պատմածն ու մանաւանդ եզրակացութիւնը այդ տասնեակ հազարներով որբերէն մէկուն մասին: Հայաստանի մէջ գտնուող 50 հազար որբերէն իւրաքանչիւրը այսպիսի պատմութիւն մը ունի. «...Այս ընթացքին, նաեւ ճաշի ժամանակ, նկատեցի, որ տղոցմէ մէկը շատ չէր խօսէր եւ խաղերուն ալ չէր մասնակցէր: Օկտրն ըսաւ, որ ընտիր պատանի մըն էր ան, անունը Յակոբ Գոյունեան, սակայն իր թերութիւնը հայերէն խօսիլ չկարենալն էր, թէեւ շատ արագ կը սորվի. «Ան շատ լաւ, տիպար սկաուտ մըն է» աւելցուց ան:

«Ճաշէն ետք Յակոբին հետ զրուցեցինք: Ան մեզի ներկայացաւ, եռանդուն սկաւտական բարեւ տուաւ եւ պատրաստ կեցաւ ու մեր հարցումներուն պատասխանելով իր կեանքը պատմեց.

- Վանի մէջ ծնած էր:
- 1915-ին, երբ թուրքերը հայերը ջարդելու սկսան, 5 տարեկան էր:
- Ո՛չ, իրենք թուրքերուն դէմ չէին կռուէր:
- Այո՛, թուրքերը իր ընտանիքը սպաննեցին:
- Թուրքերը մեր տունը խուժեցին եւ ընտանիքս սպաննեցին:
- Թուրքերը զինք եւ 500 այլ տղաք եւ աղջիկներ (Վանէն*) հաւաքեցին եւ հետիոտն մինչեւ (Սեւ*) ծով տարին (Տրապիզոն*):
- Ճամբան թուրքերը հետերնին լաւ վարուած, ուտելիք եւ ջուր տուած էին:
- Նաով իրենց Կոստանդնուպոլիս թրքական որբանոց մը կը տանին, ուր 5 տարի կը մնայ:

253. Շինարար սկաւտներ իրենց շինած բահով տնակ կը կառուցեն: 254. Ապագայ հողագործներ եւ շինարար ուրախ սկաւտներ կ'աշխատին:

- Որբանոցին մէջ թուրք պատասխանատուները կը ծեծէին զինք, երբ ըսէր որ հայ է: Անոնք կ'ըսէին, որ ինք թուրք է եւ Թուրքիոյ մէջ մի՛այն թուրքեր կ'ապրին:
- Անոնք (ապարդիւն կերպով*) փորձեցին, իրեն ըսել տալ, որ ինք թուրք է: Ժամանակ մը ետք այլեւս չհարցուցին:
- Վերջը թուրքերը լաւ վարուեցա՞ն:
- Այնքան ատեն, որ ես հայ եմ չըսես: Մեզի ճաշ եւ հագուստ տուին:
- Խոճա (իսլամ կրօնաւոր*) մը մեզի քուրանէն արաբերէն համարներ կրկնել կու տար, միայն ա՛յդ էր մեր դպրոցը (այսպէս կը պատրաստէին օսմանեան Ենիչերի վայրագ զինուորները՝ ոչ թուրք որբերէն*):
- Տասը տարեկանին զինք եւ ընկերներէն ոմանց Սեւ ծովու քաղաք, Տրապիզոնի մէջ թրքական որբանոց մը կը փոխադրեն: Իմանալէն ետք, որ Վանէն շատ հեռու չէ, առիթի մը կը սպասէ եւ կը փախչի:
- Ինչո՞ւ փախուստ տուիր:

- Քանի որ ես հայ եմ եւ չե՛մ ուզեր թուրք ըլլալ:
- Միւս տղա՞քն ալ քեզի պէս կը մտածեն:
- Ոմանք ա՛յո, ուրիշներ՝ աւելի փոքրերուն հոգը չէ: Եթէ «դուն թուրք ես» ըսես, հոգը չէ եւ հետդ չի կռուիր:
- Ինչո՞ւ չես ուզեր, որ քեզի թուրք ես ըսեն:
- Խիստ նայուածքով եւ ոճով մեզի պատասխանեց. «Ես Հա՛յ եմ: Հինգ տարեկան էի երբ զիս տարին, բնա՛ւ չեմ մոռնար»:
- Ինչպէ՞ս կըրցար փախչիլ եւ ողջ մնալ:
- Տրապիզոնէն Կարս քալեցի, հետեւելով ուղտի կարաւաններուն:
- Ո՞վ քեզի ուտելիք տուաւ հարցումին կարմրեցաւ եւ չպատասխանեց: Հասկցանք, որ ուտելիքը գողցած է եւ անմիջապէս հարցուցինք, թէ Կարսէն ինչպէ՞ս հոս Ալեքսանտրապոլ հասաւ:
- Կարսի պազարին (շուկայ*) մէջ իրեն նման տղոցմէ կ'իմանայ, որ հիմա Կարսը թրքական է, եւ այնտեղ Հայաստանի հիւպատոսարան մը կայ, եւ դէպի արեւելք ալ Հայաստան երկիրը: Ուստի կը դիմէ հայկական հիւպատոսին, որ իրեն անցագիր եւ տոպրակ մը ուտելիք կու տայ: Քանի մը ամիս դէպի հիւսիս արեւելք քալելէ ետք (շուրջ 80 քմ*) կը հասնի Ալեքսանտրապոլ, ուր կը լսէ, որ վանեցի ընտանիք մը կ'ապրի այնտեղ: Այդ ընտա-նիքը թէեւ զինք չէր ճանչնար, սակայն երբ կ'ըսէ, որ վանեցի է զինք կ'ընդունին եւ մէկ տարի անոնց քով կը մնայ, սակայն անոնք ալ բաւարար ուտելիք չունէին:

255. Ուղտի կարաւան մը Երեւանի մէջ 1907-ին եւ ժպտուն պարմանուհին:

- Կը փորձէ ամերիկացիներուն քով աշխատիլ իբրեւ ճամբաներու շինարարութեան բան-ուոր, սակայն կ'ըսեն, որ շատ փոքր է, եւ այդ ամերիկացիներէն մէկը զինք Փոլիկոնի որբա-նոցը կը տանի»:

Բժիշկ Էլիոթ կ'եզրակացնէ. «Պարզ պատմութիւն մըն է, որ **ունէր եւ ունի շատ մը կարեւոր իմաստներ**.

«ա. Այլ դիտանկիւնէ մը, ցոյց կու տայ Թուրքիոյ անյոյս քաղաքականութիւնը՝ ողջ չի ձգել ոեւէ խոստովանեալ քրիստոնեայ (հայ*) մը իր սահմաններուն մէջ:

«բ. Կրկին ցոյց կու տայ **Թուրքիոյ մարմաջը հայկական արիւնով (ծիներով*) ներարկելու իրենց գալիք սերունդները**:

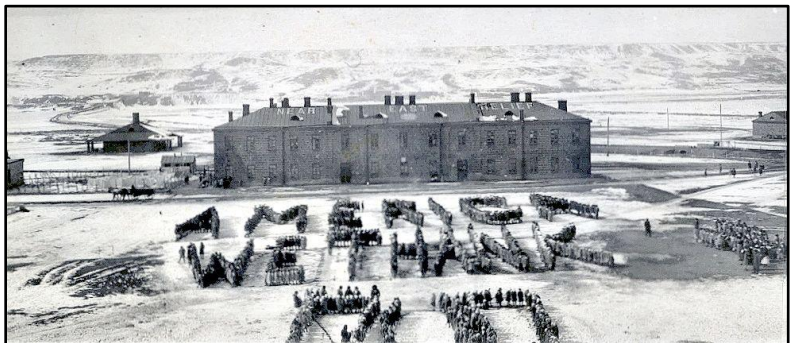
«գ. Ցոյց կու տայ հայուն յամառութիւնը եւ ձուլուելու դէմ դիմադրութիւնը:

«դ. Տեսնելով այս 12 տարեկան տղան, որուն խնամեցին եւ կերակրեցին թուրքերը, սակայն հինգ տարեկանէն ի վեր անոնց դէմ ատելութիւն սնուցած էր: Փոքրիկ մը, որ իր մայրենի լեզուն մոռցած էր, սակայն ո՛չ ազգութիւնը: Յստակ է, որ Թուրքիոյ մէջ այս հարցին լուծումը (միատեղ գոյակցութեան*) անկարելի է:

«ե. Բարբարոս իշխանութիւնները՝ Սուլթանները եւ Երիտասարդ թուրքերը շատ խորունկ խրամատ մը փորած էին թուրքերուն եւ հայերուն միջեւ, որ այժմ կարելի չէ կամրջել:

«զ. Եթէ քեմալականները այդ մերձեցումի մը ճիգը պիտի չփորձեն, քանի որ գիտեն, որ պիտի չյաջողին (աւելի ճիշդը՝ քանի որ չեն ուզեր, ինչպէս իր յաջորդ (է.) եզրակացութիւնը կը հաստատէ*):

«է. Ուրեմն, քեմալականներուն «Թուրքիան միայն թուրքերուն համար է» քաղաքականութիւնը կը նշանակէ ջարդել, ոչնչացնել կամ տեղահանել (հայերը*) քրիստոնեաները»:

256. Սկաուտական նուագախումբ մը Ալեքսանտրապոլի կայարանէն ՆԻՌ-ի ամերիկացի խումբի մը բարի ճանապարհ կը մաղթէ եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ: **257.** Որբերը իրենց շարքերով այս քանիերորդ անգամ «Շնորհակալ ենք Ամերիկա» նախադասութիւնը կը կազմեն, նկարը՝ օդանաւէն, 1924-ին:

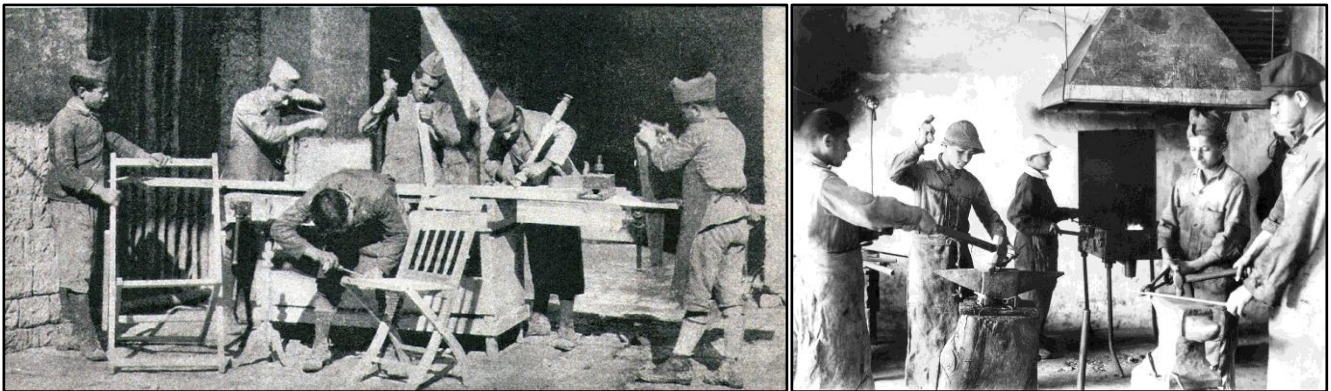
164. Էջ 234 Ջալալօղլու (Ստեփանաւան) այցելութիւն. Այս անգամ Էլիոթի խմբակը ինքնաշարժով կ'այցելէէ Ջալալօղլու. «...Ծառերուն տակ, ամերիկեան հսկայական սպիտակ շէնքերուն եւ կալուածին մէջ կ'ապրին ու կ'աշխատին 4000 երեխաներ, արդիական արհեստից վարժարաններուն մէջ, հիւսուածեղէնի մէքենաներով, ճնշուած օդով եւ պողպատե գործիքներով: Հողագործութեան դասարանը 4000 հեկտար ագարակին մէջն է, թրաքթորներով եւ տիպար ախոռներով: Աղջիկները՝ հիւանդապահութեան վարժարանին մէջ, ուր անգլերէն եւ արդի բժշկութիւն կը սորվին: Սկաուտները իրենց մարզանքները կ'ընեն մարզադաշտին մէջ:

«Ջալալօղլուի մեր որբանոց-հիմնարկը կը դեկավարեն Նիումըն (Newman) ամուլը, օգնական ունենալով օր. Սթոքթընը (Stockton), պր. Նելսընը (Nelson), պր. Փարքըրը (Parker) եւ պր.

Ռենքինը (Rankin): Իսկ պր. Պաուրըզ (Bowers) Մեծ Դեմոն (Big Demon river, այժմ՝ Ջորազետ) գետի վիհին մեջ գաղթական բանուորներով Ջալալօղլուի համար ելեկտրակայան մը կը կառուցէ (հաւանաբար ջրէլեկտրակայան)»:

165. Էջ 310 Երեւանի մէջ. «...Ամերիկացիները Երեւանի փողոցները եւ անոնց գոցուած ջրուղիները, որոնք համաճարակ կը տարածէին՝ մաքրեցին: Անոնք ինը հիւանդանոցներ ստեղծեցին, ուր հազարաւոր փողոցը լքուած հիւանդներ, մեծ ու պզտիկ մաքրուեցան եւ բժշկուեցան: Փողոցներէն 4500 փոքրիկ կենդանիներու վերածուած ախտաւոր երեխաները վերստին մարդկային կերպարի վերադարձուցին՝ մաքուր, եռանդուն եւ խնդումերէս: Արիես-տանոցներ շինեցին, որպէսզի անոնք արիեստներ ստրկին եւ արժանապատիւ ինքնաբաւ ապրին: **Սկաուտներու տուն** (ակո՞ւմբ*) կառուցեցին, ուր անոնք կը ստրկին արի եւ վեհանձն ըլլալ: **Աղջիկ սկաուտներու** (արենուշներու*) կազմակերպութիւն յառաջացուցին, որ ապագայ մայրեր կը դաստիարակէ: Այս բոլորը Երեւանի ամերիկացիները կատարեցին, որոնք իրա-կանութեան մէջ 20 միլիոն ամերիկացի ժողովուրդին ձեռքերն էին»:

166. Էջ 340-341. Էլիոթ գիրքին վերջին պարբերութեան մէջ կ'ըսէ. «Հայաստանը պիտի ապրի՝ հողին մէջ իր խորունկ արմատներով, մերժելով մահը, կրկին զարգացնելով իր հիւանալի մշակոյթը: Այժմ 40 հազար մանուկներ, ժողովուրդին 4 տոկոսը, կը մեծնան նոր աւիշով, ամերիկեան հոգատարութեամբ՝ վերստին սկսելով Արարատէն: Անոնք իրենց կեանքը Ամերիկային կը պարտին՝ ուսումը, արիեստները, խաղերն ու եռանդը: Ո՛վ կը կասկածի, որ ապագային անոնք պիտի ըլլան երկրին ղեկավարները»:

258. Որբանոցի, սկաուտներու աստղագործութեան դպրոց աշխատանոց մը **259.** Սկաուտներու դարբնոց մը, երկաթագործութեան դպրոց աշխատանոց մը:

167. ՆԻՌ 4 Փետրուար 1922. Երեւանի շրջանի տնօրէնի օգնական Տատլի Լեուիսի (Dudley P. Lewis) 18 Դեկտեմբեր 1921ի նամակէն հատուած մը¹⁵¹. «Ամիս մը առաջ 3000 որբեր կը խնամէինք 13 որբանոցներու եւ 8 հիւանդանոցներու մէջ:

«Հարիւրաւոր որբ երեխաներ, անօգնական, հիւանդ ու սոված կը թափառին փողոցներուն մէջ գազաններու նման: Իրականութեան մէջ անոնք վայրենացած էին: Սարսափով հանդիպեցանք անոնցմէ խումբի մը, որ ահռելի պոռչտութիւններով կը բզկտէին եւ կը լափէին

151.«Near East Relief», vol. 4, No. 5, February 4, 1922, p 2:

սասկած ձիու մը դիակը անգղներու նման: Մէկ շաբաթէն երեք փոքրեր մեռած գտնուեցան փողոցներուն մէջ, յոգնած ու սովահար:

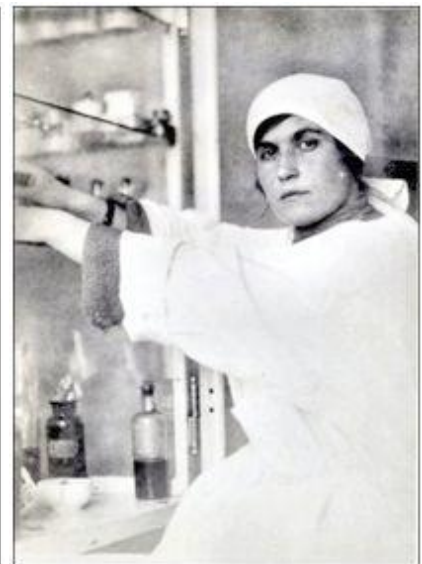
«Պէտք էր փրկէինք այս մանուկները: Ամէն գիշեր մեր պաշտօնեաները մինչեւ կէս գիշերէն ետք փողոցները եւ շուկաները կը խուզարկէին հաւաքելու զանոնք: Աղտոտ քուրջի փաթեթոց մը՝ հիւծած, մսած ու սոված որբ մը կ'ըլլար: Հազարէ աւելի այսպիսի որբեր ազատեցինք փողոցներէն, մաքրեցինք, բժշկեցինք եւ դէպի բնական կեանք վերադարձուցինք զանոնք»:

260. Աղջկանց կարի դպրոց-աշխատանոց. կեդրոնի շարքը կարի մեքենաներ ունին: 261. ՆԻՌ-ի կողմէ պարէնի բաշխում, կշիռքին տակ ՆԻՌ-ի տախտակէ սնտուկներ: Պատանիին մէկ ձեռքը նպաստի կտրօն եւ թելին տակ պարկ մը ունի, իսկ վերի պատանին մէկ ձեռքին կշիռքի աման մը եւ միւսին՝ արմտիքի բահ բռնած է: 262. «Նոր միջին արեւելք» ամերիկեան նպաստամատոյցի Ամերիկա հրատարակուող ամսաթերթին Դեկտեմբեր 1926-ի կողքը, ուր սկաուտ մը կ'ազատէ փոքրիկներ, կոչ կ'ընէ օժանդակելու Հայաստանի երկրաշարժի զոհերուն:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ Հ.Մ.Ը.Մ.-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ԿՆՆԴՀԱՏՈՒՐ

Այս վերջին մասով պիտի տեսնենք անկախ Հայաստանի Հանրապետության անկումն էտք, երբ հազիւ որբահաւաք կատարուած էր, փողոցները փոքրեր եւ մուրացկաններ չէին մնացած եւ գաղթականները տեղաւորուած՝ Թուրք-պոլշեիկ միացեալ ոճիրներուն, հալածանքին եւ ալան թալանին հետեւանքով, այս անգամ ներքին գաղթականներու եւ որբերու նոր ու մեծ հոսանք մը գոյացած էր:

263. Ձիւնի մէջ ազատարարի վարժութիւն: 264. Կազաչի Փոստ որբանոցի դեղարաններէն եւ հիւանդապահուիի մը:

Նախ՝ Չերազի իբրեւ կամաւոր մարտիկ օրերէն դրուագ մը:

168. Գարուն 1919. 1918-ի Հայաստանի Ա. Հանրապետութիւնը դիմագրաւեց ապրուստի դաժան պայմաններ՝ մնայուն պատերազմական վիճակ, ներսէն եւ դուրսէն դաւադրութիւններ, սով, աղքատութիւն, համաճարակներ՝ բժաւոր տիֆ, ճահճատենդ (մալարիա), ժանտախտ (քոլերա) եւ այլն, որոնց պատճառով 1918-ի աշունէն մինչեւ 1919-ի գարուն, մահացաւ աւելի քան 150 հազար մարդ:

Հայ կամաւորական գունդերուն միացած մարտիկ, զօրավար Անդրանիկի ընկերակից եւ թարգման, Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի հիմնադիրներէն Վահան Չերազի մասին հետեւեալ վկայութիւնը տուած է Վազգէն Անդրէասեան, որուն Վարդանոյշ քրոջը ամուսինն էր Չերազ, «Վահան Չերազ եւ իր երգն Հայաստանի» 544 էջ գիրքին մէջ³:

Ստորեւ կը ներկայացնեմ այդ հատուածը էջ 80-81:

«...Եթե Վահան Չերազ եղած է անվեհեր զինուորը հայրենիքի պաշտպանութեան, եղած է նոյնքան գորովագութ եղբայր մը, իր անցած ճամբաներուն, վայրերուն մէջ գտնուող հալածական, անիրաւուած, լքուած, թշուառ ամէն մարդ էակի հանդէպ, որոնք անշուշտ գրեթէ միմիայն հայեր էին:

«Անգուգական հայ, իբրեւ մարդ՝ եղած է այլասեր եւ վեհոգի:

«Դէպք մը միայն, այնքա՛ն շատերէն, ցոյց տալու համար անոր ազնիւ հոգին, մարդկային սիրտը:

«Զօրավար Անդրանիկին հետ, որուն (անգլերէնի*) թարգմանն էր ան, զօրամասը ցրուելու համար վերադարձի ճանապարհին (1919-ի գարնան, երբ Անդրանիկ յուսախաբ դաշնակիցներէն՝ Անգլիայէն (հազարապետ Կիպըն*), դժգոհութեամբ հեռացաւ հայրենիքէն, զենքերը յանձնելով Էջմիածին՝ կաթողիկոսին*), Զանգեզուրէն Էջմիածին ճամբուն ամալի մէկ վայրին մէջ, անոնք կը հանդիպին գետին փռուած մարդկային էակի մը:

265. Պաստառներով տողանցք, շէփորախումբը աջին Ալեքսանտրապոլ, 1922:

«Շատեր տեսած ու անցած էին: Ինչե՞ր չէին տեսած ու անցած: Վահան Չերազ չ'անցնիր:

«Կը մօտենայ, աղջնակի նմանող բան մը, որ դեռ կը շնչէ, կը դողդղայ:

«Վահան կը փաթթէ զայն իր զինուորական վերարկուին մէջ, կը հեծնէ իր ձին, եւ ընկերներէն մէկը կը զետեղէ պզտիկը անոր գրկին մէջ: Մինչեւ Երեւան հասնիլը կը խնամէ ու ապա կը յանձնէ հիւանդանոցի բժշկապետի խնամքին: Քանի մը այցելութիւններէ ետք, բժիշկ Եարրօ կը ստիպուի պահել նաեւ այցելու Չերազը, որ ծանրօրէն վարակուած էր աղջնակի բժաւոր տենդէն՝ այդ օրերու հոգէառէն:

«Զօրավար Անդրանիկ եւ Վահանի ընկերները կը հեռանան երկրէն, որոնց համար համաձայն բժիշկին հաւաստումներուն, հիւանդը արդէն դատապարտուած էր:

«Կ'անցնին շաբաթներ, երկու հիւանդները կ'առողջանան եւ կ'ապրին:

«Հիւանդանոցը հազիւ թողած, Վահան Չերազ կը բռնուի «բացակայութեան» ախտէն, ու կը վազէ միանալու պաշտուած զօրավարին՝ մասնակցելու անոր հետ Կիլիկիոյ պաշտպանութեան գործին: Սակայն ազգային հերոսը կը ստիպուի անցնիլ Ամերիկա: Վահան ինք կը վերադառնայ երկիր (13 օգոստոս 1920-ին, Պոլիսէն*), զայն անգամ մըն ալ չլքելու հաստատ որոշումով»:

Չերազ մարդկային ազնիւ զգացումով տոգորուած՝ իր կեանքը վտանգեց, փրկելու համար հոգեվարքի մէջ գտնուող, փողոցը լքուած որբ աղջնակը:

169. Ինչպէս 91-րդ մասին մէջ, էջ 106, Մարտիկեան պատմած էր՝ Օգոստոս 1921-ին իր եւ Վահան Չերազին պոլշէիկ իշխանութեան կողմէ առաջին ձերբակալութեան մասին, ուր Չեկայի կոմիսարը՝ Յակոբ Համտիլեանը Չերազի կամաւորական զինակիցը եղած էր, ժամանակ մը ետք, Չերազին դէմ այս հալածանքը ընդմիշտ կը շարունակուի:

170. 5 մարտ 1921. Փետրուարեան ապստամբութենէն ետք, այդ թոհուրոհին մէջ Վահան Չերազ իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ¹⁵². «Այսօր (Երեւանի մէջ*) սկաուտական գրասենեակ բացուեցաւ, որուն վրայ պարզեցինք Հ. Մ. Ը. Մ.ի դրօշը, եռագոյնին կողքին»:

171. 1923-ին. Օր մը մարդ մը կը ներկայանայ Կազաչի Փոստի որբանոցի մուտքին, ուր Չերազի պահակագունդէն 12 տարեկան երկու համազգեստով սկաուտներ պահակութիւն կ'ընէին՝ այցելութեան ինքնութիւնը գրասենեակ տեղեկացնելու, ապա զանոնք ներս առաջնորդելու պաշտօնով: Այս այցելուն կը մերժէ սպասել, սկաուտները կը փորձեն իրենց գաւա-զաններով փակել մուտքը, սակայն այցելուն ապտակելով զանոնք կը փորձէ ներս մտնել: Չերազ լսելով տղոց լացն ու ճիչը՝ կը փութայ դէպի մուտք տղոց քով եւ առանց հարց-ուփորձի, միշտ իր ձեռքին գտնուող նշանաւոր գաւազանով կը հարուածէ այցելուն եւ կը վռնտէ զայն: Քիչ ետք, յայտնի կ'ըլլայ, որ այդ այցելուն Լենինականի (Ալեքսանտրապոլի նոր անունը) Չեկայի նոր կոմիսարն էր...:

266. Ալեքսանտրապոլի Չեկայի՝ ոստիկանութեան նախկին շէնքը, այժմ ճաշարան «Գյումրի», ուր տարին Չերազը, ապա շուրջ 20 հազար որբեր եւ սկաուտներ բողոքի ցոյցով ազատեցին զայն: **267.** Չերազի սկաուտներէն Տօնիկ Յովհաննիսեանին նման շէփոր նուագող սկաուտ մը, Ալեքսանտրապոլ 1922:

152. <https://inknagir.org/?p=8102>

172. Չերագի ձերբակալությունը եւ սկաուտներուն կողմէ ազատ արձակումը. Քիչ ետք, այդ վոնտուած այցելուն կը վերադառնայ զինուորներով եւ ձերբակալելով Չերագը չեկայի կեդրոն կը տանի զայն: Թէ ի՞նչ կը պատահի այնուհետեւ, կը պատմեն Չերագի սկաուտներէն չորսը, Դերենիկ Մալխասեանի 8 յունիս 2020-ի «Փոլիթիքա.ամ» կայքէջի յօդուածին մէջ¹⁵³, որմէ կը մեջբերեմ.

«...Չերագը մեծ ներդրում ունեցած է Հայաստանի մարզական կեանքին մէջ, մասնաւորապէս ֆութպոլ մարզաձեւի զարգացումին: Առանց չափազանցութեան, կարելի է համարել, որ Վահան Չերագը հայկական ֆութպոլի հիմնադիրներէն մէկն է, ինչպէս նաեւ սկաուտական շարժումին հիմնադիրներէն: ...Ալեքսանտրապոլի մէջ Չերագը ոչ միայն կը զարգացնէ մարզական կեանքը, այլ նաեւ որբախնամ մեծ գործունէութիւն կը ծաւալէ:

«Ալեքսանտրապոլի որբանոցներու սաներուն մէջ Վահան Չերագ բացարձակ հեղինակութիւն ձեռք կը բերէ, որ աչքառու կերպով կը դրսեւորուի 1923-ին, երբ խորհրդային իշխանութիւնները անհիմն մեղադրանքով Չերագը կը ձերբակալեն: Սակայն, որբանոցի սաներուն հրապարակային բողոքի ցոյցերէն ետք, խորհրդային իշխանութիւնները կը ստիպուին Չերագը ազատ արձակել: Այս մասին Գիւմրիի «Կումայրի» թերթի 25 յունուար 1992-ի համարին մէջ¹⁵⁴, եղելութիւնը կը պատմեն Չերագի նախկին սկաուտներէն Տօնիկ Յովհաննիսեանը, Պաղտասար Մովսիսեանը, Անդրանիկ Ամիրեանն ու Նազար Գալստեանը: Ստորեւ յօդուածին այդ հատուածը՝ արեւմտահայերէն.

268. Սկաուտներ կը լողան ոռոգումի ջրանցքի մը մէջ, Կազաչի Փոստ, Ալեքսանտրապոլ:

«1923-ին Չերագը կը ձերբակալեն եւ կը բանտարկեն ոստիկանատան մէջ, Չեկայի կեդրոն (այժմ «Գյումրի» ճաշարան), անհիմն եւ անյայտ պատճառներով: Այս մասին իմա-

153. <https://www.politica.am/?p=31830>

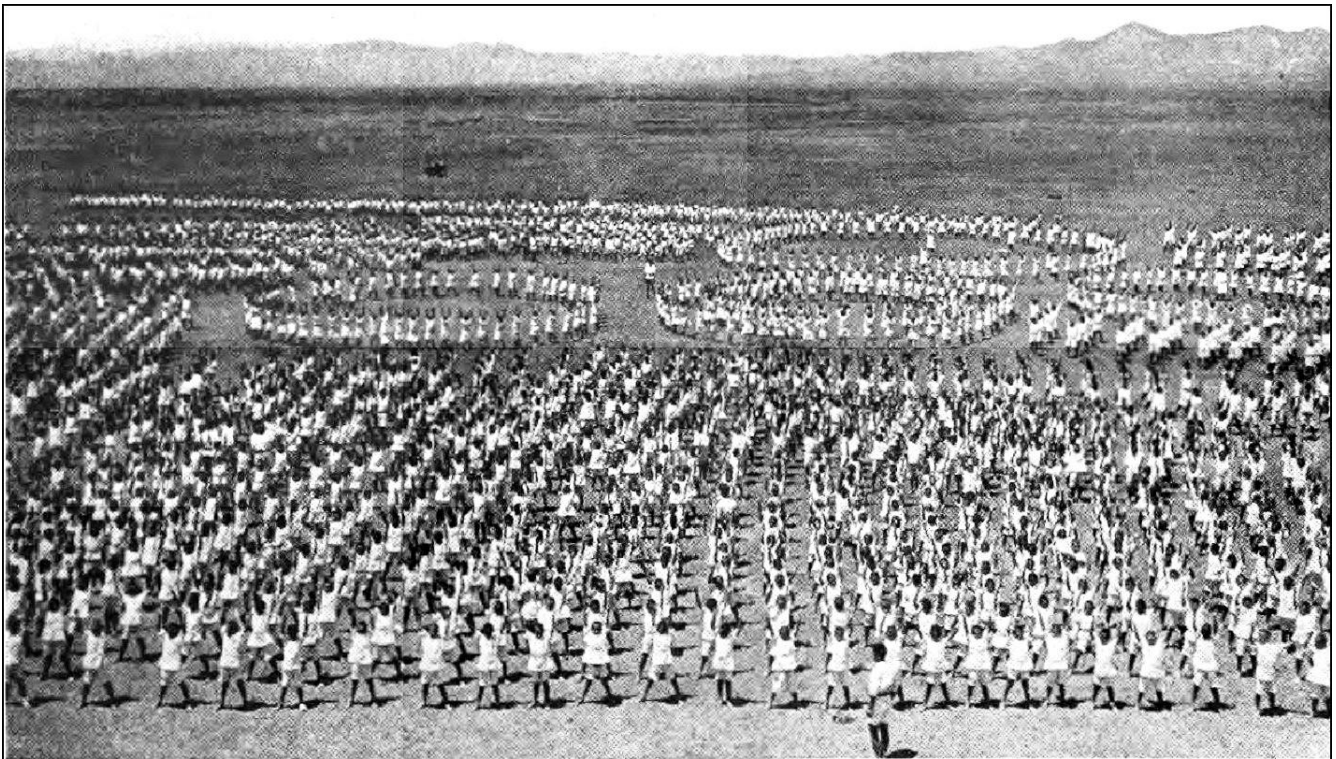
154. «Կումայրի» թերթ, 25 յունուար 1992, Գիւմրի:

նալով՝ Փոլիկոնի, Կազաչի Փոստի, Սեւերսքիի եւ քաղաքի տարբեր որբանոցներու սկաուտներն ու սաները հոծ շարքերով կ'ուղղուին դէպի Չեկայի շէնքը, որ կը շրջապատեն եւ կը պահանջեն ազատ արձակել Չերազը: Շուրջ 20 հազար որբեր տողանցելով այժմու թիւ 16 փողոցի Սպիտակ հիւանդանոցի շրջանէն մինչեւ Կիրովի փողոցի հատուածը՝ անընդհատ վանկարկելով անոր անունը:

«Վախնալով նման զանգուածային բողոքի հետեւանքներէն՝ Չեկան ազատ կ'արձակէ Չերազը, որ սկաուտական նուագախումբին առաջնորդութեամբ եւ երբեմն ուսամբարձ գայն մինչեւ Կազաչի Փոստ կը տանին: «Այդ սկաուտական նուագախումբին անդամներէն մէկն ալ ես էի» կ'աւելցնէ նախկին փողահար Տօնիկ Հովհաննիսեան»:

Շատ հետաքրքրական պիտի ըլլար «Կումայրի» թերթին 25 յունուար 1992-ի համարին լման յօդուածը կարդալ, որ կարելի չեղաւ համացանցով ապահովել: Վստահաբար ասոր նման բազմաթիւ այլ յուշեր ալ կան, որոնք յաւելեալ մանրամասնութիւններով պիտի հարստացնեն Հայաստանի մէջ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի մեր սկզբնական շրջանի պատմութիւնը:

Որբերուն 20 հազար հաշուող ցոյց բողոքը արգելք չըլլար, որ Չերազի դէմ հալածանքը շարունակուի, նոյն ինքը Ալեքսանտրապոլի մէջ իր վայելած բարձր հեղինակութեան եւ ժողովրդականութեան իսկ պատճառով: Անիրաւ կերպով, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի հաշտոյն լրտեսութեան ամբաստանութեամբ Սիպերիա կ'աքսորեն Չերազը՝ 11 Նոյեմբեր 1924-ին, ապա ընդհանուր ներման շնորհիւ Մարտ 1925-ին ազատ կ'արձակուի:

269. Ալեքսանտրապոլի Փոլիկոն որբանոցի Չերազին կողմէ մարզուած հազարաւոր որբ տղոց եւ աղջկանց հիանալի մարզահանդէսը՝ Հոկտեմբեր 1925-ին:

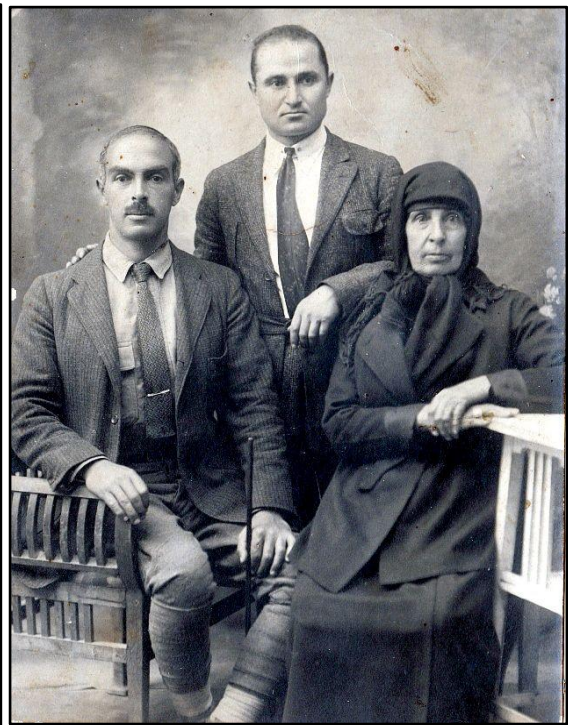
Վերադառնալէն ետք, Չերազ Երեւանի մէջ գործ չի գտներ ու կ'երթայ Ալեքսանտրապոլ, ուր վեց ամիս գործ չգտնելով կը վերադառնայ որբանոցի իր նախկին պաշտօնին, ուր դժ-

բախտաբար որբերուն մէջ իսկ սկսած էր պոլշեիկեան ապագգային քարոզչութիւնը: Երկու ամիս աշխատելէ ետք, 1925-ի վերջաւորութեան կը կը ստիպուի հրաժարիլ, քանի որ պետք չէր ամերիկացիներուն քով աշխատիլ, որուն պատճառով իսկ Սիպերիա աքսորուած էր ան:

173. 12 Յունուար 1926. Վահան Չերազ Էջմիածինի տաճարին մէջ կը պսակուի Վարդանուշ Անդրեասեանին հետ:

174. Այստեղ Չերազի թոռնիկին՝ Վահան Իշխանեանին կայքէջէն¹⁵⁵ Չերազի վերջին օրերուն մասին հատուածներ կը մէջբերեմ արեւմտահայերէն.

Չերազ իր ձեռքակալութեան առթիւ հարցաքննութեան՝ վկայութեան մէջ կ'ըսէ. «Երեւան գալէս 2-3 շաբաթ ետք, կրկին սկսաւ թուրքերուն հետ պատերազմը եւ ես ճակատ գացի ու միացայ զօրավար Սեպուհի ջոկատին (հաւանաբար Սեպտեմբեր 1920-ի վերջերը*): Կռիւներ մղելէ ետք նահանջելով Դիլիջան հասանք, ուր նաեւ հասած էր կարմիր բանակը, որ մեզի զինաթափ ըրաւ: Եկանք Երեւան (Դեկտեմբեր 1920*), ուր արդէն Սովետական իշխանութիւնն էր: Երկու ամիս ետք փետրուարեան ապստամբութիւնը սկսաւ եւ ես մասնակիցներուն մէջ էի:

270. Աջին՝ Վահան Չերազ, պառկած՝ Պետրոս Մարգարանեան (Փիթ), Սիպերիա 1925-ին:

271. Չախէն՝ Վահան Չերազ, Փիթ եւ Նարդուհի Զեննէեան:

«Ապստամբութիւնը չաւարտած՝ 27 ընկերներով Ալեքսանտրապոլ եկայ, որ այնտեղէն Կոստանդնուպոլիս երթանք: Սակայն այս մէկը դժուար ըլլալով, աշխատանքի սկսայ Ամերիկեան օգնութեան կոմիտէին քով, իբրեւ որբախնամ կայանի ղեկավար: Այնտեղ ծառայեցի մինչեւ 1922-ի վերջը, երբ զիս Սարդարապատ դրկեցին, կազմակերպելու համար (սկաւառա-

¹⁵⁵<https://vahanishkhanyan.wordpress.com/2014/06/10/cheraz/>

կան եւ մարզական շարժում սկսելու*) գաղթական երեխաները, ուր մնացի մինչեւ օգոստոս 1923, ապա վերադարձայ Ալեքսանտրապոլ եւ նշանակուեցայ կայաններու ղեկավարի օգնական, ուր մնացի մինչեւ ձերբակալուիլս 24 նոյեմբեր 1924»:

Նորութիւն է Չերագի Սարդարապատի մէջ ալ սկաուտական եւ մարզական շարժում հիմնելը: Այսպիսով, ուրեմն, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտական եւ մարզական շարժում կը հիմնուի առ նուազն 8 վայրերու մէջ՝ Երեւանի, Էջմիածինի, Ալեքսանտրապոլի, Կարսի, Ջալալօղլուի (Ստեփանաւան), Նոր Պայագիտի (Գաւառ), Դիլիջանի եւ Սարդարապատի մէջ:

175. 25 Յունուար 1927. Կազաչի Փոստի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ կը ծնի Չերագի դուստրը՝ Բիւրակնը: Չերագ իր օրագիրին մէջ կը գրէ. «Ամբողջ շաբաթ մը, սաստիկ ցուրտին, ամէն իրիկուն Փոլիկոնէն Կազաչի Փոստ կ'երթամ (Բիւրակնի*) այցելութեան», որ կը նշանակէ, թէ՛ Յունուար-Փետրուար 1927-ին ինք Փոլիկոնի մէջ կը բնակէր, ուրեմն հոն կը պաշտօնավարէ՝ թէեւ վերը կ'ըսէ, որ պէտք չէր ամերիկացիներուն հետ աշխատէր: 1926 եւ 1927 տարիներուն Ալեքսանտրապոլի մէջ հաւանաբար միայն մարզական սկաուտական գործով կը զբաղի, առանց վճարովի որեւէ պաշտօնի: Չերագ իր նորածինին յատուկ օրագիր պահած էր, որուն վերջին արձանագրութիւնը 16 Յունիս 1927-ին է:

271. Շեփորախումբի տողանցքի փորձ, միագոյն դրօշակով, Ալեքսանտրապոլ:

176. 23 Յունիս 1927. Ալեքսանտրապոլի մէջ համայնավար ոստիկաններ Չերագին տունը կը խուզարկեն եւ կը ձերբակալեն զայն ու Վրաստան կը դրկեն, Թիֆլիսի Մետեխի բանտը:

177. Չերագի վախճանը բանտին մէջ. «Հայրենիք» ամսաթերթի 1963-ի տասներորդ համարին մէջ¹⁵⁶, «Սովետական դպրոցների, բանտերի եւ աքսորավայրերի մէջ» խորագիրով

¹⁵⁶«Հայրենիք ամսաթերթ» 41րդ տարի, թիւ 10, Հոկտեմբեր 1963, էջ 60-62:

յուշերու Թ. մասին մէջ, ունի X. X. կը գրէ Չերազի մասին, որ միասին Մետեխի բանտին մէջ էին.

«Առտու մեզ մօտ եկան բանտին մէջ գտնուող միւս հայ բանտարկեալները: Անոնք Ալեքսանտրապոլի ամերիկեան որբանոցներու պաշտօնէաներն էին, որոնց մէջ առանձնապէս աչքառու էր Վահան Չերազը, աննման հոգատար մը, սրտացաւ, պատուական ընկեր մը: Հակառակ եղած արգելքներուն, ան ամէն օր քանի մը անգամ մեր քով կու գար եւ ժամերով կը խօսէր: Չենք գիտեր, ուրկէ՞ ան միշտ բան մը կը ճարէր եւ կը բերէր մեր կարիքաւոր ընկերներուն: Չերազի կիներ Թիֆլիս եկած էր եւ շաբաթը երկու անգամ կերակուր կը բերէր: Այդ աննման մարդը փոքր մաս մը միայն իրեն համար կ'առնէր, մնացածը կու տար մեր չքաւոր ընկերներուն (տիպար սկաուտ մը*):

272. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 100-ամեակին առիթով, 2018-ին, Հ.Մ.Ը.Մ.-ը Վահան Չերազին արձանը տեղադրեց Գիւմրիի (նախկին Ալեքսանտրապոլ) Վարդանանց հրապարակին հիւսիս արեւելեան անկիւնը: 273. Գիւմրիի Վահան Չերազ անունով փողոցը:

«Յունուարի երկրորդ կէսին էր (9 Յունուար*), երբ ժամը 4-5-ին կանչեցին Վահան Չերազին եւ բակին մէջ երեւցաւ սեւ դահիճը: Բոլորս մնացինք սառած: Իսկոյն դուրս ելանք պատշգամ: Վահանը, այդ ազնիւ ու ընկերասէր երիտասարդը, իսկոյն հասկցաւ, թէ ինչ պիտի պատահէր ու բոլոր իր ունեցածը նուիրեց իր ընկերներուն եւ ձեւականութեան համար առաւ դատարկ պայուսակ մը: Ապա դառնալով բանտարկեալներուս ըսաւ. «Մնաք բարի ընկերներ: Գիտեմ ինչու կը տանին զիս: Ոչինչ, թող իմ գլուխս ալ ուտեն: Բայց վստահ եղէք, որ յաղթանակը մերն է: Չյուսահատիք, միշտ արի եւ քաջ մնացէք: Կեցցէ ազատ Հայաստանը, կեցցէ հայ ժողովուրդը: Չմոռնաք զիս»:

«Յետոյ դառնալով Սարգիս Յարութիւնեանին, որ միւսներուն հետ բակին մէջ կանգնած էր իբր թէ տխուր, ըսաւ. «Է՛յ, Յուդա՛, քեզի ալչի մնար: Գիտցիր, որ երբ ալ ըլլայ, դուն քու արժանի պատիժը պիտի ստանաս: Ամօթ քեզի Վասակ...»: Դահիճը, որ իր կողքին կանգնած էր, սկիզբը չէր հասկնար, թէ ի՛նչ տեղի կ'ունենար: Բայց երբ մէկը ականջին փսփսաց, ան իսկոյն բռնեց Վահանի թեւէն եւ ուզեց քաշել զայն դէպի գրասենեակ: Սակայն Վահանը

երկու ձեռքով այնպես մը հրեց անոր, որ ան ետ-ետ գնաց եւ վար պիտի իյնար, եթէ զինուորներէն մէկը չբռներ զայն: Անմիջապէս չորս զինուորներ հրացաններով առջեւ եկան եւ Վահանին շրջապատելով տարին գրասենեակ: Մինչեւ գրասենեակ մտնելը ան աջ ու ձախ օդային համբոյրներ կու տար մեզի, ժպիտը դեմքին»:

Եւ այսպէս, հպարտ ու քաջ՝ Վահան Չերազ9 Յունուար 1928-ին Թիֆլիսի մէջ կը գնդակահարուի՝ միանալով մեր անմահ նահատակներու փաղանգին:

178. Այսպիսով, **23 Յունիս 1927-ին՝** Չերազի ձերբակալութեամբ եւ ապա նահատակութեամբ վերջ կը գտնէ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի առաքելութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ, վերականգնելու համար 62 տարի ետք՝ 1989-ին:

ՅԱՐՈՒԹ ՉԷՔԻՃԵԱՆ

24 Մայիս 2022 եւ 28 Մարտ 2025

Պէյրութ

*Աստղ նշանով Լուսաբանութիւնները իմ կողմէս:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտոնաթերթ՝ «Հայ Սկանուտ», Կոստանդնուպոլիս, Ա. տարի, թիւ 5, 1 Յունուար 1920, էջ 72:
2. Նոյնը, թիւ 6, 16 Յունուար 1920, էջ 85:
3. «Վահան Չերազ եւ իր երգն Հայաստանի», Վազգէն Անդրեասեան, Պէյրութ, 1977, տպարան «Մեւան»:
4. «Յուշամատենան Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 1918-1958», Ներսէս արեղայ Բախտիկեան, Պէյրութ, 1958, տպարան «Կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, էջ 73-85:
5. «Նահատակ ցեղի անմահներ», Տիգրան Քահանայ Խոյեան, տպարան «Ալթափրէս», Պէյրութ:
6. «Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները», Ռուբէն Տէր Մինասեան, 7-րդ հատոր, Բ. Հրատարակութիւն, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1979, Պէյրութ, էջ 283-288:
7. «Հայաստանի Աշխատաւոր» թերթ, Երեւան, Գ. տարի, թիւ 91, 9 յուլիս 1919, էջ 2:
8. Նոյնը, թիւ 93, 12 յուլիս 1919, էջ 2:
9. Նոյնը, թիւ 98, 18 յուլիս 1919, էջ 2:
10. «Աշխատանք» թերթ, Երեւան, Դ. տարի, թիւ 45, 17 յուլիս 1919:
11. «Հայաստանի Աշխատաւոր», Երեւան, Գ. տարի, թիւ 98, 18 յուլիս 1919, էջ 2:
12. «Աշխատանք» թերթ, Երեւան, Դ. տարի, թիւ 46, 19 յուլիս 1919:
13. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Ա. տարի, թիւ 15, 8 Հոկտեմբեր 1919, էջ 2:
14. Նոյնը, թիւ 22, 17 Հոկտեմբեր 1919, էջ 3:
15. Նոյնը, թիւ 25, 21 Հոկտեմբեր 1919, էջ 4:
16. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Սիմոն Վրացեան, Բ. տպ. Պէյրութ, 1958, տպարան «Մշակ», «Արեւմտահայոց գործերը» գլուխ, էջ 30:
17. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտոնաթերթ՝ «Հայ Սկանուտ», թիւ 5, Կոստանդնուպոլիս, 1 Յունուար 1920, էջ 72:
18. Նոյնը, թիւ 3, Կոստանդնուպոլիս, 1 Դեկտեմբեր 1919, էջ 33:
19. Նոյնը, էջ 41:
20. <https://neareastmuseum.com/2015/07/10/alexandropol-making-the-orphan-city/>
21. <https://neareastmuseum.com/2015/07/16/alexandropol-life-in-the-orphan-city/>
22. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտոնաթերթ՝ «Հայ Սկանուտ», թիւ 5, Կոստանդնուպոլիս, 1 Յունուար 1920, էջ 75:
23. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Ա. տարի, թիւ 64, 9 Դեկտեմբեր 1919, էջ 4:
24. Նոյնը, թիւ 77, 27 Դեկտեմբեր 1919, էջ 3:
25. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտոնաթերթ՝ «Հայ Սկանուտ», թիւ 9, 1 Մարտ 1920, էջ 137՝ կողքի էջ:
26. Նոյնը, թիւ 11, 1 Ապրիլ 1920, էջ 169:
27. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Սիմոն Վրացեան, Բ. տպ. Պէյրութ, 1958, տպարան «Մշակ», «Շինարարական վերելք» գլուխ էջ 367:
28. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 79, 18 Ապրիլ 1920, էջ 4:
29. Նոյնը, թիւ 82, 23 Ապրիլ 1920, էջ 3:

30. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», թիւ 16, 16 Յունիս 1920, էջ 249՝ կողքի էջ:
31. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 89, 1 Մայիս 1920, էջ 2:
32. Նոյնը, թիւ 92, 6 Մայիս 1920, էջ 2:
33. Նոյնը, Բ. տարի, թիւ 100, 15 Մայիս 1920, էջ 4:
34. Նոյնը, թիւ 101, 16 մայիս, էջ 4:
35. Նոյնը, թիւ 103, 19 մայիս, էջ 4:
36. «Ռազմիկ», Ա տարի, թիւ 1, 15 Մայիս 1920 էջ 15:
37. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», թիւ 19-20, Օգոստոս 1920, էջ 304-305:
38. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 110, 28 Մայիս 1920 էջ 1:
39. Նոյնը:
40. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 121, 11 Յունիս 1920 էջ 4:
41. Նոյնը, թիւ 134, 27 Յունիս 1920 էջ 4:
42. Նոյնը, թիւ 167, 7 Օգոստոս 1920 էջ 2:
- 44 Նոյնը, թիւ 172, 13 Օգոստոս 1920, էջ 4:
45. «Շիրակի Աշխատաւոր», թիւ 47, 13 Օգոստոս 1920, էջ 2:
46. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, թիւ 178, 21 Օգոստոս 1920, էջ 2:
47. Նոյնը, թիւ 180, 24 Օգոստոս 1920, էջ 3:
48. Նոյնը, թիւ 183, 27 Օգոստոս 1920, էջ 3:
49. Նոյնը, թիւ 185, 29 Օգոստոս 1920, էջ 3:
50. Նոյնը, թիւ 201, 17 Սեպտեմբեր 1920, էջ 2:
51. Նոյնը, թիւ 205, 22 Սեպտեմբեր 1920, էջ 1:
52. Նոյնը, թիւ 222, 12 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:
53. Նոյնը, թիւ 224, 14 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:
54. Նոյնը, թիւ 226, 16 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:
55. Նոյնը, թիւ 227, 17 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:
56. Նոյնը, թիւ 228, 19 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:
57. Նոյնը, թիւ 230, 21 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:
58. Նոյնը, թիւ 230, 21 Հոկտեմբեր 1920, էջ 1:
59. «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, Բ. Տարի թիւ 8, Յունիս 1924, Արշակ Զամալեան, էջ 77:
60. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի, 21 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:
61. Նոյնը, թիւ 231, 22 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:
62. Նոյնը, թիւ 231, 22 Հոկտեմբեր 1920, էջ 4:
63. Նոյնը, թիւ 233, 26 Հոկտեմբեր 1920, էջ 3:
64. Նոյնը, թիւ 244, 7 Նոյեմբեր 1920, էջ 4:
65. Հ.Մ.Ը.Մ.-ի պաշտօնաթերթ՝ «Հայ Սկաուտ», Ա. տարի, թիւ 23-24, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1920, էջ 359:
66. «Յառաջ» օրաթերթ, Երեւան, Բ. տարի,, 23 Նոյեմբեր 1920, էջ 3:
67. Նոյնը, թիւ 259, 25 Նոյեմբեր 1920, էջ 3:
68. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի, թիւ 1, Յունիս 1921, էջ 16:
69. Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան (Հայրենիքի փրկութեան) օրկան «Ազատ Հայաստան», Ա. տարի, թիւ 22 17 մարտ 1921, էջ 2:
70. «Հայ Սկաուտ», Բ. տարի, թիւ 6, 16 օգոստոս 1921, էջ 88-9:

- 211

104. «Վահան Չերազի մանկավարժական եւ մարզական գործունեութիւնը Ալեքսանտրապոլի ամերիկեան որբանոցներում 1920-1925» Ռ. Գ. Պապոյեան, 2014, Գիւմրի:
105. https://en.wikipedia.org/wiki/Clarence_Ussher
106. «Արամը», ՀՅԴ հրատարակութիւն, մահուան յիսնամեակին առթիւ, տպարան Համազգային, 1969, էջ 263:
107. «Հայ Սկսուտ», Բ. տարի թիւ (24*) 23, 27 Օգոստոս 1922, էջ 372:
- 108 https://neareastmuseum.com/archives/?search_query=&tax_collections=barclay-acheson
109. «Near East Relief», vol. 3 No. 22, June 4, 1921, p 1:
110. «Near East Relief», vol. 3 No. 23, June 11, 1921, p 2:
111. «Near East Relief», vol. 4 No. 4, January 28, 1922, էջ 4:
112. «Near East Relief», vol. 3 No. 24, June 18, 1921, p 2:
113. «Near East Relief», vol. 3 No. 19, May 14, 1921, p 3:
114. «Story of Near East Relief, 1915–1930: an Interpretation», James L. Barton, New York, Macmillan Company, 1930. Pp 479, էջ 256-257:
115. Նոյնը, էջ 258:
116. «Near East Relief», Vol. 4 No. 1, January 7, 1922, էջ 3:
117. «Near East Relief», Vol. 3 No. 48, December 3, 1921, էջ 3:
118. «Ազդակ», 4 սեպտեմբեր 2014, <http://archive.aztagdaily.com/archives/202294>
119. Ամէնուն տարեգիրքը 1965, Կարօ Գեորգեան, ԺԲ տարի, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, էջ 307-319:
120. <https://www.aztagdaily.com/archives/516539>
121. Ամէնուն տարեգիրքը 1966-1967, Կարօ Գեորգեան, ԺԴ տարի, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, էջ 241-245:
122. «Կեանքի Ուղիներով» Սիմոն Վրացեան, Ե. Հատոր, Գ. տպագրութիւն, Համազգայինի Վահէ Սեթեան տպարան, Պէյրութ, 2007, էջ 94:
123. «Կեանքի Ուղիներով» Սիմոն Վրացեան, Ա. Հատոր, Գ. տպագրութիւն, Համազգայինի Վահէ Սեթեան տպարան, Պէյրութ, 2007, էջ 220-221:
124. «Near East Relief», vol. 3 No. 22, June 4, 1921, p 1-2:
125. «Near East Relief», vol. 3 No. 23, June 11, 1921, p 1:
126. «Near East Relief», vol. 3 No. 23, June 11, 1921, p 2:
127. «Near East Relief», vol. 3 No. 25-26, July 2-9, 1921, p 3-4:
128. «Near East Relief», vol. 3 No. 28-29, July 16, 1921, p 3:
129. «Near East Relief», vol. 3 No. 30-31, July 30, 1921, p 4:
130. «Near East Relief», vol. 3 No. 36-37, September 10, 1921, p 1:
131. «Near East Relief», vol. 3 No. 40, October 8, 1921, p 1:
132. «Near East Relief», vol. 3 No. 44, November 5, 1921, p 1:
133. «Near East Relief», vol. 3 No. 45, November 12, 1921, p 1-2:
134. «Near East Relief», vol. 3 No. 45, November 12, 1921, p 3-4:
135. «Near East Relief», vol. 3 No. 46, November 19, 1921, p 1:
136. «Near East Relief», vol. 3 No. 48, December 3, 1921, p 1:
137. «Near East Relief», vol. 3 No. 48, December 3, 1921, p 2:
138. «Near East Relief», vol. 3, No. 45, November 12, 1921, p 1-2:

139. «Near East Relief», vol. 3, No. 48, December 3, 1921, p 2:
140. «Near East Relief», vol. 4, No. 1, January 7, 1922, p 2:
141. «Near East Relief», vol. 4, No. 3, January 21, 1922, p 3:
142. Նոյնը, էջ 4:
143. «Near East Relief», vol. 4, No. 3, January 21, 1922, p 3-4:
144. «Beginning Again At Ararat», Mabel Evelyn Elliott, M.D., Medical Director of Near East Relief, 1924, Fleming H. Revell Company, 339pp, latest edition (third or fourth?) 2013.
145. «Near East Relief», vol. 4, No. 4, January 28, 1922, p 3:
146. Նոյնը, էջ 2:
147. «Near East Relief», vol. 4, No. 28, July 15, 1922, p 3:
148. <https://neareastmuseum.com/2015/11/16/the-orphans-doctor-mabel-elliott-part-ii/>
149. «Near East Relief», vol. 4, No. 5, February 4, 1922, p 2:
150. https://www.archive.org/stream/beginningagainat001962mbp/beginningagainat001962mbp_djvu.txt
151. «Near East Relief», vol. 4, No. 5, February 4, 1922, p 2:
152. <https://inknagir.org/?p=8102>
153. <https://www.politica.am/?p=31830>
154. «Կումայրի» թերթ, 25 յունուար 1992, Գիւմրի:
155. <https://vahanishkhanyan.wordpress.com/2014/06/10/cheraz/>
156. «Հայրենիք ամսաթերթ» 41րդ տարի, թիւ 10, Հոկտեմբեր 1963, էջ 60-62:

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 100-ամեակի գիտաժողովի տեսագրութիւնը՝
<https://www.facebook.com/Yerkirmedia/videos/10156544901824197/>

ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ

An American physician in Turkey	144
Arlabose.....	190
Barclay Acheson.....	144
Barton H.B.....	168
Barton James	151
bathrobe.....	177
Big Demon river.....	197
Blythe Rowland P.....	176
Bowers.....	197
Boy's Life.....	118, 119
cholera	173
Crebis.....	170
Dewis.....	114
Elliott Mabel Evelyn Dr.	186
enteritis	171
frostbite.....	190
Graff Dr.	176
Hubert Harcourt.....	41
James Barton	102
Johnson A. A	174
Kafterloo.....	192
Lewis Dudley P.	187, 197
Mabel Evelyn Elliott.....	186, 213
Nelson.....	196
Newman.....	174, 196
Ogden Lester Ray	185
P. Jordan	187
Phelp.....	169
Phillips Mabelle.....	177
quarantine	173
Rankin	197
Rankin W. W.....	109
Roland C. F.....	178
scabies	171, 181
shower	189
smallpox	171
Smith Armstrong Dr.....	122
Smith George E	179
St Luke	187
St. Arsenije.....	122
Stockton.....	196
Story of Near East Relief	102, 151, 153, 211, 212
Strowger Fanny	172
Sutton D. H.....	182
Thom Elizabeth	176
trachoma	174, 181

typhus.....	171
Uhls.....	174
Vickrey Charles V.	115
Voris Dr. John R.	112
Աբովեան.....	27
ազարակ.....	145, 158, 172
Ազարակ.....	145
Ազատ Հայաստան.....	94
Ազգային Մատենադարան	120
ազգութիւնը	196
Ազդակ	158, 212
Աթլէթ.....	97
աթոռ.....	180, 186
Ալեքսանտր	27, 29, 39, 51, 76, 128
Ալեքսանտրապոլ 29, 30, 33, 68, 71, 84, 96, 103, 107, 110, 111, 115, 121, 127, 129, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 147, 148, 151, 152, 153, 159, 163, 169, 171, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 189, 192, 195, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206	
Ալթափրէս	22, 209
Ալպերթ	24, 34, 37, 41, 48, 58
Ախուրեան	142
ախտաւոր	17, 197
ակումբ.....	56, 57, 98
Աղասի.....	22, 140
Աղբալեան.....	23, 32, 33, 45
Աղբալեան Նիկոլ.....	3, 9
աղբամաններ	185
աղետապ.....	171
Աղեքսանդրեան.....	48
աղունճա	161
Աղպապա.....	70
Աճեմեան.....	131
ամանեղէններ	185
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.....	189
Ամերիկա	107, 109, 112, 125, 196, 198, 201
ամերիկեան 23, 41, 44, 94, 102, 107, 109, 112, 114, 119, 122, 124, 125, 140, 141, 142, 143, 149, 163, 170, 171, 176, 190, 193, 196, 197, 198, 205, 206, 212	

Ամերիկեան	31, 71, 78, 93, 94, 101, 102, 104, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 117, 119, 120, 128, 147, 149, 160, 163, 173, 179, 180, 181, 189
Ամէնուն Տարեգիրքը	158
Ամիրեան	21, 34, 41, 66
Ամիրխանեան	58
ամսավճար	177
Այնթապ	190
Անգլիա	43, 107
անգլիական	83, 93, 129, 136, 190
Անգլիական այգի	57, 69
Անգլիոյ	41, 42, 43, 57, 167, 203
անգղներու	198
ԱՆԴԱՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	65
Անդամագրուիլ	81
անդամակցիլ	27, 81
Անդրանիկ	28, 110, 130, 131, 164, 200, 202
Անդրանիկ զօրավար	21, 164, 200
Անդրեասեան	22, 132, 140, 209, 211
Անդրեասեան Վազգէն	22, 199
Անդրեասեան Վարդանուշ	204
անմարդկային քաղաքականութիւն	190
ԱՆՉԱ	97
Անտերսըն	154
Աշըր	111, 143
Աշխատանք	18, 25, 26, 209
ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՈՐԲԱՆՈՅԸ	99
աշուղ Ջիւանի	140
Առաքելեան	81
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ	61
Առլապոզ	190
Աստաֆեան	27
Ատաղձագործարան	96
Ատրպէյճան	170
Արագած	192
Արամ	28, 54, 143
Արարատ լեռան	188
Արարատեան	84
Արարատէն	186, 189, 191, 197
արգելավագք	96
Արեակ	90
արեակներ	90
արենոշներ	73
արենուշ	48, 59, 76, 106, 193
Արեւմտահայ	28
Արրճեան	66, 71, 159

Արի	122
Արծուիկ	48, 90, 91
Արծրունի	34, 38
արհեստանոց	96, 185
արհեստներ	66, 197
Արմաշ	100, 157, 158, 166
Արմաշի մասնաճիւղ	72
Արմաշի վանք	68, 158
Արմսթրոնկ Սմիթ	121
Արշակ Զամալեան	81, 210
Արշակ Սաֆրաստեան	121
Արշակ Սաֆրատեան	72
Արշալիր Շահխաթունի	58, 76
Արշալիր Շիրակեան	54
Արտամետ	19, 118
Արտաւազդ Թումանեան	118
աւագակներ	155
Աւետիս	57
Աւետիք	57
Աւիս Նուրիջանեան	161
Բ. Կարգ	71
Բ. կարգի քննութեան	116
Բաբայեան Նիկոլա	167
Բազէ	140
բազմութիւն	57, 74, 75, 78, 83
Բախտիկեան	22, 209
բաղնիք	136, 182
բանակում	183, 192
բանջարանոց	105
Բանջարանոց	136
բանտ	162
բարձրացաք	109
ԲԱՐՁՐԱՑԻՐ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՐ	41
բարձրացուցիք	109
Բարձրունի	89
Բենիամին Սապունճեան	18
Բերա	51
Բերդ	84
բժշկախնամ	187
բժշկական	51, 103, 178, 182, 186, 190, 192
բժշկուհի	154
Բիւրակն	205
բժաւոր տենդ	200
բուժարան	176
բուրգ	48, 127, 129, 141, 142
բոնցքամարտ	83

Բրոդի	95
գազաններու	197
Գալե	67
գաղթականներ	147, 174, 187, 190
Գայինեան	48, 65
Գասպար Մկրտիչեան	108
Գարեգին Նժդեհ	167
գաւազաններ	136
գաւաթներ	185
Գաւառ	159, 205
գեղարքունի	165
Գեղեցիկ	76, 106
գերմանական	164, 190
Գերմանիա	158
Գէորգ Ե	189
Գէորգ Ղազարեան	45, 61
Գէորգ Մարգարեան	74
գիւղատնտես	82, 160, 165
Գիւղատնտեսական	100
գիւղատնտեսական դպրոց	82
գիւղատնտեսութիւն	68, 158
Գիւմրի 55, 57, 59, 66, 67, 70, 141, 202, 206, 212, 213	
Գիւմրիի	17, 58, 70, 140, 202
Գյումրի ճաշարան	202
Գոյունեան Յակոբ	193
գոյքապահ	160
գոնջութեան	182
Գորիս	167
Գորիսեցի	167
գործատեղի	185
գործիքներ	176
գունդ	24
Գուրգէն Մահարի	131, 132
Գուրգէն Սարունի	160
Գուրգէն Քաջունի	66
Գրագէտ	131
Գրադարան	136
գրական	75, 115, 159
գրասենեակ	201, 206
Գրիգոր 21, 29, 66, 69, 77, 79, 110, 117, 143, 211	
Գրիգոր Ամիրեան	110
գօտի	97, 167
դաժան	100, 124, 125, 199
դահիճը	206
Դաշնակցութիւն	165

դասագիրք	114
դասախօս	23
Դասընթացք	50
դաստիարակ	23
դատարաններ	152
դաւադրութիւն	199
դաւադրութիւններ	199
Դաւիթ Բէկ	166
Դաւիթ-Բէկեան Արիներ	166
Դաւիթ-Բէկեան գայլիկ պատանիներ	167
դեղագործ	157, 158
դեղարան	182
դեղորայք	143, 177, 187
ԴէՊԻ ԵՐԿԻՐ	34, 53
Դիլիջան	67, 131, 161, 162, 204, 205
դիմադրութիւն	196
Դիցազն	81, 83
դպրոց 23, 32, 44, 65, 123, 136, 142, 159, 165, 176, 197, 198	
դրօշախօսներ	89
դրօշախօսութիւն	138, 142
դրօշարշաւ	24
Եազմաճեան	34, 53, 62, 71, 84, 128, 129
Եազմաճեան Օննիկ	63
Եարրօ 101, 102, 103, 147, 149, 163, 168, 173, 187, 200	
Եարրօ Էրնեսթ	100, 173, 187
Եարրօ Քէփթըն	178
Եգէական	67
Եդուարդ	100
Եզնիկ 18, 22, 24, 28, 30, 47, 48, 54, 56, 57, 62, 65, 89, 90, 91, 162	
Եզնիկ վարդապետ	161, 165
Եզնիկ Քաջունի	18, 28, 47, 56, 89, 90, 91
Ելենովկա	161, 162
Էլեմտական	89
Եղիշէ	21, 71
Էղջերու	138
Ենիչերի	194
Ենկոյեան	161, 162
Էռագոյն	48, 53, 162
Էռանդուն	58, 76, 188, 194, 197
Էրաժշտութիւն	66
Էրզարան	100
Էրզնախումբ	178

Երեւան	18, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 74, 76, 77, 81, 82, 83, 84, 87, 90, 91, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 123, 130, 131, 159, 161, 163, 168, 182, 189, 200, 204, 209, 210
Երկաթկոծակ	91
Երկաթուղի	147
Երկրաշարժ	187, 188
Եւրոպա	167
Զանգ	18
Զանգեզուր	166, 167, 169, 200
զարթնում	142
Զարմայր Մարտիրոսեան	66, 71, 160
Զաւէն	71, 160
Զաւէն Սարունի	71
Զաւէնքաջ Սարունի	158
Զաքէոս	97, 105, 107
զէնքերը	200
Զմիւռնա	51
Զմիւռնիոյ	101
զուիցերիական	172
զօրահանդէս	164
զօրանոց	151, 173, 175, 190
Զօրավար	28, 164, 200
Էլիոթ	186, 190, 191, 196, 197
Էլիոթ Մէյպըլ	190
Էլիոթ Մէյպըլ Էվըրին	186, 189
Էմիլի	180
Էնտրըսըն	155
Էջմիածին	66, 90, 161, 164, 189, 200
Էրնեսթ	147, 149
ըմբշամարտ	117
ընթերցարան	136
թաթար	174
թալանեցին	109, 182
Թանտրճեան	159, 165
Թանտրճեան Կոպէտնիկ	166
թատերական	115, 123, 138
թատրոն	178
թարգման	199
Թաւրիզ	113
թեմական	90
թէյաման	186
Թիւթէլեան	157, 158, 159
Թիֆլիս	105, 163, 168, 169, 206

թմրուկ	48, 136
թնդանօթ	84
Թում Էլիզապէթ	175, 181
Թորգոմ	86
Թուրքերը	194
Թուրքիան միայն թուրքերուն	196
Թուրքիոյ	17, 127, 143, 194, 196
թոքախտ	177
թոքափառատապ	168
թրքական	22, 93, 119, 170, 194, 195
Ժողովրդական	162
Ժորժի	108
Իզմիր	158, 189
Ինէպոլու	53
ինքնապաշտպանութեան	143
իշխան ձուկ	165
Իշխանեան Վահան	204
Իսլահիէ	190
իսլամ	194
Իտալիա	57
Իրաւարար	69
Լենինական	201
Լեւոն Աւետիսեան	108
Լեւոնեան Գ	140
Լեւոնի Տատլի	187, 197
լոգանք	154
Լոնտոն	72
լուացքի սենեակ	182
լուծարուած	127
Լուսանկարիչ	144
Լուսաւորութեան	23
խաղախորդարան	180
Խաչէն	165
Խաչիկ Հայկազեան	132, 133
Խատիսեան	51
Խարբերդ	143
խեղդամահ	162
խմբագրական	36
խմբապետ	50, 57, 95, 106, 108, 130, 137, 150, 151, 160, 185, 192
խմբապետներուն սուլոցը	191
խնամատարութեան	21, 90
խնդումերես	197
Խնուսից	164
խոզ	122, 145
խոհանոց	163, 180, 182

Խոճա	194
Խոյեան	22, 34, 53, 62, 66, 67, 69, 71, 84, 93, 209
Խոտորջուրեցի	86
Խորեն	189
Խորեն Աճեմեան	133
խորհրդային	66, 93, 128, 202
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ	93
խրամներ	84
ծաղկախտ	171
Ծաղկաձոր	117, 121
ծաղկաման	186
ծաղկանոց	136
ԾԱՌԱՅԵԼ	89
Ծառայել ուրիշին	153
ծերակուտականներ	112
ծնծղայ	86
Կազաչի	102
Կազաչի Փոստ	69, 70, 122, 135, 136, 139, 175, 182, 199, 202, 203, 205
Կաթողիկոսութեան	22, 209
Կաղզուան	161
կամաւորական	110, 164, 199, 201
կամուրջ	147
կանոնագրութիւն	81
Կաշեգործ	96
Կապան	166
Կառավարութեան շէնքը	72
Կասեան	161
կարաւան	100, 195
կարի մեքենաներ	170, 198
կարին	96
Կարինէ Աղազարեան	66
Կարլ Լիբնիս	191
Կարմիր Բանակ	93
Կարմիր Խաչ	89
Կարս	22, 65, 70, 84, 109, 147, 181, 195
Կարօ	100
Կարօ Գեորգեան	158, 163, 212
Կարօ Համտիլեան	112
Կարօ Սասունի	59, 69
կացինահար	161
Կեդրոնական	28, 69, 106, 116, 127, 155
Կիլիկիա	190
Կիլիկիոյ	22, 201, 209
Կիլիսփի	175, 176
Կիպրն	200

Կիրասոն	53
Կիրովի փողոց	203
Կողբ	161
կոմսոմոլ	106
Կոպեռնիկ Թանտրճեան	66, 71, 158, 159
Կոստանդնուպոլիս	18, 21, 28, 29, 32, 51, 194, 204, 209
Կովկաս	53, 173, 174, 181
Կումայրի	202, 203, 213
կոռի ճակատ	84
կոփամարտ	117
Կոփամարտ	97
Կրաֆ	176
Կրենթ	142, 149, 150, 163, 169
Կրենթ Գ. Ֆ.Քեփթըն	167
Կրեսսի	57
Կրէյ	42, 44
կրթութեան	23, 24, 33, 34, 41, 45, 50, 51, 52, 57, 65, 76, 141, 142, 158
Կրթութեան նախարարութեան	17, 35, 45, 62, 70
Կրկին Արարատէն սկսելով	186, 189, 191
Հ.Մ.Ը.Մ.	1, 2, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 48, 54, 61, 62, 65, 67, 69, 81, 85, 86, 89, 94, 100, 101, 207, 209, 210
Հ.Օ.Մ.	120
հականեխիչ	173, 176
Համազասպ	164, 165
Համազգային	143, 212
համազգեստ	136
համալսարան	23
համաճարակ	171, 197
Համիտեան ջարդեր	143
Համօ	57, 73, 74, 87
Հայ Արի	22, 65, 85, 86
հայ է	194
Հայ Սկաւուտ	18, 21, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 47, 48, 54, 69, 71, 73, 89, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 104, 106, 107, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 124, 127, 128, 130, 132, 134, 135, 138, 144, 149, 166, 209, 210, 211, 212
Հայաստան	22, 24, 32, 44, 53, 55, 63, 65, 68, 69, 72, 84, 94, 96, 112, 115, 116, 132, 133, 140, 149, 157, 158, 159, 161, 165, 188, 190, 195, 210
Հայաստանի	1, 2, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 55, 61, 63,

65, 67, 68, 70, 73, 76, 82, 86, 93, 94, 95, 101, 102, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 137, 139, 140, 144, 150, 152, 157, 159, 161, 166, 167, 169, 171, 173, 174, 187, 189, 192, 193, 195, 198, 199, 202, 203, 207, 209, 210, 211	
Հայաստանի Աշխատաւոր	18
Հայկ	71, 73, 93, 116, 157, 159, 160, 161, 163
Հայկ Ճիզմէճեան	93
Հայկ Սէրէնկիլեան	71, 157, 159
հայկական արինով	196
Հայկոռպ	24
Հայկօօպ	90
Հայոց Ձոր	132
Հայոց Ցեղասպանութենէն	17
Հայրապետ	162
հայրենադարձ	101, 190
Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ	167
Հայրենիքի Օգնութեան Մարմին	115
հանդէս	33
Հանրապետութեան	1, 2, 15, 17, 18, 19, 23, 29, 33, 35, 38, 47, 49, 53, 93, 157, 165, 189, 199, 207
հաշուէկշիռ	58
հաւ	122, 145
հաւու գող	161
Հեծանիւ	24
հիմնադիր	25, 26, 37, 129
հիւանդանոց	110, 174, 175, 176, 178, 181, 191, 192
հիւանդապահուիլ	199
հիւանդատար	182
հիւպատոսարան	195
Հիւլըրթ Հարքուրթ	41
Հիւսէյնիկցի	163
ՀՄԸՄ	19, 24, 35, 36, 41, 42, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 81, 82, 83, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 111, 114, 115, 116, 117, 120, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 137, 139, 140, 149, 157, 158, 160, 163, 166, 193, 199, 203, 205, 206, 213
ՀՅԴ	18, 27, 58, 61, 143, 212
Հնարամիտ	185
Հնդախտ	173
հնդկախտ	125
հոգեբան	23
Հողագործ	137, 185
Հովհաննիսեան Տօնիկ	203

հունգարացի	24, 30, 34, 37
Հոփսիսիմեան	21, 51
հսկիչ	89, 159
Հրայր	59
ձեռակերտ	186
ձեռնափայտ	151
ձի	71, 145
Ձիակառք	192
Ձորագետ	197
Ղարաքիլիսա	67, 101, 120, 163, 168, 171, 172, 173
ճագար	137
ճարտար	185
Ճէլալ Օղլու	66
Ճէյմս Պարթըն	102, 151
Ճէքի Քուկըն	171
Ճիզմէճեան Հայկ	116
Ճոն Վորիս	112, 143
Ճոնսըն Էյ. Էյ	174
Ճորճ	22, 97, 105, 107, 108, 109, 110, 114, 116, 117, 136, 143, 179
Ճորճ Ուայթ	110
Ճորտըն Փ	187
Մալական	162
Մալխասեան	134
Մալխասեան Դերենիկ	202
Մալումեան	120
Մահապատիժ	163
Մահացութիւն	172, 178
Մամիկոն Գասպարեան	108, 135, 137, 138
մայրանոց	181
մայրենի լեզուն	196
մանկանոց	181
մանկավարժ	23
մանկավարժական	138, 140, 141, 142, 212
մանոց	153
Մանուկեան	28, 108
Մանուկեան Արամ	143
մանրախտ	182
մաուզեր	158
Մասիս	89, 105, 139
Մարաշ	189, 190
Մարգարեան	140
մարդաչափութեան	142
մարդկային կերպար	197

մարզական	19, 23, 25, 30, 36, 45, 49, 56, 57, 58, 62, 73, 76, 81, 83, 84, 139, 140, 141, 142, 144, 166, 193, 202, 205, 212
Մարզական միություն	25
մարզահանդես	101, 166
մարզանք	24, 28, 31, 34, 36, 51, 138, 142
մարզասրահ	140
մարզիչ	21, 23, 24, 44, 71, 114, 142
Մարզպանեան Պետրոս	204
մարմնակրթական	24, 30, 62, 63, 84, 94, 95, 97, 98, 106, 114, 117, 140, 141, 142
Մարմնակրթական	28, 63, 67, 98
մարմնակրթութեան	23, 33, 57
Մարմնամարզ	25, 26
Մարմնամարզական	26
Մարտիկ	158
Մարտիկեան	22, 97, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 136, 201
Մարտիկեան Ճորճ	21, 116
Մարտիրոս	164
մաքուր	99, 106, 109, 129, 133, 172, 182, 188, 197
մաքրանոց	173
մեթոտները	141, 142
Մելիք	164
Մեծ Դել	197
մեծագոյն գրադարան	187
Մեծապատիւ մուրացկաններ	115
Մետեխի	205
Մետեխի բանտ	205, 206
Մետիամարս	118
Մերձաւոր Արեւելք	143, 150
Մերձանօֆ	29
Մերձանօֆ Գրիգոր	21
Մեքենական	155
Մէյն Ռասըլ Պ. Բժ.	171
Մէյնարտ Օուրն	118
Մթերանոց	158
Միասնիկեան	128
Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան	76
Միացեալ Հայաստան	61
Միլթըն	93, 96, 103, 107, 108, 109, 123
Միլթըն Պրատն	93
Միհրան Մանուկեան	108
Միջագետք	192
միջնակարգ	23, 34, 48, 159

Միսաքեան Շաւարշ	159
միսիոնար	69, 101
Մկրտիչ	57, 108, 134, 138, 139
Մկրտիչ Թորոսեան	108
Մնտօեան	54
մշակոյթը	197
Մոսկուա	27
Մովսիսեան Պաղտասար	202
մորս	142
Մութաֆեան	120
Մուշեղ	164
Մուսինեան	57
մուրացկանություն	64, 81
մրցահանդես	83
մրցանակաբաշխություն	25
Յակոբ Համտիլեան	111, 201
Յակոբ Հայրենեան	74
Յակոբեան	157
Յառաջ	18, 26, 27, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 143, 209, 210
Յարություն	66, 71, 159
Յարությունեան	138
Յարությունեան Սարգիս	206
Յեղկով	161
Յովհաննէսեան	96
Յովհաննիսեան Տօնիկ	202
Յուդա	206
յունական	46, 142
Յունական կղզիներ	189
Յուշամատեան	22, 209
Նազար Գալստեան	202
Նազարեան	29, 41, 131
Նազարեթեան	120
նախարար	23, 30, 31, 33, 43, 45, 57, 61, 81, 90, 162
նախարարութեան	21, 34, 59, 61, 65, 73, 82, 84, 89, 165
նախարարություն	33
նահանգապետ	59, 69, 140
նահատակներ	207
նապաստակ	145
Նապաստակ	172
Նարդուհի Ջեննէեան	204
Նարպէլ	24

նաւահանգիստ	147
Նաւասարդեան	24, 25
Նելսըն	196
ներկարար խմբակ	117
նիզակ	24
Նիզակ	101
Նիկոլ	23, 30, 31, 32, 33, 43, 45
Նիումըն	174, 180, 196
ՆԻՌ 149, 150, 151, 153, 154, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 196, 197, 198	
Նիր Իսթ Ռիլիֆ	116
ՆիրԻսթՌիլիֆ	110
Նիւեորք	115
Նշան	23
նշանաբան	41, 42, 130, 153
Նոր Գաւիթ	89
Նոր Պայագիտ	163, 165, 205
նորընծայ	96
նորընծայի քննութեան	116
Նորք	41
նուագախումբ	41, 51, 86, 196
նպաստամատոյց	179
նստարան	186
Շահան	30
Շապուհ	164
Շարուր	89
շերամ	48
<i>շեփորախումբ</i>	200
Շիրակ	69
Շիրակի Աշխատաւոր	18, 58, 59, 210
Շիքակոյի	187
Շիքակօ	189
շոգեկառք	185
Շոգեկառք	147
շոգենաւ	53
շուէտական	24, 32
շուի	86
Շուշանեան Վազգէն	160
շուրջպար	86
ողիմպիական	97
ոչխար	122, 145
ոստիկանապետ	58
ոստիկանութեան	103, 201
Ոստումներ	24

որբախնամ	41, 44, 143, 187, 202, 204
որբանոց 70, 104, 111, 174, 180, 192, 193, 194, 196	
որբեր 30, 44, 64, 70, 78, 81, 90, 94, 99, 102, 104, 114, 120, 121, 125, 134, 147, 148, 155, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 187, 190, 191, 197, 198, 201, 203	
Ուայթ Չարլզ	169
Ուլուխանլու	89
Ուիլզ	174
ուղտ	195
ուսանող	23, 68, 170
ուսուցիչ	23, 28, 30, 32, 58, 135, 138, 162, 165
Չալքքեան Յովհաննէս Կ.	163
Չալխուշեան	77, 79, 120
Չարլզ Վիքրի	115
Չարլի Չափլին	171
Չարխափան	158
չափահաս	158, 193
Չեկայի կոմիսար	201
Չերազ 22, 34, 53, 62, 63, 65, 67, 70, 71, 84, 85, 93, 94, 101, 102, 104, 108, 111, 112, 120, 129, 132, 139, 140, 141, 142, 144, 167, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 211	
Չերազ Վահան	21, 85, 206, 207
Չուլխուշեան	69
Պաթում	53, 122, 147, 150, 162, 168, 169, 171
պահականոց	95
պահակապետ	94
պահակութեան	95, 103, 125, 151
պահեստանոց	155
Պաղտասար աղբար	115
Պաղտատ	119
պաշտօնաթերթ 18, 21, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 38, 48, 89, 94, 100, 129, 130, 209, 210	
ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄԿԻԶԲԸ	62
Պաուլըզ	197
Պապոյեան	140
պասքեր	115
Պատանեկան ատեաններ	151
պատանեկութիւն	193
պատգամաւոր	28, 95, 99
Պատգոմ	106
պատերազմական	84, 199
Պատերազմը	143
պատմական կերպար	141

Պատրաստ	18, 84, 101, 102, 117, 118, 124, 133, 211
Պարեն	175
Պարթըն	153, 168
Պարսկաստան	167
Պարբլի Աշխարհ	144
Պետրոս Պարտիզանեան	140
Պետրոս Սարաֆեան	74
Պերլին	187
պէյսպոլ	115
Պէյտրն Փառլ	41, 114
Պէյրույթ	22, 23, 28, 36, 132, 140, 158, 163, 165, 167, 207, 209, 211, 212
պիոներ	106
Պլիթ Ռոլանտ	176
պոլինձէ մատիտ	191
Պոլիս	68, 98, 99, 101, 104, 105, 107, 110, 112, 127, 129, 140, 149, 157, 159, 161, 162
պոլշէիկ	22, 110, 111, 157, 161, 163, 168, 172, 174, 180, 199, 201
Պոլսոյ	17, 33, 52, 54, 68, 73, 83, 94, 98, 105, 114, 120, 122, 127, 131, 139, 143, 144, 157, 165
Պոյեան Տիգրան	63
Պոյգ Լայֆ	118
պոյ-սկառտներ	81
Պոսթոն	81
Պորտըն	109
Պուտաքճեան	162
Պրաուն	108, 109, 168
Պրաուն Միլթըն	103, 168, 169
Պոյգ Լայֆ	124
Ջալալօղլու	67
Ջիւանի	140
ջոկատ	167
ջորի	103, 145
ջրացատկ	142
ջրէլէկտրակայան	197
Ռազմիկ	46, 47, 210
Ռաֆայէլ Ապտուլլահ	159
Ռէյ	148, 159, 168, 185, 192
Ռէնքին	109, 112, 197
Ռոլանտ Սի Էֆ	180
Ռոլանտ Սի Էֆ	178
Ռոպերթ	41
Ռուբեն	162
Ռուբէն	23, 61, 162, 209

ռուս	22, 149, 162
ռուսական	32, 54, 69, 97, 101, 102, 107, 122, 162, 173
ռուսերէն	48, 61
Ս. Արսենիոս	122
Ս. Գէորգ	41
Ս. Գրիգոր	66
Ս. Ղուկաս	187
Ս. Գրիգոր	117
Սակարան	170
Սահակեան	57
սամավար	186
Սամուէլեան	57
Սամսոն	53
Սամսոն Իսրայէլեան	108
Սան Ֆրանսիսքո	109
Սանահին	163
Սապունճեան Բենիամին	21
սառնահար	190
Սասունի	140, 172
Սասունցի Դաւիթ	55
Սասունցի Մանուկ	162
սատկած ձիու	198
Սարգիս	23, 29, 57, 96, 98, 108
Սարգիս Յարութիւնեան	139
Սարգսեան	41
Սարդարապատ	204, 205
Սարիղամիշ	67
Սարունի Զաւէն քաջ	160
սարքաւորումներ	155
սարքեր	176
Սեմիրամիս	53
Սեպուհ	86, 204
Սեվերսքի	69, 102, 153, 154
Սետմա	58
Սեւ ծով	191, 194
Սեւան	22, 132, 140, 161, 209, 211
Սեւերսքի	154, 173
Սեւրի դաշնագիր	61
Սերէնկիւլեան Հայկ	160
Սթոքթըն	196
Սթրոկեր Գէնի	172
Սիբիրեան	57
Սիլլոդոս	51
Սիմոն	28, 30, 36, 157, 159, 162, 163, 165, 167, 209, 212

Միպերիա	157, 160, 203, 204
Միրմա	24, 34, 37, 48, 58
Միւզան.....	192
Միւնիք.....	166
Սկաուտ 36, 42, 44, 66, 104, 108, 124, 132, 133, 137, 141, 159, 185, 193	
սկաուտական 19, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 54, 55, 58, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 79, 83, 84, 86, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 106, 108, 110, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 148, 153, 158, 159, 189, 191, 194, 201, 202, 203, 205	
Սկաուտական 24, 25, 34, 46, 50, 51, 56, 62, 63, 75, 77, 84, 108, 121, 124, 127, 129, 135, 137, 141, 144, 192, 196	
սկաուտական խումբեր 22, 24, 58, 65, 67, 116, 119, 129, 131	
սկաուտապետ 29, 43, 58, 93, 124, 130, 158, 166	
Սկաուտին երգը	131, 132
սկաուտին տետրակը	129
սկաուտներ 30, 41, 43, 47, 51, 59, 66, 69, 74, 84, 89, 96, 116, 117, 119, 122, 124, 125, 136, 151, 152, 167, 171, 188, 194, 201	
սկաուտներուն խումբը	182
սկաւառակ.....	97
Սկաւառակ.....	24
Սկիւտար	158, 189, 190
Սմբատ Եղիազարեան	108
Սմիթ	179
սննդակայան.....	89
Սոլաքեան	189
Սովամահութիւն	143
Սուրբ Աստուածածին	158
սուրհանդակ	89
Սոքոլ	62, 140
Սպարապետ	167
Սպարտա.....	46
Սպիտակ հիւանդանոց	203
Սպորտ.....	55, 56, 57, 58, 69, 82
Ստեփան.....	37
Ստեփանաւան 58, 66, 67, 120, 162, 171, 196, 205	
սրինգ.....	48, 143
Սրինգ	86
Սրուանձտեան Համազասպ.....	161

Սօսնիկեան.....	76
Վ.Պ. Էշլի	124
Վազգէն.....	22, 132, 140, 159, 160, 199, 209, 211
Վազքեր	24
Վահագն.....	24, 25, 26, 61
Վահագներու.....	55
Վահագնութիւն.....	45
Վահան 22, 29, 34, 38, 45, 51, 53, 62, 63, 65, 67, 70, 71, 84, 85, 93, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 111, 116, 125, 132, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 145, 166, 167, 189, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 209, 211, 212	
Վահէ Սէթեան.....	23, 209
Վայոց Ձոր.....	89
վայրենացած	197
Վան.....	90, 118, 172, 194
Վանաձոր.....	150, 171
վանեցի	133, 160, 195
Վաչական	54
Վաչէ	100
վառարան	186
վառարաններ.....	185
Վասակ	206
Վարագ	100, 114
Վարագդատներու	55
Վարդան	189
Վարդան Մեծ	55
Վարդանլի	172
Վարդանոյշ.....	199
վարդապետ	165
վարչապետ	27, 29, 39, 57, 76, 87
վարչութիւն.....	17, 25, 58
վարպետներ	44
վերատեսուչ	159
Վիլիէլմ	164
Վրաստան.....	162, 179, 205
Վրացեան.....	28, 36, 162, 165, 167, 209, 212
Տ. Հ. Սաթրնի	182
Տաշիր	180
տասնապետ	71
Տատլի Լէուիս.....	187
տարագ	45, 67, 71, 95, 97, 124, 125
Տարոնցի.....	130
տարրական	23
տեղակալ	57, 81, 120
տեսուչ	23, 163

Տեուիս.....	114
Տեր Մինասեան.....	23, 162, 209
Տը Սքաուր.....	129
Տիգրան 22, 23, 34, 51, 53, 54, 59, 62, 67, 69, 71, 84, 93, 100, 143, 193, 209	
Տիթրոյթ.....	158, 171
տիֆ.....	199
տնակներ.....	185
տնօրէն 23, 93, 95, 98, 100, 102, 107, 108, 119, 120, 142, 147, 154, 159, 163, 173, 174, 185, 186, 187, 190	
տողանցք.....	24, 49, 200
Տորք.....	30, 140
տուտուկ.....	86
տուփի թանձր կաթ.....	109
Տրապիզոն.....	53, 194
Տօնիկ Յովհաննիսեան.....	201
ցատկելու կազմած.....	101
ցեղասպան թուրք.....	102
ցնցուղ.....	138
Փարթամ.....	66, 71, 160
Փարթամ Պասմաճեան.....	160
Փարքըր.....	196
Փեթարա.....	161
Փելօ Քաթերին.....	175
Փետրուարեան ապստամբութիւն.....	93
Փիթ.....	204
Փոլիթիքա.ամ.....	202
Փոլիկոն 69, 100, 102, 143, 153, 159, 166, 174, 177, 178, 189, 195, 203	
Փոլիկոնը.....	95
փոխադրամիջոց.....	191
փողահար.....	203
փողերախումբ.....	117
փութի.....	103
Փրկութեան տան.....	190
Քաթերին Փելօ.....	175
Քալիֆորնիոյ.....	171
քաղաքապետ.....	57
քաղաքապետական.....	32
Քաջունի.....	22, 66, 67, 113, 120, 140

Քաջունի Եզնիկ.....	21
Քարա-քալա.....	180
քարտէս.....	158
Քաֆթըրլու.....	192
քեմալական.....	22, 93, 110, 158, 190
Քեփթըն.....	163, 167
Քէքուէն.....	171
քինին.....	179
Քլէրընս Աշըր.....	143
Քնար Ֆանֆառ.....	51
քոս.....	171
քոստոներու.....	181
քրիստոնեայ.....	112, 196
Քրմոյեան.....	61
օդահան.....	97
Օկտրն.....	101, 148, 149, 159, 168, 192, 193
Օկտրն Ռէլ.....	187, 192
Օկտրն Ռէլ Լէսթըր.....	185
Օհանջանեան.....	73, 74
օճառ.....	87, 154
ՕմարԽայամ.....	109
Օննիկ 34, 53, 62, 63, 71, 84, 89, 100, 116, 123, 128, 129, 130, 131, 159	
օսմանեան.....	82, 194
օրագիր.....	205
Օրտաքլու.....	162
Օքսֆորտ.....	107
Ֆելփ.....	169
Ֆիլիփս Մապէլ.....	177
ֆուրպոլ 48, 55, 57, 58, 81, 82, 83, 96, 97, 100, 101, 114, 115, 117, 125, 129, 136, 138, 142, 158, 174, 202	
Ֆուրպոլ.....	24, 56, 58, 114
ֆուրպոլի միութիւն.....	142
ֆուրպոլի մրցում.....	69, 82, 83
Ֆրանզեան.....	50
Ֆրանսա.....	150
ֆրանսական.....	136, 137, 190
ֆրանսացի.....	190

Յարութ Չեքիճեանի Համառօտ կենսագրութիւն

Ծնած է Պէյրութ 1949-ին, հայ առաքելական, լիբանանցի ընտանիքի մէջ:

Նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը ստացած է Պէյրութի Հայ Աւետարանական Կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ:

Պէյրութի Հայկազեան համալսարանին մէջ ուսանած է բնագիտութեան ելեկտրոնային ճիւղը՝ 1971-ին տիրանալով պսակաւոր արուեստից վկայականին (physics major, electronics minor):

1968-ին ուսանողական միութեան նախագահ ընտրուած է: 1966-էն անդամակցած՝ ապա մայիս 1968-ին նշանակուած է Հայկազեան Քոլէճի եւ Լիբանանի Հրթիռներու հետախուզական յանձնախումբին, իբրեւ վերջին նախագահը մինչեւ մայիս 1969:

Ելեկտրոնային ճիւղի մասնագիտութիւնը շարունակած է Ամերիկայի մէջ, ընդհատումով՝ 1971-1973 «Ինֆօ Սիսթըմզ»-ի մէջ, մասնագիտանալով ելեկտրոնային հաղորդակցութեան ճիւղին մէջ՝ ծրագրաւորում եւ արտադրութիւն:

Ասպարէզ

Համալսարանական ուսման ընթացքին՝ 1968-1971 պաշտօնավարած է Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանի կենսատարրաբանութեան (biochemistry) տարրալուծարանին մէջ:

1972-1979 պաշտօնավարած է Յորդանանի Թագաւորական Գիտական Ընկերակցութեան (Royal Scientific Society) մէջ, իբրեւ ելեկտրոնային կեդրոնի փոխ վարիչ, արտադրութեան բաժնի վարիչ, ապա մասնայատուկ ծրագիրներու կեդրոնի վարիչ (special projects manager):

Իտալիոյ Ճենովա քաղաքին մէջ, յուլիս 1977-ին, Ամմանի գիտական կեդրոնին համար, Սելին (Selin) ելեկտրական-ելեկտրոնային ընկերութեան մէջ երկու շաբաթ հետեւած է 250 քիլօուաթ (250 KW) հզօրութեամբ ելեկտրականութեան անխափան ուժ հայթայթող սարքին (rotary uninterruptable power supply, UPS) գործածութեան, խնամքին եւ նորոգութեան վարժութեան:

1980-էն ցարդ, Լիբանանի մէջ սեփականատէրն է արեւային ուժանիւթի «Սոլարգրաֆթ» (SOLARCRAFT) արտադրողական ձեռնարկութեան:

Միութենական կեանք

Փոքր տարիքին՝ 1958-ին իբրեւ սկաուտ անդամակցած է Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան՝ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Պէյրութ մասնաճիւղին: Իբրեւ սկաուտ շարունակած է մինչեւ 1971, եղած է աքելա ապա խմբապետ: Իբրեւ միութեան անդամ՝ 66-րդ տարին կը բոլորէ: 1964-ին կը մասնակցի Արաբական 6-րդ Ճեմպորիին՝ Ապուքիր Եգիպտոս, հանդիսանալով Լիբանանի լաւագոյն սկաուտը:

Ստանձնած է վարչական պաշտոններ՝ 1973-էն 1977, եղած է Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Յորդանանի Ամման մասնաճիւղի վարչութեան անդամ՝ իբրեւ երիտասարդականի պատասխանատու, երբ գործով Ամման կը գտնուէր:

Յունուար 1982-էն 1984, երկու շրջան Պէյրութ մասնաճիւղի վարչութեան անդամ՝ իբրեւ ատենադպիր եւ սկաուտ ներկայացուցիչ:

Յունուար 1985-էն 1988, եւ 1993-էն 1995, երեք անգամ Լիբանանի շրջանային վարչութեան անդամ՝ իբրեւ ատենադպիր եւ սկաուտ ներկայացուցիչ: 1988-էն 1993, երկու անգամ Լիբանանի Շրջանային Սկաուտ Խորհուրդի անդամ՝ իբրեւ ատենադպիր, ապա՝ ատենապետ: Վերջապէս, 1998-2003՝ Կեդրոնական վարչութեան անդամ, իբրեւ ատենադպիր եւ սկաուտական բաժնի պատասխանատու:

1998-2003 մաս կազմած է Համահայկական խաղերու Հ.Մ.Ը.Մ.-ի եռանդամ պատուիրակութեան՝ առաջին համաշխարհային կոմիտէին՝ զբաղելով յատկապէս նոր կանոնագիրին մշակումով:

Ազգային հասարակական կեանք

1992-1998 Նշանակուած է Լիբանանի Ազգային Իշխանութեան Ուսումնական Խորհուրդի անդամ՝ վերջին երկու տարիներուն վարած է ատենապետի պաշտօնը: Եղած է հրապարակախօս՝ զանազան առիթներով, յատկապէս՝ Մայիսեան անկախութեան տօնակատարութիւններուն:

Գրական կեանք

1960-էն սկսեալ, իբրեւ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի սկաուտ, եւ մինչեւ 2003, իբրեւ կեդրոնական վարչութեան անդամ, գրեթէ մնայուն կերպով, թէ՛ իբրեւ սկաուտ եւ թէ՛ ալ բոլոր վարչութիւններուն կամ խորհուրդներուն մէջ քարտուղարի ատենադպիրի պաշտօն վարած է: Ատենագրութիւններ, նամակներ, տեղեկագիրներ եւ այլն գրելով:

Աշակերտական տարիներուն, Կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարանի (ԿԲՎ) աշակերտական «Արփի» պարբերականին մէջ գրած է եւ խմբագրական կազմին մաս կազմած: Ապա, Հայկազեան համալսարանի «Նաւասարդ» հայերէն եւ, Spectra ու Haigazian Herald՝ անգլերէն պարբերականներուն խմբագրական կազմերուն մէջ եղած է եւ գրութիւններով ու ծաղրանկարներով մասնակցած:

Հետեւողական կերպով յօդուած գրելու սկսած է Մայիս 2000-ին, Հ.Մ.Ը.Մ.-ի «Մարզիկ» պաշտօնաթերթ-ամսաթերթին մէջ յօդուածաշարքերով:

Լիբանանի «Ազդակ» օրաթերթին մէջ հատ ու կենտ յօդուածներ գրած է, սակայն առաջինը՝ 26 Սեպտեմբեր 2008-ին էր, դպրոցական վերամուտի առիթով. «Մի՛ վախնար, հայրի՛կ, ասոնք մեզի պէս կը խօսին» խորագիրով յօդուածը, որ իր զաւակը օտար վարժարան դրկող հօր մը մասին էր:

«Ազդակ»-ին եւ ապա՝ «Հայրենիք»-ին մէջ սիրողական կերպով, գրեթէ կանոնաւոր յօդուածագրութիւնը սկսած է 13 Մայիս 2014-ին «Արեւմտահայերէնը Վտանգուած է» խորագիրով նամականիով մը, եւ ցարդ (1ապրիլ 2025) 400-է աւելի յօդուած լոյս տեսած է, շուրջ 10 օրը մէկ յօդուած: Շարք մը թերթեր, կայքէջեր եւ դիմատետրի էջեր արտատպած են Չէքիճեանի յօդուածները. օրինակ՝ «ԱզատՕր», «Ալիք», «Ասպարէզ», «Հորիզոն», «Հայրենիք», «Յուսաբեր», «Նոր Մարմարա» եւ «Նոր Յառաջ» տպագիր թերթերը ու անոնց կայքէջերը նաեւ, հետեւեալ կայքէջերը. ՀՅԴ եւ «ՀայԴատ»-ի զանազան կայքէջեր եւ դիմատետրի էջեր, «Ակունք», «Անկախ», «Արեւելք», «Եռագոյն», «Երկիր», «Լուսաւոր Աւետիս»,

diarioarmenia.org.ar, armenianradioboston.com, torontohye.ca, aniarc.am, yerepouni-news.com, hyetert.org եւ այլն:

Մերի դաշնագիրի 100-ամեակին առիթով, Օգոստոս 2020-ին Պոսթընի «Հայրենիք» շաբաթաթերթին համար յատուկ լայնածաւալ յօդուած մը գրած է, որ կայքէջին մէջ լոյս տեսաւ:

Հ.Մ.Ը.Մ.-ի 100-ամեակին առիթով եւ Կեդրոնական վարչութեան առաջարկով պատրաստած է «Հ.Մ.Ը.Մ.-ի Գործունէութիւնը Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Մէջ 1918-էն 1927» պատմական վաւերագրական աշխատասիրութիւնը, որ այժմ, սոյն գիրքով ընդլայնուած ծաւալով՝ կ'ամբողջացնէ միութեան այդ շրջանին ցարդ անյայտ պատմութիւնը:

Հրատարակութիւններ

1. Հայաստանի Հանրապետութեան 100-ամեակին առիթով «Ազդակ»-ին մէջ լոյս տեսած իր 60 յօդուածները գիրքի վերածուեցաւ՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան կազմաւորումը եւ Մերի դաշնագիրը» խորագրով **686 էջ** գիրքը, որ լոյս տեսաւ 21 Փետրուար 2024-ին, իբրեւ «Ազդակ» ի Մատենաշար թիւ 1, «Սիրուի Պուտագեան» ֆոնտին միջոցաւ:

2. «Հայկական Սփիւռքը» Արամ Ա. Վեհափառին 2022 եւ 2023-ը «Սփիւռքի Տարի»-ներ Հռչակելուն Առիթով իր 20 Յօդուածներու Հաւաքածոն է, որ համացանցով լոյս տեսաւ 2 Մարտ 2025-ին:

Կայքէջ

3 օգոստոս 2020-էն ի վեր ունի իր յատուկ կայքէջը, ուր իր բոլոր գրութիւնները գետեղուած են՝ haroutchekijian.wordpress.com :

Էջադրում գրաշարութիւն եւ կողքի պատրաստութիւն
Յարութ Չէքիճեան

Որբերու քաղաք Ալեքսանտրապոլը՝ Գիւմրին 1920-ին,
որոնցմէ Հ.Մ.Ը.Մ.-ի տիպար սկաւտներ թրծուեցան